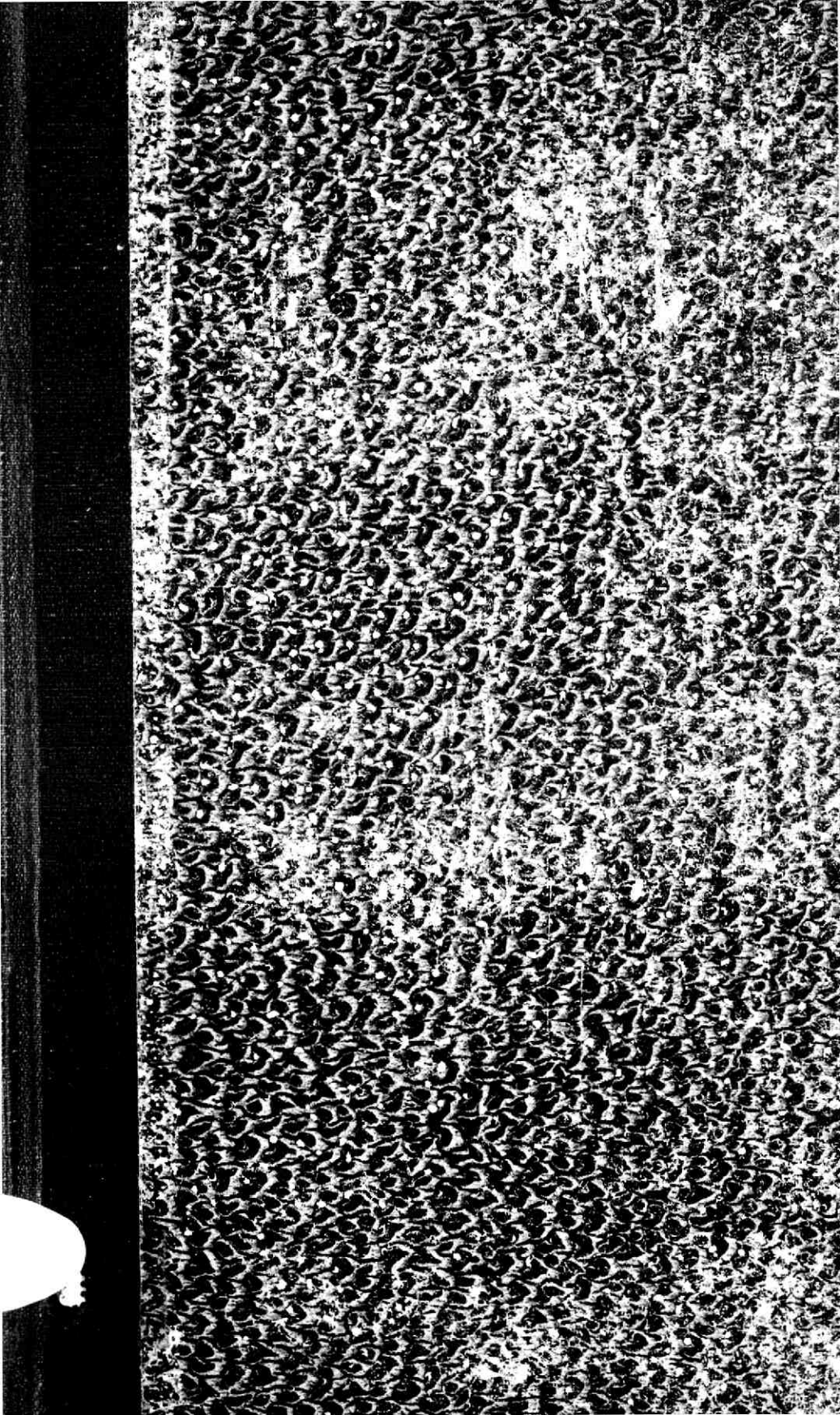

Prof. Pijnappel's Geographie van Nederlandsch-Indië

<https://hdl.handle.net/1874/234451>

B 5a

88

mm 10843

Bibliothek
NEDERLANDSCH-
OEGSTREEFT

GEOGRAPHIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

3498 5303

LEIDEN: BOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIJPERIK HZ.

PROF. PIJNAPPEL'S

GEOGRAPHIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

DERDE DRUK,

HERZIEN DOOR

DR. G. J. DOZY.

'S-GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.

1881.

F. 69.
Bibliotheek
NEDERL. ZENDINGSSCHOOL
OEGSTGEEST

PKF 423

V O O R R E D E.

Wanneer het dezen of genen goedgunstigen lezer wellicht verwondert, dat ik alleen eene geographie van Nederlandsch-Indië geef, geene ethnographie, zooals de naam van het vak, dat ik geroepen ben te onderwijzen, de land- en volkenkunde dier gewesten, allicht kon doen verwachten; dan gelieve hij twee redenen ter verontschuldiging aan te nemen, de eene, dat ik er nog wat tegen op zie om eene ethnographie van Nederlandsch-Indië te schrijven — ofschoon dit mij niet beletten zal daarover nu toch ernstig te gaan denken — en de andere, dat, al deed ik dit niet, ik toch nimmer twee zaken zou willen vereenigen, die in den grond verschillen en gewoonlijk zeer ten nadeele van elk van beide vereenigd worden, terwijl zij toch beide evenzeer, ja de meest ter zijde gestelde, de ethnographie, eigenlijk nog het meest, recht hebben op eene zelfstandige behandeling.

Heeft nu het weglaten van een der elementen, die in zulk een werk als het mijne steeds vereenigd worden, den omvang van deze beschrijving zeer doen verminderen, tot de meerdere beknopt-

heid heeft ook dit bijgedragen, dat ik vermeden heb in bijzonderheden te komen, die men elders even goed, ja veel beter zal vinden, dan ik ze hier had kunnen geven. Het werk van Dr. J. J. DE HOLLANDER, Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië, waarvan in 1861 het eerste deel uitkwam, en het Aardrijkskundig en Statistisch woordenboek van Nederlandsch-Indië naderen hunne voltooiing. Ik meende dus, dat, zoo iemand meerdere uitvoerigheid beheerde, hij tot een dier beide werken zijne toevlucht zou kunnen nemen. Ook is in het eerstgenoemde voor de volkenkunde, in het andere voor de statistiek gezorgd. Wat dus bijzonderheden betreft, die in het tweede gedeelte van mijn werk op hunne plaats hadden kunnen zijn, heb ik mij bepaald tot hetgeen mij zoo al het belangrijkste voorkwam, en op dat gebied ook de strenge afscheiding van land en volk, die in de werkelijkheid niet bestaat, niet laten gelden.

Mijn hoofddoel is derhalve geweest eene betere voorstelling van de geographie van den Indischen Archipel in het algemeen en, voor zoo ver de schaarsche en gebrekkige bronnen het toelieten, ook van de bijzondere gewesten te geven. Tegelijk heb ik echter eene korte schets willen leveren van hetgeen die Archipel, met het oog op zijne bevolking, belangrijks aanbiedt, eene schets, die ook den student eene aanleiding tot verdere studie kan zijn.

Ik wanhoop aan eene grondige kennis van Nederlandsch-Indië, zoo lang niet wèl voorbereide en liefst opzettelijk daartoe bestemde reizigers het onderzoek van verschillende landstreken ondernemen, een onderzoek, dat in vele opzigten misschien niet veel minder moeilijk zijn zal, dan het voor Dr. BARTH geweest is zijne ontdekkingstochten in Centraal-Afrika te maken.

Ik vrees, dat anders de tijd eenmaal daar zal zijn, dat Nieuw-Holland beter bekend is dan onze Oost.

Het eiland Java is er betrekkelijk schraller afgekomen dan andere eilanden. Om er heel wat van te weten is, door de overstelpende menigte werken, die wij er over bezitten, niet moeilijk; maar eene goede geographie van Java behoort nog tot de *pia vota*: om van eene ethnographie nog niet eens te spreken. En toch zou een vreemdeling in die literatuur dit van Java ten minste anders verwacht hebben. De heer JUNGHUHN had het plan om bij zijne groote kaart van Java tevens eene topographische beschrijving van dat eiland te geven, maar hij heeft zijn plan niet kunnen volvoeren.

Wat de Aanteekeningen betreft, heb ik dikwijls met moeite besloten om die niet uitvoeriger te maken of haar aantal te vermeerderen, maar aanteekeningen mogen niet de hoofdzaak worden, zoo lang zij niet als commentaar op den tekst dienen. Ik verzoek op aant. 34 te letten en daarnaar enkele opgaven in den tekst te verbeteren.

J. PIJNAPPEL Gz.

DELFT, Maart 1863.

Ik heb bij de tweede uitgaaf van dit werk alleen te zeggen, dat ik getracht heb het meer op de hoogte te brengen door te veranderen en te verbeteren waar zulks noodig en om verscheidene leelijke drukfouten in de eerste uitgaaf tevens zeer wenschelijk was. Had ik mij het verblijdend feit kunnen voorstellen, dat mijn boek zoo veel zou gebruikt worden, dat er binnen een niet te langen tijd een herdruk van zou noodig zijn, dan had ik mij daartoe misschien nog meer kunnen voorbereiden. Wat intusschen

de geheele inrichting van mijn werk aangaat, weet ik niet wat ik zou kunnen wenschen te veranderen. Vermoedelijk zou ik er als als een geheel op zich zelf staand deel eene ethnographie hebben bijgevoegd, maar sedert mijne verplaatsing hierheen is de Maleische taal- en letterkunde, met uitsluiting van de land- en volkenkunde, die ik vroeger had te doceeren, mijn hoofdvak geworden, en ik heb mij dus tot het volstrekt noodige moeten bepalen. Ook is mijn tegenwoordige ambtgenoot, Prof. VETH zoo goed geweest mij mede te deelen wat hem bij het gebruik van mijn boek op zijne lessen was voorgekomen verbetering te behoeven. Voor die mededeeling zij hem hier mijn dank gebracht.

LEIDEN, Maart 1868.

J. P.

VOORBERICHT BIJ DEN DERDEN DRUK.

Toen Prof. PLJNAPPEL mij uitnoodigde den derden druk van zijn „Geographie” te bewerken, ontveinsde ik mij de zwaarigheden niet, aan deze taak verbonden. In de 13 jaar, sinds het verschijnen van den tweeden druk verlopen, hebben in onderscheiden deelen van den archipel belangrijke veranderingen plaats gegrepen, terwijl onze kennis van bijkans alle deelen aanmerkelijk uitgebreid is. Maar juist hierdoor werd het te moeilijker in zoo kort bestek het belangrijkste meer aan te stippen dan uit te werken, was de verzoeking des te grooter zich hier en daar een uitweiding te veroorloven, die met het oorspronkelijk karakter van het werk in strijd zou zijn. Prof. PLJNAPPEL gaf een schets, geen handboek in de gewone beteekenis van het woord maar een handleiding bij het onderwijs; ik heb mij streng bepaald tot het herzien en aanvullen dezer schets, waar de toestanden waren gewijzigd of onze kennis door nieuwe bronnen verrijkt. Dat daarbij de koloniale verslagen en de regeeringsalmanak mijn hoofdbronnen waren, ligt voor de hand; terwijl op de speciale punten de in

verschillende tijdschriften verspreide artikelen en monografieën geraadpleegd werden. Ik achtte het niet noodig hiervan telkens melding te maken en heb de aantekeningen nagenoeg onveranderd gelaten; enkele nieuwe, waarin ik naar eene bepaalde monografie wilde verwijzen, heb ik met een * gemerkt.

Zoo heb ik ook sommige bijvoegingen in den tekst, meer bepaald waar het mijne opvatting eener zaak gold door [ ] aangewezen.

Ten opzichte van Java heb ik mij eene grootere vrijheid veroorloofd. Het kwam mij toch minder wenschelijk voor juist aan dit belangrijkste gedeelte van Ned.-Indië zoo weinig plaats in te ruimen als de schrijver gedaan had. Ik heb daarom dit gedeelte geheel omgewerkt in overeenstemming met de behandeling der buitenbezittingen. Daarbij meende ik niet veiliger te kunnen gaan dan door Prof. VETH's Java in hoofdzaak te volgen.

Wat de spelling der namen aangaat, heb ik bij de staatkundige indeeling die van den Regeerings-almanak gevolgd, en, waar deze minder juist was, de betere tusschen ( ) bijgevoegd.

Ten slotte is het mij een aangename plicht mijn hartelijken dank te betuigen aan Prof. P. J. VETH en Mr. S. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK voor hunne welwillend gegeven wenken en inlichtingen, waardoor zij mij en ook hen, voor wie dit werk bestemd is, ten zeerste hebben verplicht.

G. J. DOZY.

LEIDEN, Juli 1884.

INHOUD.

Algemeen Overzicht.

	Bladz.
I. LIGGING EN UITGESTREKTHEID	1
II. HET LAND.....	3
III. HET WATER.....	12
IV. DE LUCHT.....	15
V. VOORTBRENGSELEN.....	19
Plantenrijk	19
Delfstoffenrijk	43
Dierenrijk	49
VI. BEVÖLKING	57

Beschrijving der Onderdeelen.

I. JAVA.....	79
II. SUMATRA.....	109
Gouvernement van Sumatra's Westkust.....	111
Bengkoelen	125
Lampongsche districten.....	126

	Bladz.
Palembang.....	128
Oostkust van Sumatra ..	132
Gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden	134
Omliggende eilanden.....	136
III. BORNEO.....	143
Wester-Afdeeling.....	148
Zuider- en Ooster-Afdeeling.....	149
IV. CELEBES	152
Gouvernement van Celebes	154
Menado, enz.....	162
Omliggende eilanden.....	165
V. MOLUKKEN.....	167
Ternate	169
Amboina	173
VI. KLEINE SOENDA-EILANDEN	182
BIJVOEGSEL.....	196
Noordelijk gedeelte van Borneo.....	197
Sollok-eilanden.....	200
Philippijnen.....	200
Maleisch Schiereiland.....	205
AANTEKENINGEN.....	207

ALGEMEEN OVERZICHT.

I. Ligging en uitgestrektheid.

§ 1. Nederlandsch-Indië omvat het grootste gedeelte van den Indischen archipel en een gedeelte van Nieuw-Guinea met bijbehorende eilanden. De Indische archipel in zijn geheelen omvang strekt zich uit tusschen 20° N.B. en ruim 10° Z.B. en tusschen 95° en 135° O.L. van Greenwich, d. i. 100 graden oostelijker dan Nederland, zoodat het er 6 à 7 uur (te Batavia 6 u. 48 m.) vroeger dag en dus op een gegeven oogenblik evenveel later is dan bij ons.

§ 2. Ten noordwesten van den Indischen archipel ligt Achter-Indië, ten noorden liggen de Chineesche zee en China, ten oosten de Groote oceaen en Nieuw-Guinea, ten zuidoosten en ten zuiden het vasteland van Australië, ten zuiden en ten westen eindelijk stroomt de Indische oceaen¹. De oppervlakte van alle eilanden van den archipel te zamen wordt geschat op bijna 38000 vierk. mijlen, d. i. ongeveer viermaal zooveel als die van Frankrijk. Men kan de verhouding van het land tot den omvang der binnenzeeën, welke deze eilanden insluiten, aannemen als 1 : $4\frac{1}{4}$.

Aann. In het verdere gedeelte van dit werk wordt eenvoudigheidshalve de benaming van Oost-Indischen archipel gebruikt zonder daaronder de Philippijnen mede te begrijpen. In een bijvoegsel zal dezen recht geschieden. Ook Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden (§ 160) reken ik er niet toe.

§ 3. Onder de vele honderden van grootere en kleinere eilanden zijn er in den Oost-Indischen archipel vier, t. w. Borneo, Sumatra, Celebes en Java, die met hun vieren zemaal grooter zijn dan alle andere te zamen. Timor, dat in grootte op Java volgt, ofschoon bijna viermaal kleiner, overtreft daarin nog ons koninkrijk. In 't geheel zijn er ongeveer 25, die eene grootere oppervlakte beslaan dan onze provincie Noord-Holland ². Wanneer men ons land gelijk 1 stelt, dan is Java bijna 4, Celebes ruim 5½, Sumatra ruim 13 en Borneo bijna 22.

§ 4. De gedaante der eilanden is, bij de grootere, meestal langwerpig, bij een enkel, zooals Borneo, massief, bij eenige, zooals Celebes, Halmahera en Soembawa, sterk ingesneden. Hierdoor komt het, dat de lengte der kusten van Celebes toch bijna even groot is als die van Borneo, ofschoon dit eene bijna viermaal grootere oppervlakte heeft. In kustontwikkeling wint dat eiland het zelfs nog van Europa, en staat Borneo met Zuid-Amerika gelijk.

§ 5. Men verdeelt den Oost-Indischen archipel gewoonlijk in vier groepen van eilanden: de Grootte Soenda-eilanden, d. z. Sumatra, Java, Borneo en Celebes, elk met de omliggende eilanden; de Kleine Soenda-eilanden, met name Bali, Lombok, Soembawa, Soemba of Sandelhout-eiland, Flores en Timor; de Molukken, onder welke Halmahera en Ceram wel de grootste doch geenszins de belangrijkste zijn; en de Philippijnen, die, als een andere Europeesche mogendheid, Spanje, behoorende, ons minder belang inboezemen.

[Deze verdeling is eigenlijk vrij willekeurig. In den Indischen archipel, die den overgang vormt en eenmaal waar-

schijnlijk de verbinding vormde tusschen Azië en Australië, zijn nog duidelijk een Aziatisch en een Australisch gedeelte te onderscheiden. Zijn wij gewoon den geheelen archipel tot Azië te rekenen, de Engelsche geografen voegen hem daarentegen met evenveel of even weinig recht bij Australië (Oceanië). Uit een zoölogisch oogpunt wijzen de betrekkelijk diepe straat van Makassar en straat Lombok de natuurlijke grens aan; de ethnografische grens valt iets oostelijker. Borneo, Sumatra en Java met Madoera en Bali, door ondiepe zeeën van elkander en van het vaste land gescheiden, vertoonen, wat natuurlijke gesteldheid betreft, groote overeenkomst met Azië, waarvan zij eerst in een later tijdperk gescheiden zijn; Celebes staat op zichzelf, en de overeenkomst zijner fauna met die van Ceylon en Madagaskar heeft het wel als een overblijfsel van een overigens door den Indischen oceaen verzwolgen vasteland doen beschouwen^{2*}; de Molukken en de meeste der Kleine Soenda-eilanden, door een vrij diepe zee omringd, leveren meer overeenstemming op met de Australische eilandenwereld.]

Men zou Sumatra, Java, de Kleine Soenda-eilanden en de Zuidelijke Molukken ook wel, met het oog op den vorm van den archipel (zie de aant. bij § 2), Buiteneilanden, en de andere, die meer naar het middelpunt liggen, Binneneilanden kunnen noemen³. Voor het buitenlandsch verkeer ligt de archipel veel meer open naar het oosten, dan naar het westen, waar de Buiteneilanden als 't ware eene doorgebroken barrière vormen. Zie ook § 20.

II. Het Land.

§ 6. Aan de vorming van het land in den Indischen archipel hebben neptunische krachten het grootste aandeel, maar aan den westelijken en zuidelijken rand en in het oostelijk gedeelte hebben vulkanische met die samengewerkt.

*Zie de Molukken
pag. 22 x
Borneo B
Aziatisch
x = Malakka
in B. R. S.
III. Bl. 7
98 en v.*

Wanneer men enkele meer of minder groote oppervlakten van andere eilanden buiten rekening laat, kan men zeggen, dat alleen op Java de geologische structuur des eilands in haar geheel vrij wel bekend begint te worden. Uit de onderzoekingen, die daartoe op dit eiland hebben plaats gehad, is gebleken, dat drie vijfden er van uit tertiair gebergte bestaan, hoofdzakelijk gevormd hetzij uit klei, mergel en zandsteensoorten, nu eens met kalk, dan met kwartsen vermengd, of ook wel uit dichten kalksteen, terwijl het overige tusschen alluviaal en vulkanisch terrein gelijkelijk verdeeld is.

§ 7. Ofschoon, zooals bij voorbeeld op Sumatra, op Borneo, en vooral op Bangka ook graniet en dergelijk gesteente gevonden wordt, zoo vervullen toch de kalk- en zandsteengebergten in den Indischen archipel eene voorname rol in de samenstelling des lands. Men treft ze op de meest verwijderde punten aan. In de eerste verdienen, behalve de somtijds zoo zonderlinge vormen der geïsoleerde massa's, vooral de hollen en grotten, die men er veelvuldig in aantreft, en ook die merkwaardige, phantastische druipsteengewelven, die ook op het Indische vasteland niet zelden voorkomen, de aandacht. Zulke hollen vindt men zoowel op Sumatra, in de Padangsche bovenlanden, als op het eiland Timor en op Java, waar zij vaak, om de eetbare nestjes der *salanganen* die zij bevatten, onder den naam van vogelnestklippen bekend zijn en zoowel aan het strand van den Indischen oceaen, te Rongkop en te Karangbòlong bijvoorbeeld, als in de binnenlanden van Buitenzorg en elders gevonden worden. Men treft ze eveneens aan op Borneo, waar aan de oostkust te Bangkalaän, een 3 uur gaans lange en 20 voet breede natuurlijke tunnel eene kalkrots doorboort, door welke een riviertje stroomt en waar duizenden zwaluwen hare eetbare nestjes bouwen. Van de druipsteengrotten is die op het eiland Noesa-Kambangan, aan de zuidkust van Java, het meest bekend; men heeft haar den naam van

*Z. van
Bagalen.*

Z. v. B. 4.

de Steenen Moskee gegeven. Andere heeft men op Ambon, de Batoelobang, en bij Maros op Celebes, de Boeloe-sepong. *↳ St. v. Madoera*
 In die grotten huizen gewoonlijk een groote menigte vledermuizen, wier mest de inlanders tot het bereiden van salpeter benuttigen.

§ 8. Het alluviaal terrein, dat op Java een vijfde van de oppervlakte des eilands uitmaakt, is op Sumatra van zeker niet geringer en op Borneo van waarschijnlijk nog grooter betrekkelijke uitgestrektheid. Op Java vormt het aan de noordkust een breede strook van Djapara tot aan straat Soenda, en komt het, behalve hier en daar aan de zuidkust, ook in het oosten des eilands, voornamelijk in de residentie Soerabaja, voor, waar de aangeslibde delta van de rivier van dien naam eene aanzienlijke oppervlakte beslaat. Putboringen hebben doen zien, dat het te Batavia en te Semarang waarschijnlijk eene dikte heeft van minstens 230 voet, terwijl men ook berekend heeft, dat sedert de Nederlanders op de eerstgenoemde plaats gevestigd zijn, het alluvium aldaar jaarlijks niet minder dan 23 voet is aangegroeid. Op Sumatra vindt men het aan de oostzijde, waar het zich hier en daar tot diep landwaarts in uitstrekt. Op Borneo acht men, dat de helft van het geheele stroomgebied van de Baritoe, de grootste rivier van het eiland, uit alluvialen grond bestaat, en heeft men ook in dat van de Kapoeas en andere groote stroomen zeer veel alluviaal terrein ontdekt. Een merkwaardig gevolg van de vorming is het onderling vastgroeien van eilanden. Zoo was vroeger Djapara met zijnen berg, evenals de meest westelijke en noordwestelijke uithoeken van Bantam, een afzonderlijk eiland; zoo ook het schiereiland Tandjong-pinang op Bantan *↳ St. v. Madoera* en mettertijd zal men hetzelfde waarschijnlijk van het eiland Madoera zeggen.

§ 9. Ook de koraalvorming heeft haren invloed op het ontstaan of de vergrooting van vele, vooral van kleinere eilanden gehad of blijft dien nog uitoefenen. [Een groot gedeelte

van vele eilanden, zelfs van Java (aan de zuidkust) bestaat uit opgeheven koraalrots.] De koraalvorming heeft ook vaak de vernauwing van vaarwaters tengevolge, zooals in straat Torres. Hoever echter die invloed werkzaam is geweest, is nog niet op te geven.

*N. Guinea
= of. Eilanden*

§ 10. De verheffing van den grond is zoowel in horizontale als in vertikale richting zeer ongelijkmatig. De vorm der eilanden wordt gewoonlijk door de richting der bergketens bepaald, die hen van het eene tot het andere einde doorsnijden; en het is daardoor, dat men in de lange rij Buiten-eilanden, die als 't ware een cirkelboog vormen, door welken de overigen worden ingesloten, eene aaneengeschakelde bergreeks meent te zien, die, over enkele eilandgroepen in de golf van Bengale zich voortzettende, wederom met het meest westelijke gebergte van Achter-Indië zou samenhangen. Evenzoo heeft men reeds tusschen de bergen van Borneo en de meer oostelijke van het genoemde schiereiland een verband gezocht. Maar daar gelaten nog dat onze kennis van de geologische samenstelling dier gebergten, die, zullen onze beschouwingen over hunnen onderlingen samenhang waarde hebben, behoort vooraf te gaan, zeer gering is; op Borneo kan men zelfs in de richting der bergen geen steun voor die bewering vinden. Deze schijnt mij hier namelijk niet uit één middelpunt divergeerend, wat toch reeds moeielijk met die veronderstelling zou samengaan, maar veeleer van het N.-O. naar het Z.-W. strekkende te zijn, te weêrszijden van welke hoofdreeks links en rechts verscheidene takken naar de kusten uitloopen. En ook de richting van de eerst bedoelde, meest westelijke, keten, die men veronderstelt te bestaan, ondergaat op het eiland Soembawa en verder groote storingen. Het is echter juist in deze keten, dat men de meeste vulkanen vindt. Verder oostwaarts, waar deze meestal nog slechts hier en daar, als kleine eilandjes, de kruinen boven de zee verheffen, zou men zeggen, dat de lijn, die hen verbindt, zich eerst N.-O. en dan

min of meer N.-W.waarts door de Molukken henen wendt, tot zij in het noorden van Celebes weder een geheel vulkanisch landschap vormen, van waar men ze dan nog verder in eene noordelijke richting tot buiten onzen archipel vervolgen kan. Indien nu echter de berg van Zuid-Celebes vroeger een vulkaan was, zooals men vermoed heeft, dan is de verspreiding van die vuurbergen in den archipel niet zoo eenvoudig.

§ 11. Op Sumatra verdient het gebergte, dat het eiland langs de westkust in de lengte doorsnijdt, ten volle den naam van bergketen. Ook loopen daar soms over groote afstanden twee ketens evenwijdig nevens elkander, waardoor lengtedalen worden gevormd, zooals bijvoorbeeld in het zuidelijk gedeelte der residentie Tapanoeli en in de Padangsche Bovenlanden tusschen den Singalang en den Talang plaats heeft. Op Java is de hoofdketen onsamenvattend en vormen de kleine bergketens somtijds, zooals bijvoorbeeld in de Preanger-Regentschappen, een moeielijk te ontwarren net.

§ 12. Het maximum hunner verheffing bereiken de Oost-Indische bergen op Sumatra, Java en een paar eilanden ten oosten daarvan gelegen. Op Java is de Semèroe (Mahameroe) 3672 en op Lombok is de Piek ongeveer 4000 meter hoog. [Op Sumatra zal de Piek van Indrapoera misschien het dichtst daarbij komen, volgens de meting van den heer D. D. Veth bijna 3700 meter.] Op Celebes is de Lompo-battang, dezelfde berg, dien ik boven bedoelde, ruim 3000 meter hoog. Maar op Borneo is 1900 à 2200 meter al de grootste hoogte, die de bergen bereiken, althans wanneer men zich tot de Nederlandsche bezittingen bepaalt en den op omstreeks 3500 meter geschatten Kinibaloe, die daarbuiten ligt, niet mede rekent. Mag men van Java tot andere eilanden besluiten, dan verdient het vooral opmerking, dat het neptunische gebergte zich aldaar nergens boven de 200 meter verheft; dit zou dan eene reden te meer wezen om den genoemden hoogsten berg van Celebes voor een ouden vulkaan te houden*. — Hoogvlakten kent men

*Geend e Sato
u. 9. 2. 1862*

*Domschiff
3736.*

11.000

verscheiden vrij uitgestrekte in de gebergten van Sumatra, vooral in het midden. Java heeft er weinige, eigenlijk alleen het plateau van Bandoeng, van aanzienlijker omvang.

§ 13. Onder de vulkanen in Oost-Indië behooren verreweg de meeste tot de „oude” of „uitgebluschte”: eene dikwijls zeer gewaagde en gevaarlijke benaming, zoo lang zij niet de duidelijke kenteekenen van volkomen vernieling aanbieden. Rekent men alles mede, wat den naam van vulkaan mag dragen, alle bergen, waarop een krater nog is aan te wijzen, alle plaatsen, waar zulke kraters bestaan, al liggen deze niet op de toppen der bergen, maar aan hunnen voet — een paar zulke vindt men op het eiland Java —, dan mag men hun aantal wel op nabij de 150 stellen. Een derde daarvan komt Java toe. Maar er zijn er nog geen 20 op dit eiland, die men onder de werkzame vulkanen kan rekenen en buiten Java misschien ook niet veel meer ⁵.

§ 14. De vulkanen van Java — van andere hebben nog maar enkele hunne beschrijvers gevonden — hebben hun vorm, den kegelvorm, met vele andere vuurspuwende bergen buiten den archipel gemeen, maar daarbij toch dit bijzondere, dat zij, deze meer, gene minder, de Soembing het fraaist, van den top tot den voet van diepe voren doorsneden zijn, die naar alle zijden in den vorm van stralen omlaag loopen en zich in een steeds grooter aantal takken verdeelen ⁶. Een meer belangrijk verschil bieden de uitbarstingen der Javaansche vulkanen met die van andere, niet Oost-Indische, vergeleken. Het is dit, dat zij geen lava uitwerpen, althans tegenwoordig niet meer. Oude lavabanken getuigen, dat het in vroeger tijdperken anders was. Wat zij uitwerpen is alleen asch, zand en grootere of kleinere steenen. Daarbij komt nog dit, dat men in vele kraters meren vindt, die daar door den regen ontstaan zijn en, zoolang de kraters nog niet uitgedoofd zijn, een zuren smaak hebben door het zwavelzuur of de zwavelzure aluinaarde, die zij opgelost

bevatten, en die aan hun water tevens eene witte kleur mededeelt. Bij uitbarstingen nu worden die meren uitgeworpen, en hun water, zich met die vaste stoffen vermengende, overstromt als modder het omliggende land⁷.

§ 15. De graad van werkzaamheid der vulkanen is zeer verschillend. Er zijn er, en onder dezen behooren op Java juist de kleinste, de Lamongan, die slechts 1669 meter hoog is, en de grootste, de Semèroe, die soms lange tijden, maanden en jaren achtereen, zand en steenen uitbraken; maar de geringe beteekenis van die uitbarstingen voorkomt de verschrikkelijke gevolgen, die men anders van zulk eene aanhoudende werkzaamheid verwachten mocht. Andere vulkanen, zooals een Goenoeng Goentoer, „de Donderberg”, de Merapi en de Keloed, insgelijks op Java, hebben in den loop dezer eeuw reeds menigmaal angst en verwoesting rondom zich verspreid. De meest hevige erupties hebben echter dikwijls uit zulke bergen plaats gehad, waar men ze — omdat men ze in volkomen rust waande — het minst van verwachtte. De Galoengoen in 1822, en in de vorige eeuw de Pepandajan in 1772 leveren daarvan de treurige bewijzen⁸, en het onvergetelijkste zeker van alle de Tembora op het eiland Soembawa, in 1815. Vóór dit jaar was deze de reus der Oost-Indische berggevaarten: zijne hoogte bedroeg misschien over de 4500 meter. Een derde daarvan is bij de uitbarsting van dat jaar ingestort. Volgens de laagste opgaven kwamen er meer dan 10000 menschen bij die gebeurtenis om 't leven, en verloor het eiland door de gevolgen meer dan 80000 inwoners, die of door gebrek omkwamen, of het land verlieten. Het vee — waarvan op Soembawa voortreffelijke paarden een groot deel uitmaken, — stierf tot op een vierde uit, en de schade aan het vruchtbare land en de boomen door de asch en steenen toegebracht, was zoo groot, dat zij zelfs nu nog bij lange na niet hersteld is. De asch, door een zuidoostenwind voortgedreven, viel, zegt men, neder

L. des Scobolii

*L. O. v. Bando
C. P. ang. 1822*

*199 v. Bando
L. id*

tot Bengkoelen op Sumatra, Pontianak op Borneo en Palos op Celebes, en het geluid der ontploffingen liet zich nog verder hooren, terwijl verscheiden weken lang de geheele archipel bijna onophoudelijk op zijne grondvesten schudde.

§ 16. Maar komen zulke hevige uitbarstingen gelukkig zelden voor en schijnen de nadeelen, die de meer gewone te weeg brengen, zich tot een meer beperkten omtrek te bepalen, in den loop der tijden is toch het gevolg van al die asch- en zandoverstromingen uit zoo vele vulkanen niet achterwege gebleven; en de vruchtbaarheid van den grond zou er zeer veel door geleden hebben, indien die niet weder door andere oorzaken werd bevorderd (§ 22) ⁹.

§ 17. De vulcaniciteit van den grond openbaart zich ook in den archipel nog in andere verschijnselen, namelijk in gas- en mineraalbronnen en in aardbevingen. Tot de gasbronnen zijn de salsen, dat zijn slijk- of modderbronnen, te brengen, waarvan men op een eilandje dicht bij de kust van *v. Krepanj* Nederlandsch Timor, Poelau Kambing, een zeer merkwaardig voorbeeld heeft. In eene vlakke, rondom door steile rotsen ingesloten, verheffen zich daar een twaalf of veertien kegelvormige heuveltjes, van 3 tot 8 en meer meter hoogte. Op den top hebben zij een of twee gaten, soms ook nog in de zijden, uit welke om de 30 of 40 seconden zich eene zware luchtbel verheft, die met een dof geluid uiteenbarstende eene geringe hoeveelheid week slijk uitstort, dat in de lucht spoedig droog wordt, en waarvan de smaak duidelijk het aanwezen van zout verraadt. Ook op Java en in de Minahasa heeft men plaatsen, waar men iets dergelijks waarneemt, op *Semarang* Java inzonderheid bij Koewoe in Grobogan. Dàar is eene horizontale vlakke, Bledoeg geheeten, die van tijd tot tijd in den vorm van blazen omhoog rijst. Deze blazen krijgen allengs meerdere uitgebreidheid en barsten eindelijk met een dof geluid, als dat van een in de verte afgeschoten stuk geschut, terwijl de modder ter hoogte van 7 tot 10 meter en

tot op een afstand van 50 voet in alle richtingen wordt weggeslingerd. Uit de blazen ontstaat bij de ontploffing een donkerblauwe, waarschijnlijk jodium-damp, die in de richting van den wind over de moddervlakte heentrekt en langzamerhand verdwijnende een benauwde lucht achterlaat. Tegelijk met de modder wordt een ziltig water uitgeworpen, waaruit de Javanen jaarlijks 12000 en meer pikoels zout uitdampen. Door de zon wordt een groot deel dezer vlakte zóózeer opgedroogd, dat het voor den voet een vasten, ofschoon golvenden bodem aanbiedt. — Een andere soort van gasbronnen zijn die, waar koolzuur uit den grond opstijgt, zoogenaamde stikgrotten. Ook van zulke levert Java meer dan een voorbeeld, waaronder de Pakaraman „de heilige plek”, in het Diëng-gebergte (residentie Banjoemaas) door vele overdreven verhalen, die haar zelfs den naam van Doodendal hebben doen geven, eene algemeene bekendheid verworven heeft. — Merkwaardig is ook op Java die plaats tusschen Demak en Poerwodadi in de residentie Semarang, waar een brandbaar gas uit den grond komt, dat volgens sommigen nu en dan van zelf zou ontvlammen. — Dat ook aardolie, naphta, onder al die verschijnselen van vulcaniciteit niet ontbreekt, ligt voor de hand. Zij komt op Java als eene dikke olie voor, die in de nabijheid der vulkanen uit den grond sijpelt en op modderpoelen drijvende of aan allerlei voorwerpen klevende gevonden wordt. De inlanders gebruiken die olie voor fakkels. [In de laatste jaren is het branden van petroleum, deels inheemsche, deels ingevoerde, onder de inlanders algemeen geworden voor lampen zoowel als voor fakkels]. Ook op Sumatra vindt men haar op sommige plaatsen in groote hoeveelheid.

§ 18. In een nauw verband met de gasbronnen staan de minerale bronnen, waarvan men nog op den duur nieuwe ontdekt. Het aantal der op Java bekend geworden kan men reeds bij honderden tellen. Velen daarvan houden jodium in, en men heeft berekend, dat de bereiding hiervan op Java

Petroleum

jaarlijks eene hoeveelheid van minstens 2000 Ned. ponden zou kunnen opleveren. Onder de minerale bronnen is die van Gëbangan, in Këndal, residentie Semarang, ook hier te lande door haar water bekend.

§ 19. De aardbevingen zijn in den Oost-Indischen archipel wel zeer menigvuldig, zóó zelfs, dat er geen maand voorbijgaat, waarin men er niet in het eene of andere gedeelte van den archipel eene heeft, maar gewoonlijk zijn zij er niet hevig, en aardbevingen, zooals die uit andere streken der aarde ons bekend zijn, die gansche steden verwoesten, hebben in Oost-Indië, voor zoover wij weten, nog nooit plaats gehad. Zij staan nu eens met de uitbarstingen van vulkanen in verband, dan weder zijn zij daarvan geheel onafhankelijk.

III. Het Water.

§ 20. De Indische archipel bevat verschillende zeestraten, door welke de Indische met den Grooten Oceaan in verbinding staat. Ten noorden en noordwesten ligt de Chineesche zee. Deze is door de straat van Malakka met den Indischen Oceaan vereenigd. Tusschen de vier Grooten Soenda-eilanden ligt de Java-zee, door den nog onvolkomen bekenden archipel ten zuiden van Celebes met de Banda-zee, zuidwaarts door een aantal zeeëngten met den Indischen Oceaan, noordwaarts tusschen Sumatra en Borneo met de Chineesche zee en door de straat van Makassar met de zee van Celebes (ook wel de zee van Borneo of van Sollok geheeten) samenhangende. In het oosten eindelijk ontmoeten beide oceanen elkander in de zeeën van de Molukken, waarvan de zuidelijke als zee van Banda, de middelste als Ceramsche zee en de beide noordelijke, die ten westen van Halmaheira als Moluksche zee en die ten oosten van dat eiland als zee van Halmaheira (Djilolo-passage) bekend is ¹⁰.

§ 21. De Java-zee is onder die allen te beschouwen als

eene binnensee, eene middellandsche zee en de verschijnse-
len, die zij oplevert, kenmerken haar als zoodanig aan den
ervaren zeeman ¹¹. Omtrent de Oost-Indische zeeën in 't al-
gemeen, hare diepte, hare kleur en doorschijnendheid, haar
zoutgehalte, haar golfslag en wat daarmede in verband staat,
schijnt weinig eigenaardigs te vermelden te zijn. [Op het
merkwaardige verschil in diepte in verband met het verschil-
lende karakter der eilanden is reeds in § 5 gewezen]. De
doorschijnendheid van het water is op vele plaatsen van den
archipel zeer groot. Beroemd zijn de z. g. zeetuinen van
Ambon, d. w. z. de verbazende rijkdom van zeeplanten en
zoöphyten, die men door de buitengewone helderheid van
het water in de haven van Ambon kan waarnemen. Merk-
waardig is ook de z. g. „Witte zee” in het verre oosten
van den archipel, een naam, dien dat gedeelte der Banda-zee
verschuldigd is aan de melkwitte kleur, die het water aldaar
in de nachten der maanden Juni tot Augustus somtijds aan-
neemt ^{11*}. — Hoogwater heeft men in den archipel over
het algemeen slechts eenmaal daags. De eenige standvastige
stroomen zijn de Aequatoriaalstroom en de China-stroom.
Van de periodieke stroomen zijn vooral die, welke tusschen
de eilanden beoosten Java loopen, zeer sterk.

§ 22. Tot die andere oorzaken, in § 16 bedoeld, waaraan
de vruchtbaarheid van de Oost-Indische eilanden moet wor-
den toegeschreven, behooren vooral de menigte rivieren, die
door het land stroomen. Niet overal echter is haar aantal
zoo groot, en op vele kleinere eilanden ontbreken zij wel
eens geheel, zoodat men er voor drinkwater van putten of
regenbakken afhankelijk is. Ook drogen er in den zooge-
naamden drogen moesson vele uit, en zelfs de meeste grootere
worden bij aanhoudende droogte ondiepe beekjes. Met die
enkele echter, die ook in Europa den naam van aanzienlijke
rivieren zouden verdienen, is dit natuurlijk niet het geval,
doch slechts op Borneo en Sumatra worden zulke stroomen

van meer belang gevonden. De grootste zijn, op het eerstgenoemde eiland, de Baritoe, de Kapoeas en de Mahakkam, ook wel de rivieren van Bandjermasin, van Pontianak en van Koetei genoemd, en op Sumatra de rivier van Palembang of de Moësi, de Batang-Hari of rivier van Djambi en de Koeantan of rivier van Indragiri. Van deze komen die drie van Borneo onzen Rijn in lengte nabij en zijn die van Sumatra rivieren als de Seine. De Solorivier, die de grootste van Java is, zal niet meer dan 70 geogr. mijlen lang zijn, dat is nog niet zoolang als de Moezel.

§ 23. Het verval der groote rivieren op Borneo schijnt zeer gering te zijn, en zij zijn, zooals dit bij de meeste rivieren in den archipel plaats heeft, aan hare mondingen bezet met banken, die den toegang dikwijls zeer bemoeilijken. [Ten opzichte van de Batang Hari op Sumatra bleek echter bij de expeditie derwaarts, dat het grootste verval, te Saba, 3.85 meter bedroeg, terwijl het gemiddelde verval er op 2.7 meter gesteld kan worden]. Ook is de deltavorming in de alluviale streken zeer algemeen, en storten zich vele rivieren door een aantal mondingstakken in zee. Het lage land van Borneo staat in den regentijd heinde en verre onder water, waardoor langs de rivieren eene menigte meren en kanalen ontstaan zijn, van welke de eersten voor de vischvangst gewoonlijk van belang zijn en de anderen nuttig voor de scheepvaart, door de mogelijkheid, die zij dikwijls aanbieden om langs hen de tallooze kronkelingen van het rivierbed te vermijden. Eigenaardig is bij vele, vooral bij de grootste Oost-Indische rivieren, het ontbreken van machtige zijtakken, zoodat dan ook haar stroomgebied weinig ontwikkeld is. Dat van de Baritoe bijvoorbeeld is nauwelijks de helft zoo groot als dat van den Rijn, met welken zij, gelijk wij zagen, in lengte overeenkomt. De bovengenoemde rivieren van Sumatra maken daarop eene uitzondering. Zeer vele rivieren ontstaan uit de vereeniging van twee groote takken, en de Maleiers onderscheiden die

simpang's, gelijk zij ze noemen, in linker en rechter, welke benamingen zij, wat wel opmerkelijk is, juist andersom toepassen dan wij; [wat te verklaren is uit de omstandigheid dat de Maleiers zich eerst aan de mondingen der rivieren neergezet en zich van daar stroomopwaarts langs haar oevers en takken uitgebreid hebben].

§ 24. Behalve aan zulke meren, als waarvan wij in de vorige § spraken en aan kleine bergmeren en moerassen (zoogenaamde *rawa's*), is Oost-Indië aan meren niet rijk. De grootste liggen op Sumatra. Het zijn de meren van Toba en Singkara, die zoo groot zullen zijn als het gewezen Haarlemmeer. Andere zijn op dat eiland de meren Manindjau en Ranau en op Celebes die van Tondano en Tempe, om het nog nagenoeg onbekende meer van Kinibaloe, op Borneo, waarvan zelfs het bestaan betwijfeld is, en andere evenmin bekende in Celebes' binnenlanden niet te noemen.

Pad. Bro
- O. v. Padan
Lis N. v. P.

v. van
abang

IV. De Lucht.

§ 25. In de keerkringslanden is niet meer de warmte de hoofdfactor van het verschil der jaargetijden, maar zijn het de periodieke winden en de daarmede in verband staande regen en droogte; zoodat het jaar in onze Oost-Indische bezittingen in 't algemeen in slechts twee tijdperken verdeeld wordt, dat van den oostmoesson, gewoonlijk tevens het droge, en dat van den westmoesson, gewoonlijk het natte jaargetijde ¹².

§ 26. De temperatuur blijft zich tusschen de breedtegraden, waar de archipel gelegen is, gedurende de twaalf maanden des jaars bijna gelijk. Te Batavia is, door elkander, April de warmste maand, en de hoogte van den thermometer van Celsius is dan ongeveer 26°. Januari is er de koudste, en toch staat de thermometer dan gemiddeld slechts 1.17° lager. De gemiddelde jaarlijksche warmte is te Batavia een 80° Fahr. Waarnemingen van dien aard zijn er voor den geheelen In-

dischen archipel nog maar betrekkelijk weinige gedaan, en zoo is het dan ook strikt genomen nog niet uitgemaakt, welk jaargetijde, het droge of het natte, voor het warmere moet gehouden worden. Te Batavia is het eerste iets warmer, doch elders heeft men het tegendeel waargenomen. — Dat geringe verschil in thermometerstand van alle maanden des jaars neemt niet weg, dat het verschil op een enkelen dag somtijds vrij aanzienlijk is. In den natten moesson is het kleiner dan in den drogen, in welken tijd het wel eens 13° C. bedraagt. In het natte jaargetijde is de temperatuur over 't algemeen ook meer constant en het kwik van den thermometer minder aan rijzing en daling onderhevig dan in het droge. — Hagel en, op de hoogere bergtoppen, rijp en ijs zijn somtijds waargenomen. De sneeuwgrens bereiken de bergen nergens.

§ 27. Tusschen de keerkringen, in het gebied der standvastige winden, van den noordoost-passaat ten noorden en den zuidoost-passaat ten zuiden van den evenaar, heeft in Oost-Indië gedurende het zomerhalfjaar een aan die van den passaat tegenovergestelde richting van den wind plaats. Het eene halfjaar van October tot April heerscht er dus, ten noorden van den evenaar, een noordoosten-, in de andere helft des jaars een zuidwestenwind; en ten zuiden van den evenaar heerscht in dat eerste tijdperk een noordwesten-, in het andere een zuidoostenwind. Die periodieke winden heeten naar een Arabisch woord *moesson*. De maanden April en October, die op de nachteveningen volgen, zijn de eigenlijke maanden van overgang, maar zoowel in den juisten tijd, waarop de moessons invallen, als in de juiste windrichting is veel verschil. Mogen al elders die overgangen schokkender wezen, zoo is toch ook in den archipel de kentering, gelijk zij heet, door duidelijke werkzaamheid in den dampkring gekenmerkt. Er heerscht daar nu eens windstilte, dan weder een hevige wind, die door alle punten van het kom-

pas heenloopt; de invloed van den wind op den regen is gebroken; de onweders zijn talrijker dan anders. In de Java-zee hebben al deze verschijnselen vooral bij de najaars-kentering plaats. Hooger dan 1600 meter waait het geheele jaar door meestal slechts de passaatwind, zooals blijkt uit den rook der vulkanen, die in den noordwestmoesson vaak tegen den wind in schijnt te waaien. In de binnenlanden vervalt, door plaatselijke omstandigheden, ook dikwijls die periodieke verandering van den wind. Zoo heerschen er bijvoorbeeld in den oosthoek van Java tusschen de vulkanen het geheele jaar door zuidenwinden. In Probolinggo heeten deze *gending*, in Pasoeroean *gronggong*. Zij waaien alleen over dag; 's nachts is er bijna volkomen windstilte.

§ 28. De tijd, dat de noordwestmoesson waait, is, in 't algemeen gesproken, het natte jaargetijde, de Indische zomer; die wanneer de zuidoostmoesson heerscht, het droge. Door plaatselijke invloeden, is echter deze regel aan menigvuldige uitzonderingen onderhevig. Op Java regent het dikwijls in den drogen moesson. Te Batavia is het aantal regendagen gemiddeld 147 in het jaar, en komen daarvan slechts bijna 100 op het natte jaargetijde. In Buitenzorg regent het veel meer, in het oosten van Java veel minder. Op Timor valt in den drogen moeson dikwijls in vele maanden geen regen. Op de Zuidwester-eilanden is er in Mei nog een zoogenaamde kleine regenmoesson. Op de Aroe-eilanden valt er buiten de kenteringen weinig regen. Daarentegen valt op de Banda-eilanden, Ambon, de zuidkusten van Ceram en Boeroe, het zuidelijk uiteinde van Celebes, ten zuiden van het hooge Lompo-battang gebergte en in de landen om de golf van Tolo de meeste regen gedurende den zuidoostmoesson en is de noordwestmoesson daar wederkeerig de droge. In de Minahasa zijn de moessons in hun invloed op regen en droogte wederom aan die op Java gelijk, en zoo is het ook op de zuid- en westkust van Borneo, op de noordkusten van Ceram

en Boeroe, op Bangka en in Palembang¹³. Op geringe breedte ten noorden van den evenaar zijn door den aequatorialen stiltengordel de winden nog ongeregeld. In het noorden van het gouvernement Sumatra's Westkust waait een noordwest-moesson in het zomerhalfjaar en is dit de regentijd¹⁴. In den Riouw-Lingga-archipel zijn de moessons ook nog niet zoo bestendig als op meer noordelijke breedten; in November en December heeft men daar met noordelijke winden een grooten en in Juli en Augustus een kleinen regentijd.

§ 29. Terwijl het gemiddelde aantal regendagen in Oost-Indië over 't geheel misschien minder is dan bij ons, zoo is de massa water, die valt, er veel grooter. Volgens waarnemingen, te Soerabaja gedaan, is de massa water, die daar jaarlijks nederkomt, driemaal grooter dan die in ons land.^{14*}

§ 30. De onweders zijn in Indië veel heviger en menigvuldiger dan in onze streken. Orkanen heerschen slechts in de Chineesche zee; men noemt ze daar *tifoon*, naar een Chineesch woord, dat letterlijk „grootte wind” beteekent. Plaatselijke wervelwinden, die soms tot vrij hevige stormen aangroeien, komen echter nu en dan ook in den archipel voor.

§ 31. Land- en zeewinden waaien, de eersten 's nachts, de anderen over dag, meer of minder geregeld in de nabijheid der kusten. Oost-Indië heeft dat verschijnsel met alle landen der aarde, waar de plaatselijke gesteldheid dit medebrengt, gemeen.

§ 32. Omtrent een aantal andere verschijnselen in den dampkring zijn de waarnemingen verre van volledig. Daartoe behooren de vochtigheid, de zwaarte, de electriciteit, de zuiverheid en de helderheid van de lucht. De hooge mate dezer laatste is daaruit op te maken, dat, naar men verzekert, de planeet Venus soms op het midden van den dag aan den hemel te zien is, en men 's nachts wel eens bij haar licht

kan lezen. De schemering duurt in den Oost-Indischen archipel, tengevolge zijner ligging, zeer kort.

V. Voortbrengselen.

§ 33. De grootste rijkdom van den Indischen archipel is zijne vruchtbaarheid. Welke onbekende schatten de bodem daar nog moge bevatten, in hoevele streken men misschien nog eenmaal eene Californische goudproductie verwacht ¹⁶, hoezeer zelfs hier en daar de diamanten in milden overvloed door de natuur gestrooid schijnen; de schatten der plantenwereld zullen er altijd de belangrijkste en onuitputtelijk blijven. Een geschikte grond, op verschillende eilanden door de verweering van vulkanisch gesteente tot den hoogsten graad van vruchtbaarheid gebracht, eene eeuwigdurende warmte en nimmer ontbrekende vochtigheid zijn vereischten daartoe, die er altijd zullen aanwezig zijn; en waar eenmaal een weelderige wasdom bestaat, daar vernieuwt en herstelt, als de natuur aan zichzelf is overgelaten, iedere afstervende plantengeneratie door den humus, dien zij achterlaat, telkens weder den grond, waarin eene volgende moet groeien. — Wij beginnen derhalve met de beschouwing der voortbrengselen uit het

Plantenrijk.

§ 34. Waren de eilanden van den archipel aan zichzelf overgelaten, dan zouden ondoordringbare bosschen ze allen bedekken. De landbouw heeft echter die bosschen hier en daar voor rijke akkers doen plaats maken, en voortdurend vallen de zware boomen onder de bijl of door het vuur des landmans. Nochtans beslaan de wouden, zoo al niet een onbeperkt, dan toch een nog zeer uitgebreid gebied. Op Java, waar de landbouw zulk een hoogen trap van bloei bereikt

heeft, beslaan de bebouwde velden toch nog maar een zevende, misschien een zesde van de oppervlakte des eilands, en is verreweg het grootste gedeelte des lands door bosschen ingenomen. Doch niet overal, waar de cultuur ontbreekt, vindt men tegenwoordig dichte wouden. Uitgestrekte vlakten van alang-alang of andere grassoorten bedekken in verschillende streken den bodem en beslaan er, zeker althans voor een gedeelte, de plaats der bosschen, die vroeger door menschenhanden ter uitbreiding van den landbouw geveld werden. Maar ook in de woudstreken wisselt het plantenkleed der aarde van het zeestrand tot de toppen der hoogste bergen veelvuldig af. Op die hooge bergen herinnert de alpenflora in de koelere lucht aan de meer noordelijke gewesten des aardbols; lager en in de heetere vlakten heerscht een rijkdom van vormen, zooals alleen de keerkringsgewesten dien voortbrengen. Dikwijls is eene plantensoort karakteristiek voor geheele streken, maar meestal bestaat het woud uit de individuen van een oneindig aantal verschillende plantengeslachten. Anders is wederom de flora van het vlakke, anders die van het rotsachtige zeestrand; van moerassige of zandige, van klei-, kalk- of steenachtige gronden; kortom de verscheidenheid is zóó groot, dat een enkel tafereel niet in staat is den indruk er van weer te geven. Wij bepalen ons hier tot het opgeven van sommige karakteristieke typen, om het verschil in het oog te doen vallen, dat in 't algemeen de Oost-Indische gewassen van die onzer meer noordelijke gewesten onderscheidt ¹⁷.

§ 35. Ten einde eenige orde te brengen in de verwarrende menigte van vormen, die men in het plantenrijk kan opmerken, heeft men daarvan een zeker aantal aangenomen, die als typen kunnen gelden voor alle andere, zooals bijvoorbeeld den palm-, den lelie-, den gras-, den varen-, den mos-, den naaldboom-, den heide-, den cactusvorm en andere. Verscheiden vormen, zooals die der grassen, mossen, heidestruiken, zooals

ook die der wilgen en meer, zijn ons uit de ons omringende natuur van jongsaf gemeenzaam. Andere behooren in onze noordelijke gewesten niet t'huis en zijn uitsluitend aan warmere klimaten eigen. Deze boezemen hier het meeste belang in. Maar er zijn nog enkele meer algemeene typen dan deze. Sommige vormen toch behooren alleen aan de wouden, andere aan de velden. En waar de mensch zich neergezet heeft om den grond te bebouwen, is het aanzien van dezen voorzeker weer geheel anders dan in die streken, waar de planten, aan zich zelve overgelaten, zich de plaatsen zoeken, die voor haren wasdom het best geschikt zijn en daaraan weerkeurig het uiterlijk voorkomen geven.

§ 36. De oneindige verscheidenheid, die een tropisch woud aanbiedt, ontstaat niet uitsluitend uit het geboomte, dat het samenstelt. Ook in de wouden zijn nog eenige hoofdtypen te onderscheiden. Want behalve het geboomte vindt men er slingerplanten, lianen, die de boomen zoo aan elkander snoeren, dat menig woud er volstrekt ondoordringbaar door wordt, en woekerplanten, die evenzoo de boomen bedekken als een tal van kruiden den bodem, waarop die omhoog rijzen. Die woekerplanten zijn als het ware de sierplanten, waarmede de natuur het woud getooid heeft: de prachtige orchideeën (Jav. Mal. *siembar*, *anggrek*), die in hare oneindige verscheidenheid ons toch meestal nog slechts eene weelde schijnen te zijn, leveren er ons de proef van. Tot de woekerplanten behoort de beroemde rafflesia (Jav. *padmo*) met hare monsterbloem. De lianen munten minder uit door fraaiheid, maar zij zijn daarentegen in de menschelijke huishouding van uitgebreid nut. Immers tot de slingerplanten behooren de peperplanten (Jav. *maritjò*, Mal. *lada*), die al in oude tijden haar product voor den handel leverden, de rottingssoorten (Jav. Mal. *rotàn*) en de kolossale entada's. Meestal heeft de rotting groote doornen, die het hunne er toe bijbrengen om de bosschen ondoordringbaar te maken. Het aantal soorten van rotting is uitermate groot.

Omstreeks honderd zijn er reeds bekend. Op alle eilanden van den archipel groeit hij in groote menigte, maar de soorten, die uit de Batak-landen en vooral ook die uit het zuidelijk gedeelte der westkust van Borneo komen, worden voor de beste gehouden. De meeste rotting is bindrotting, zooals de minder dikke soorten genoemd worden. De dikkere heeten handrotting. Op de oostkust van Sumatra, in het zuiden van Borneo en op Bangka groeit de drakenbloedrotting (Mal. *djěrnang*), zoo genoemd om de roode kleurstof, die als eene harsachtige, door schudden zeer gemakkelijk aftescheiden stof om de noot zit.

§ 37. Ofschoon tot de familie der palmen behoorende, geeft de rotting de eigenaardige type dezer familie nauwelijks weder. De palmvorm, die zoo bekend en karakteristiek is, verdient in de rij der vormen hier wel boven aan te staan. Er zijn in den Oost-Indischen archipel bij de dertig geslachten van palmboomen bekend. Als men den rotting en enkele andere niet mederekent, is, behalve het soms zeer groote verschil in lengte, daar zij gewoonlijk een 60 tot 80 voet hoog worden, een enkele over de 100, terwijl andere bijkans geen stam hebben, dat der bladeren misschien het meest in 't oog vallend. Bij de meeste zijn zij gevind: de vederpalmen; bij sommige waaiervormig: de waaierpalmen. Van de eersten verdienen de betel-, kokos-, arèn-, sago-, nipa- en niboeng-palmen, van de anderen de lontar en gebang-palmen met een woord vermelding.

Simans p 44 De betelpalm (*areca catechu*, Mal. *pinang*, Jav. *djambé*) is door geheel Indië verspreid, vooral in warme wouden, nabij de zee. Hij groeit tot eene buitengewone hoogte, lijnrecht, met een gladden, zuilvormigen stam en is een der schoonste palmen van den archipel. De noot, die eene groote hoeveelheid looistof bevat, wordt bij het betelkauwen gebruikt en in menigte naar de landen verzonden, waar dit gebruik heerschende, maar de boom niet thuis is. Vooral is de areka

overvloedig op de noordkust van Sumatra, die er ook haren naam van Areka- of Betelnootkust aan ontleent.

De kokospalm (Jav. *klapa*, *kërambil*, Mal. *njoer*) is geen inboorling van den Oost-Indischen archipel. Zijn eigenlijke vaderland is nog niet met zekerheid bekend. Men houdt daarvoor Zuid-Amerika. De verspreiding moet intuschen in vóór-historische tijden plaats gehad hebben, en de boom heeft in Oost-Indië een nieuw vaderland gevonden, waar hij zeker op weinig eilanden niet in menigte voorkomt. Het best groeit hij in de nabijheid der zee, in vochtige zandgronden met leem of vetten humus vermengd, en hij vormt daar soms uitgestrekte bosschen. In het zesde jaar, of ook reeds vroeger, brengt hij vruchten voort en is dan verder het geheele jaar door met bloemen en vruchten beladen. De boom wordt gemiddeld 40 tot 60, soms 75 voet hoog, en zijne bladeren zijn 12 tot 16 voet lang. Hij wordt 60 en meer jaren oud. De producten van den kokospalm zijn velerlei: de bloemkolf levert *toewak* of palmwijn; de jonge × en afgevallen vruchten worden als medicijn gebruikt; de × bast der rijpe vruchten dient, als *kajër*, tot kalfateren, tot × lont, voetmatten, touwwerk enz.; de schil der noot wordt × gebruikt voor lepels, bekers en dergelijke; in de holte der noten bevindt zich omstreeks eene flesch frisch en smakelijk × water; aan de binnenzijde der noot vormt zich bij halfrijpe vruchten een eetbare geleachtige massa, die langzamerhand × verhardt, bij rijpe vruchten geraspt wordt en dan, met water × aangemaakt, de bekende kokosmelk oplevert; de bladeren worden eveneens tot verschillende einden gebruikt, de knoppen om te eten of voor tafelzuur, de jonge en oude bladeren voor × mandjes, de oudere ook wel om huizen te dekken, d. i. als *atap*; de stam wordt als *gloegoe* gebruikt voor stijlen van huizen e. d. Toch is de olie, die van de rijpe vruchten wordt gewonnen, × van de producten het voornaamste. Iedere boom geeft elke anderhalve maand negen tot twaalf rijpe vruchten, die te

zamen twee flesschen olie opleveren. De kokosolie wordt in de keuken en ook voor het toilet en de verlichting gebruikt. De cultuur van dezen palm wordt dan ook zeer ter harte genomen door het gouvernement. Buiten Java wordt er in de Minahasa, op Ambon, Salajar en de Sangi-eilanden veel werk van gemaakt. /

De arèn (*arenga saccharifera*, Lg. Mal. *areng*, Jav. *aren* Mal. *énau*) groeit op alle eilanden van den archipel, liefst in vochtige valleien, maar ook tot 1300 à 1400 meter hoogte. Hij heeft een korten, lijnrechten stam, anders dan de kokospalm, die menigmaal gebogen is, en donkere bladeren. Hij bloeit het geheele jaar door. Het sap, dat bij insnijding in groote hoeveelheid uit de bloemkolven vloeit, geeft de *saguweer*, een aangenamen palmwijn, op Java wel weinig in aanzien, maar in het oosten van den archipel veel gebruikt, en eene soort van suiker, die, onder den naam van Javaansche of zwarte suiker, ook op Java wel bekend is. Een ander belangrijk voortbrengsel van den boom is de zwarte, bastachtige stof, waaruit het zoogenaamde *gëmoeti-* (*gemoctoe* of *idjoek*)- touw geslagen wordt, en die ook, vooral op Java en Sumatra, tot dekking der huizen dient. De dikkere takjes, die men daarin vindt, dienen voor inlandsche pennen, en tegen den stam groeit het *kawoel*, eene soort van zwam.

Er zijn door den geheelen archipel tien verschillende soorten van sagoboomen (Mal. *rëmbija*) verspreid, maar de beroemde sagoboom van Rumphius (*metroxylon Rumphii*) groeit alleen in den Molukschen archipel, liefst in moerassige streken, nabij de kusten. Groote bosschen van dezen gezellig groeienden palm vindt men op Ceram en Halmaheira, en op het eiland Ambon is de cultuur niet onbelangrijk. Gewoonlijk wordt die boomtegenwoordig gecultiveerd, doch de cultuur is zoo licht, dat één huisgezin gemakkelijk een plantsoen van zestig boomen kan onderhouden. De productie der sagoboomen is nog al verschillend. Zij brengen gemiddeld van 560 (op N. Halma-

heira) tot 1125 pond (op Ceram) op. Men rekent, dat een man, die er uitsluitend van leeft, per dag 2 pond sago noodig heeft. Het merg of meel wordt op eene eenvoudige wijze, die men „sago-kloppen” of „poekoelen” noemt, uit den boom verkregen. Men hakt namelijk met eene soort van dissel het merg, dat bijna de geheele inwendige ruimte van den stam vervult, los uit de stukken, waarin de omgevelde boom eerst is gekloofd geworden, en wascht het vervolgens in een bak van een anderen uitgeholden stam, waarin een zeef geplaatst is, waar het dikke sap doorheen wordt geperst om het van de vezels, met welke het verbonden is, te zuiveren. Daarna laat men het deeg bezinken en verkrijgt men het spoedig in zulk een vorm, als voor het gebruik geschikt is. Het liefst nuttigen de inlanders het met kokend water aangemaakt en zóó *papēda* genoemd. Bovendien bakken zij er brood van en bereiden het tot allerlei lekkernijen. De sterke bladstelen van den sagopalm, *gaba-gaba* geheeten, worden in de Molukken algemeen gebruikt voor de wanden der huizen en zijne bladeren voor de daken.

De nipa-palm (*nipa fructicans*) is de moeraspalm bij uitnemendheid en bedekt dikwijls geheele streken langs de kusten. Zijn stam komt nauwelijks boven den grond uit, doch zijne bladeren worden van 15 tot 30 voet lang en zijn zeer geschikt voor het dekken van huizen. De bloemkolven leveren een palmwijn, die evenwel in onze bezittingen zelden daaruit gewonnen wordt.

Een andere palm, dien men in het westelijk gedeelte van den archipel ook veel aan de kusten vindt, is de niboeng (*areca niboeng*), eene soort van areka, die, wanneer men de palmen, gelijk wel eens gedaan wordt, naar de voornaamste voortbrengselen, die zij opleveren, rangschikt, onder de houtpalmen eene eerste plaats inneemt. Zijn uiterlijk voorkomen heeft veel van dat van den kokospalm. De jonge bladknop wordt als palmkool boven die van den kokospalm gekozen.

Seemanns
p. 60

6

Seemann p. 74
 Van de waaierpalmen is de lontar (*borassus flabelliformis*, Jav. *lontar*) de belangrijkste. Men vindt hem in geheel Indië.

Het is dezelfde boom, dien men in Engelsch-Indië palmyrapalm noemt. Het waren de bladeren van dezen palm, die op Java eertijds dienden om op te schrijven, gelijk men ze op Bali en Celebes daar nog voor gebruikt. Op Oost-Java en vooral op de Kleine Soenda-eilanden komt hij zeer veel voor en is hij van uitgebreid nut door de groote hoeveelheid *toewak*, dien de bloemkolven opleveren, en die tot de bereiding van suiker en van eene soort van stroop dient, welke laatste bijvoorbeeld op het eiland Rotti tot het hoofdvoedsel der inlanders behoort.

Naar het westen toe wordt de lontar door den gebangpalm (*corypha umbraculifera*, Mal. *daoen-sariboe* „duizendblad”) vervangen, die langs het zuiderstrand van Java geheele wouden vormt. Ook deze is voor den inboorling van veelzijdig nut. Men haalt eene soort van sago uit den stam, zooals dit ook bij den arenpalm plaats heeft, gebruikt de bladeren tot dekking der huizen, maakt er hoeden, koffiezakken en zeilen van en weet insgelijks de andere deelen van den boom tot zijn nut aan te wenden.

§ 38. In vorm staan nevens de palmen de pandanen, de schroefboomen van Rumphius. Evenals de zoogenaamde wortelboomen (*rhizophora*, Mal. *bakau*) verheffen zij zich op talrijke wortels als op stutten, en aan den top dragen zij een aantal takken dicht met lange bladeren bezet. Zij worden veel voor heggen aangeplant, en de bladeren dienen meestal tot fijn matwerk, *tikar*, terwijl van verscheiden soorten de bladeren en de bloemscheden om hun geur gezocht zijn. Die pandanus-soort, welke de meest geurige bladeren heeft (*pandanus latissimus*, Mal. *pandan rampai*), is om haren vorm wel eens de koning der tropische boomen genoemd.

Nog een andere boomvorm behoort hierbij, die der cycadeën (Jav. Mal. *pakoe-adji*, d. i. koningsvaren, *cycas circinalis*),

eene voorwereldlijke type, die als 't ware tusschen de palmen en varens in staat.

Een Oost-Indische boomvorm, die aan onze naaldboomen (pijnboomen vindt men in Oost-Indië alleen op Sumatra, en wel voornamelijk in het noorden) herinnert, is die der kasuarinen, zoo genoemd omdat de naaldvormige takjes, die oppervlakkig beschouwd de plaats der bladeren schijnen te vervangen, door onze voorouders met de haarachtige vederen van den kasuaris vergeleken werden (Jav. Mal. *tjëmara*, wij zouden zeggen „paardenstaartboom”). Op Oost-Java en een aantal andere eilanden vormen de kasuarinen bosschen, die door hun eigenaardig voorkomen een onuitsprekelijk melancholisch karakter aan de landstreek geven.

§ 39. Geheel anders zijn de boomen met luchtwortels. De pandanen en wortelboomen loopen in 't oog door wortels, die, schuins tegen den stam gericht, dezen als 't ware schijnen te schragen; maar de boomen, waarvan thans sprake is, laten uit de takken luchtwortels neder, die soms in een dichte massa den stam omslingeren en met hem medegroeien, gelijk dit bij de kiara's (*ficus*, Mal. *ara*) plaats heeft. Niet zelden ook dalen die luchtwortels zelfstandig tot den bodem, in welken zij nieuwe wortels schieten, terwijl zij soms zoo dik worden als de oorspronkelijke stam zelf, met welken zij door zijne takken vereenigd blijven. Zoo ontstaan natuurlijke berceaux van groote uitgestrektheid. In zeer sterke mate heeft de zoogenaamde banianenboom van Voor-Indië deze eigenschap, een boom, die onder den meer algemeenen naam van waringin ook in onze Oost voorkomt, en de heiligheid, die in vorige eeuwen de Hindoes op hem hebben overgebracht, tot heden bij de Javanen bewaard heeft.

Ofschoon de waringins (*urostigma benjaminum*), die de aloen-aloens, dat zijn de pleinen voor de woningen der Javaansche regenten, versieren, niet allen van dezelfde soort zijn, zoo zijn er toch enkele exemplaren, die dat reproductie-

vermogen in bijzondere mate vertoonen, zocals de bekende waringin te Tjeringin in Bantam, en op het eilandje Semaoc bij Timor en wellicht nog enkele meer.

Onder de vijgenboomen, waartoe de waringin behoort, zijn er echter, die voor den mensch belangrijker eigenschappen bezitten dan deze. Er zijn namelijk soorten, die eene beste gomelastiek leveren, de pohon-karet of P. kolèlet op Java. Breiden wij den kring nog verder uit door aan de geheele, hoogst belangrijke afdeeling der broodvruchtboomen (*artocarpaea*), die wederom de vijgenboomen omvat, onze aandacht te schenken, dan ontmoeten wij daaronder, behalve in de eerste plaats den broodvruchtboom zelven, waarnaar die afdeeling haren naam heeft, zoowel den witten moerbezieboom (*morus indica*, Jav. *gloegoe*), wiens bast het Javaansche papier, als den antjar (*antiaris toxicaria*), wiens sap het beroemde pijlvergif levert, hetwelk evenwel nog door dat van den tjétek (*strychnos tieute*) in hevigheid overtroffen wordt.

§ 40. Over 't algemeen leveren de sappen en gommen of uitzweetsels van vele boomen, niet minder dan het hout van andere, de belangrijkste producten voor handel en nijverheid. Zoo bijvoorbeeld de verschillende getah-pertjah-boomen, die voornamelijk op Sumatra en de Riouw-eilanden, maar ook op Borneo en Java gevonden worden. Zoo de groote menigte wilde en gecultiveerde damar- of harsboomen. Bij sommige, gelijk de damar-den op Sumatra, Borneo en Celebes, vanwaar hij ook op Java hier en daar ingevoerd is, stroomt het hars in zoo groote hoeveelheid en geheel van zelf uit de boomen, dat het als steenharde stukken, *damar batoe*, op den grond ligt opgestapeld en dikwijls in massa door de rivieren wordt medegevoerd. Onder de verschillende soorten van damar wordt het zoögenoomde *mata-koetjing* (d. i. kat-oog) voor het fijnste gehouden. Ofschoon men niet van alle soorten met zekerheid weet, van welke boomen zij komen, zijn de meeste toch zeker van die, welke

tot de afdeeling der *dipterocarpeën* gebracht worden. Tot die boomen behoort ook de beroemde kamferboom (*dryobalanops camphora*) van het noorden van Sumatra en Borneo, een boom, die ook door zijne grootte alle boomen des wouds overtreft. De echte kamfer is onder den naam van *kapoerbaroes* (kalk van Baros) in den handel bekend en wordt vooral te Natal op de westkust van Sumatra verzameld. Het is bekend, dat men de kamfer in gedegen staat binnen in den stam vindt, dien men daarom geheel in stukken moet hakken, wil men ze er uit krijgen. Daar vaste uitwendige kenteekenen ontbreken om te zien, of een boom eene goede hoeveelheid zal opleveren, is de oogst van de kamfer zeer wisselvallig. Men beweert, dat er voorbeelden zijn van enkele boomen, die 100 katti's kamfer bevatten, maar 25 katti's is reeds eene buitengewone opbrengst. Een katti is ongeveer 1½ Amst. pond.

Fijne harssoorten leveren ook de rasamala (*liquidambar Altingia*), de reus der boomen op westelijk Java, en vooral de benzoë-boom van Sumatra (*styrax benzoin*), die ook gecultiveerd wordt.

§ 41. Andere boomen brengen min of meer kostbare oliën voort. Van den kokospalm hebben wij dit boven reeds gezien. Voor keuken-gebruik geniet de Kanari-olie boven andere de voorkeur. De boom (*canarium commune*), uit wiens pitten deze fijne olie zeer overvloedig geperst wordt, is een inboorling van het oostelijk gedeelte van den archipel. Om zijn prachtige lommer wordt hij in de notentuinen van Banda veelvuldig aangeplant en is hij ook op Java overgebracht. In gewone jaren geeft men zich op Banda nauwelijks de moeite om de kanari-noten, die in menigte den grond bedekken, op te rapen; doch valt de nagelpluk ongunstig uit, dan worden zij verzameld. Ook de harde kemiri-pitten (*aleurites triloba*) zijn bekend door de olie, die zij opleveren. Van den kajoe-poetih-boom (*melaleuca cajuputi*) verkrijgt men daarentegen de bekende geneeskrachtige olie door stoking

uit de bladeren. Ook deze boom behoort in de Molukken thuis, waar het eiland Boeroe uitgestrekte bosschen van dien boom bevat. Het stoken der olie maakt dan ook den voornaamsten tak van nijverheid uit van de bevolking van Kajéli, de hoofdplaats van dat eiland. Men wil, dat hij geen bewijs is voor de vruchtbaarheid van den bodem, waar hij groeit.

§ 42. Aan kostbare houtsoorten, zoowel timmer- als meubelhout, is de Oost-Indische archipel insgelijks zeer rijk. Het uitnemende djati-hout (*tectona grandis*, Jav. *djati*, d. i. echt t. w. hout) is algemeen bekend. De boom, die dit hout levert, vormt geheele bosschen en groeit vooral op Java, waar de djati-bosschen om hun belang onder het bijzondere toezicht der regeering staan. Ook elders, bijvoorbeeld op Bima, groeit hij veel, en op andere plaatsen, zooals in Menado en op het eilandje Rosingein (Banda-eilanden), schijnt hij met goeden uitslag te kunnen worden overgebracht. Voorts heeft men het sônô- of zonnehout. Dit laatste, ook angsana en in de Molukken lingoa (*pterocarpus indicus*) geheeten, is zeer hard en gewoonlijk fraai rood gevlamd. De uitgroeisels leveren het beroemde Ambonsche wortelhout. Een ander fraai hout geeft de ambaloeboom (*dysoxylon*), die meer in het westen van den archipel schijnt voor te komen. Ook het kemoeninghout (*murraya sumatrana*), een lichtgeel meubelhout, wordt veel gezocht. Minder heeft tot dusver de ebbenhoutboom (*maba ebenus*, Mal. *kajoe arang*, d. i. koolzwart hout), die op noordelijk Celebes en in de Molukken groeit, zijnen roem gehandhaafd¹⁸. Van mastboomen verdient de bintangoer (*calophyllum*) vermelding, op de kustplaatsen eenvoudig *pohon*, de boom bij uitnemendheid, genaamd. Niet minder belangrijk is de merbau (*intsia*), waarvan het hout dat van den djati kan vervangen. Temboesoe-hout (*fagraea peregrina*) en nog een ander ijzerhout (een algemeene naam voor harde en duurzame houtsoorten) van Palembang worden zelfs hooger geschat, — Van sandelhout

(*santalum album*) komt het fijnste en geurigste uit Timor, en aloë-hout, dat vooral door de Chineezzen voor hunne offeranden gebruikt wordt, komt, ofschoon misschien meer op het Maleische schiereiland thuis behoorende, ook onder de namen van kajoe-garoe en kalambak (*aquilaria agallocha*, ook *aloexylon agallochum*) in den archipel voor. — Een bekend verfhout geeft de sapan-heester (*caesalpinia sappan*), waarvan het hout, geschild, in stukken gesneden en afgekookt, dient om rood te verven. Hij is over den geheelen archipel verspreid; op Java wordt hij aangekweekt, maar is het hout minder goed. Op Soembawa groeit hij uitmuntend in 't wild, en de vorsten van dat eiland moeten nog jaarlijks eene bepaalde hoeveelheid daarvan aan het gouvernement opbrengen. Toch is de soort van Mangerai (West-Flores) veel schooner.

§ 43. Wat hun uiterlijk aanzien betreft, komen de opgenoemde boomen meer met onze loofboomen overeen, missen zij althans die eigenaardige typen, die vele andere den oningewijde terstond in 't oog doen vallen. Daarbij stelle men zich echter voor, dat vele met prachtige bloemen versierd zijn, om van de bladeren niet te spreken, die in warmere gewesten zoo dikwijls dat lederachtige hebben, dat zij bij ons missen, terwijl van de vruchtboomen, die de bevolking aankweekt, een goed aantal tevens oorspronkelijke bewoners hunner bosschen zijn.

Zoo behooren er ook nog vele andere planten, waarvan de cultuur zich meester gemaakt heeft, in de bosschen thuis, ofschoon zij daar dikwijls wel door een groot aantal, maar allen slechts wilde soorten vertegenwoordigd worden. Doch ook onder die wilde soorten zijn er nog, die in den handel of in het huishouden van meer of minder belang zijn. Bijvoorbeeld de wilde kaneel, ook cassiakaneel en koelit-lawang of sintoek geheeten (*cinnamomum culilawan*), die een belangrijk product in de Padangsche bovenlanden is, en de wilde pisang (*musa mindanensis*), die, op Djilolo inheemsch,

vroeger veel in de Minahasa en op de Sangi-eilanden werd
 × aangeplant en de *koffo* of Manila-hennep levert; verder wilde
 × muskaatnoten en de reusachtige randoe-alas of wilde kapok-
 boom (*salmalia malabarica*; zij is nauw verwant aan de be-
 roemde *adansonia*, die in westelijk Afrika in zulke reusachtige
 exemplaren en ook in Oost-Indië voorkomt), die zich in den
 bloeitijd door gemis van bladeren en menigte van roode
 bloemen onderscheidt.

§ 44. Van de boomen overgaande tot de grassen, staat
 bij dezen weder eene echt tropische type bovenaan, de plant
 die zoowel door in 't oog loopende sierlijkheid van vormen
 als door groote nuttigheid uitmunt, het welbekende bamboe-
 riet (Mal. *boeloeh*). Men vindt het zeer veel aangeplant, vooral
 om voor omheingen om de dorpen te dienen.

Geen sterker contrast dan tusschen dit en het alang-alang-
 gras (Jav., in 't Mal. *lalang*, *imperata arundinacea*), dat treu-
 rig eentonige velden vormt, de prairieën van den Indischen
 archipel. Waar op de helling der bergen de bosschen zijn
 gerooid om plaats te maken voor de cultuur, en deze, na
 den bodem uitgeput te hebben, de velden weer aan zichzelf
 overlaat, daar neemt gewoonlijk dat alang-alang, eene
 stijve, drie of vier voet hooge grassoort, het verlaten terrein in.
 Gedroogd wordt het tot bedekking der huizen gebruikt. In
 de alang-alang-velden vindt men dikwijls plekken met eene
 andere, veel hoogere grassoort, waarin de tijgers zich bij
 voorkeur ophouden, het *glagah*, dat niets anders is dan een
 wild suikerriet (*saccharum spontaneum*).

Nog zijn er een paar planten te noemen, die wij ongaarne
 hier missen zouden. Het zijn moerasplanten, de bekende
 lotus (Jav. *taraté*, *nymphaea stellata*) en de bekerplant (Mal.
daongèndi, d. i. kruikjesblad, *nepenthes*), de laatste weinig op
 Java (in de bergstreken veel *nepenthes melamphora*), maar
 veelvuldig bijvoorbeeld op Bangka, in de omstreken van
 Muntok, waar men de lange stengels er van voor rotting

gebruikt. Zelfs de zee bevat hare schatten, zooals de agar-agar (*plocaria candida*), een zeewier, dat op Blitoeng en op de Ceramlaet-eilanden een voornaam artikel van uitvoer, vooral naar China, uitmaakt.

§ 45. Begeven wij ons thans tot de bebouwde streken. Door den geheelen archipel heen heeft ieder inlander bij zijn huis, zoo hij althans niet op den allerlaagsten trap van beschaving staat, doorgaans zijn tuin, waar hij de planten aankweekt, die hij voor zijn voedsel, zijne kleeding of voor andere doeleinden noodig heeft, en waarvan het beperkter gebruik en de gelegenheid van zijn erf den aanplant toestaan. Vandaar dat de meeste voedingsplanten en vele andere op uitgestrekter terrein moeten verbouwd worden, en dat zich de cultuur in de dorpen gewoonlijk tot boomcultuur bepaalt. En zoo liggen de inlandsche dorpen dan ook doorgaans onder het lommer van hoog geboomte verscholen, gelijk dit voor het binnenland van Java zoo karakteristiek is. Geheel anders doet zich daarentegen het landschap voor, waar op open plekken, in de bosschen uitgehouwen of uitgebrand, de huizen der inboorlingen zich te midden der rijstvelden verheffen, of waar, van de dorpen verwijderd, boschtuinen of *doesoens*, gelijk ze in de Molukken heeten, de arbeidzame bewoners in hun schaduw verbergen, zooals overal het geval is, waar hoog geboomte voor den gunstigen wasdom van het plantsoen vereischt wordt of de bosschen zelve, zooals bijvoorbeeld de sago-bosschen, het voorwerp der cultuur uitmaken.

§ 46. Geen boschje op Java, waar niet de arèn-, pinangen kokospalm gevonden worden, de eerste voornamelijk om de suiker, de volgende om de noten, de laatste om de olie. Toespijs; bij de rijst leveren er de *peté* (*parkia africana*), een der fraaiste boomen van den archipel door zijn fijn gevind loof, de *tjabé* (*capsicum*) en andere. De *siri* (*chavica betle*), eene peperplant, levert de betelbladeren, die met de

betelnoot bij het betelkauwen gebruikt worden. De wortels van den mengkoedoe (*morinda citrifolia*) geven eene roode verfstof, waarmede overal in den archipel de inwoners hunne kleederen verven, zoo als zij dit op Java en elders blauw doen met indigo (*tom*), geel met curcuma, enz. De kapok (*eriodendrum anfractuosum*), een boom, die zich kenmerkt door horizontale, in kransen boven elkander groeiende takken, levert een katoen, waarmede zij hunne matrassen vullen, een katoen fijner dan zijde, hoewel de korthed van vezel het spinnen en weven in den weg staat. Ditzelfde is ook wel eenigermate het geval met de widoeri (*calotropis gigantea*), wier vezelen de Javanen tot een goede soort van touw verwerken, terwijl de vrucht zaadpluimen oplevert, wier zijdeachtige glans den boom op de westkust van Afrika den naam van silk-tree verschaft heeft ^{18*}. De sterke vezels der rami-struiken (*boehmeria tenax, utilis*) dienen tot touw, vooral voor netten. En zoo leveren andere planten weder andere benoedigdheden; maar wat men bij de woningen vooral in menigte vindt, dat zijn de vruchten en de bloemen, waarmede de inlanders zich zoo gaarne opschikken.

§ 47. De belangrijkste Oost-Indische vruchten zijn: mangista (*garcinia mangostana*), doerian (*durio zibethinus*), doekoe (*lansium domesticum*), mangga (*mangifera indica*), nangka (*artocarpus integrifolia*), ramboetan (*nephelium lappaceum*), vele soorten van djamboe (*jambosa*), djerboek, enz. In vroeger tijd hebben de Spanjaarden en Portugeezen een aantal vruchten uit tropisch Amerika naar den archipel overgebracht, zoodat men aan hen de ananassen, anona's (boewah-nonna, *an. reticulata*; siri-kaja, *an. squamosa*; en zuurzak of nangka-welanda, *an. muricata*), de djamboe-bidji (*psidium guajava*), de meloenboom of papaja (*carica papaya*) en de boewah-saoe (*sapota achras*) te danken heeft. Maar de inlanders verkiezen hunne inheemsche vruchten boven gene ¹⁹. Tot de eersten behoort ook de broodvrucht, de vrucht van den broodboom (*artocarpus incisa*),

die reeds boven genoemd is, een fraai gewas, waarvan echter de vruchten, bij den overvloed van andere, in Oost-Indië niet zoo in eere zijn als op vele eilanden van den Grooten oceaan die van eene aanverwante soort, welke daar bijna uitsluitend in de behoeften der inboorlingen voorziet; voorts de pisang (*musa*), dat karakteristiek gewas, dat misschien mede heeft bijgedragen om de broodvrucht te verdringen.

§ 48. Onder de welriekende bloemen, die de inlanders aanplanten, beslaan de melati (*jasminum sambac*), de kembang-tandjoeng (*mimusops elengi*), de tjampaka (*michelia tjampaka*), de kenanga wangi (*cananga odorata*) en de poedak (*pandanus moschatus*) eene voorname plaats, en onder die, welke alleen tot sieraad dienen, de soka (*pavetta coccinea*), boefgaraja of kembang-sépatoe (*hibiscus rosa sinensis*), nagasari (*mesua ferrea*, ijzerhout), pisang-ajar (*ravenala madagascariensis*), oleander enz. Op de begraafplaatsen vindt men gewoonlijk kambodja (*plumeria acutifolia*), boomen, die in den bloeitijd bedekt zijn met welriekende witte bloemen, en slechts enkele bladeren dragen aan hunne lange, omgebogen takken. Een ander bloemgewas, dat men daar ook veel vindt, is de andjoewang (*calodracon Jacquini*).

Bamboehaggen omgeven gewoonlijk de dorpen, die men op Java, aan de hoofdwegen, niet zelden nadert langs lanen van lommerrijke tamarinden (*tamarindus indica*) of van waroe (*hibiscus tiliaceus*) en toeri-boomen (*agati grandiflora*), gene met groote gele, deze met roode en witte bloemen.

§ 49. De velden, waarvan de inlanders voor den landbouw gebruik maken, zijn vooreerst sawah's, dat zijn zulke die of kunstmatig kunnen geïrrigeerd worden (s. *běndoengan*, s. *sorotan*), of althans zoo aangelegd zijn, dat het regenwater er door middel van dijkjes op staande kan gehouden worden (s. *barat*, s. *tadahan*). De cultuur, die op deze akkers plaats heeft, wordt als *natte* onderscheiden van die, welke op *droge* bouwlanden geschiedt, zulke namelijk waar het water niet

staan blijft (*ladang, tegallan, tipar*). Eene derde gelegenheid tot aanplant van granen en veldvruchten bieden de opengehouden of uitgebrande plekken in de bosschen op het gebergte (*gaga, hoema*) aan. De sawah-akkers zijn veel voordeeliger dan de andere, maar niet overal laat het terrein hun aanleg toe. — Rijst, die onder de voedingsmiddelen der inlanders de eerste plaats bekleedt, wordt gevolgelijk bij voorkeur door hen verbouwd. Slechts waar de gesteldheid van den grond, zooals vooral in het oostelijk gedeelte van den archipel dikwijls plaats heeft, den rijstbouw niet toelaat, of ook waar de cultuurtoestand nog te achterlijk is, behelpt men zich met andere gewassen.

§ 50. Wanneer de rijst van het veld is, en men er niet nog een tweeden oogst van hebben wil, plant men daar andere gewassen op, die op Java *pala-widja*, d. i. tweede gewas, geheeten worden. Men onderscheidt ze in die voor de volksvoeding en die voor handel en nijverheid. De eersten staan in nauw verband met het welslagen van de rijstcultuur; de als hoofdvoedsel na de rijst het meest geachte djagoeng (*zea maïs*, turksche tarwe) bekleedt daaronder eene eerste plaats. Tot de andere soort rekent men vooral kapas (katoen), katjang-tjina (*arachis hypogaea*), en *sata* (tabak), die echter evenals de djarak (*ricinus*), en de tom of nila (indigo) ook wel als eerste gewas geteeld worden.

Voor de cultuur van dit tweede gewas dienen nu ook de droge velden, waarop de Javaan zelden rijst teelt. Ook worden vele van de op te noemen planten alleen in tuinen verbouwd.

De djagoeng, bij ons als maïs of Turksche tarwe welbekend, vervangt de rijst, waar klimaat of terrein de cultuur van deze niet toelaten, daar zij nog tot op eene hoogte van meer dan 4000 voet groeien wil. Men legt zich tegenwoordig veel toe op de verbetering van de soort door het invoeren van vreemde zaden. De djagoeng is, naar men meent,

uit Zuid-Amerika afkomstig. In de Molukken draagt hij overal den Portugeeschen naam *miloe*.

Voor de inlandsche kleeding is het katoen de meest gebruikte stof. De kapas is een struik, die overal in Indië gevonden wordt. In Palembang is de katoenteelt de meest geliefkoosde cultuur der bevolking. Op Borneo is zij door onze regeering in de beide afdeelingen des eilands ingevoerd; in Gorontalo slaagt zij uitnemend, en ook elders is hare cultuur met meer of minder goeden uitslag beproefd.

De djarak (*ricinus communis*) is eene olie gevende plant, die de beroemde castor-olie levert. De Javanen gebruiken haar slechts als lamp-olie. Eene andere olie-plant (*sesamum indicum*), die de sesamolie geeft, welke de Javanen, omdat zij niet goed branden wil, enkel voor het haar gebruiken, is de widjèn.

Zoo is ook de katjang-tjina als olie gevende plant beroemd. Zij heet tjina, omdat de Chineezen er veel gebruik van maken ter bemesting der suikerriet-velden, en katjang-tanah, of bij ons aardnoot, om de zonderlinge eigenschap harer stelen, die zich na de bloeiing nederbuigen, zoodat de vruchten in den grond rijp worden.

Deze plant brengt ons op twee soorten van voedingsplanten van groot gewicht, de aard- en peulvruchten (oebi en katjang).

De aardvruchten behooren voornamelijk tot drie soorten van planten, waaronder de eigenlijke oebi's (*dioscorea*) zich door de somtijds ontzettende grootte harer vleezige knollen onderscheiden. Tot eene andere soort (*convolvulaceae*) behoort de zoete aardappel, katéla, ook weloebi-djawa geheeten in tegenoverstelling van de kentarig of oebi-welanda (Europeesche aardappel). Tot de derde soort (*aroideae*) behooren de kiempoel en de tales (Jav.) of keladi (Mal.) een knolgewas, dat ook zeer algemeen door de inlanders wordt gegeten. Het grootte, breede blad geeft er een zeer in 't oog vallenden vorm aan. Op vele eilanden van den Grooten oceaan moeten de inlanders er bijna uitsluitend van leven. — Eene geheel andere soort van knolgewas (eene

euphorbiacee) is de maniok, oebi-dandoer, de Javaansche cassave, die echter door de West-Indische in voedende eigenschappen zeer verre overtroffen wordt, waarom dan ook de regeering deze laatste op Java heeft overgebracht, waar zij, evenals vooral in Midden-Sumatra, uitstekend gelukt is.

Ook van de peulvruchten zijn de soorten zeer menigvuldig. Misschien verdient daaronder de katjang-idjoe (*phaseolus radiatus*) meer bijzondere vermelding, die in verschillende streken een voornaam artikel van uitvoer uitmaakt; de boonen leveren een algemeen voedsel voor de inlanders, en het overige gedeelte van de plant dient voor veevoeder.

Menigvuldig zijn de gewassen, die buitendien nog op de velden geteeld worden, zooals de zaad-indigo, tabak, semangka (watermeloen), laboe (flesch-kalabas), ketimoen (meloenen en komkommers), baligoe (pompoenen), en vele andere, die onder de groote rubriek van de sajoran, groenten, gesteld worden, en waarvan ook vele uit ons land zijn ingevoerd, zooals kool, salade, snijboonen enz. enz.

§ 51. Eene belangrijke cultuur, al is het dan ook nog niet op Java, is die van de gambir (*uncaria gambir*), een voornaam ingrediënt bij het betelkauwen. De gambirplant is in den archipel inheemsch, maar wordt vooral op het eiland Bentan door de Chineezen en in de Padangsche Bovenlanden door de inlanders geteeld. Men verkrijgt de gambir-koekjes door de bladeren en takken van het boompje met water te koken en het sap vervolgens ter dikte van siroop uit te dampen, waarna men het in bakjes of bamboezen kokers laat stollen en in vierkante of ronde schijfjes in den handel brengt. Ook worden de bladeren wel eens eenvoudig aan het gisten gebracht, geperst en dan gedroogd, wat de gewoonte is in het zuiden der Padangsche Bovenlanden. Belangrijker echter dan in dit opzicht, is de gambir voor de nijverheid, daar men haar looizuur-gehalte op achtmaal dat van goeden eikenbast schat.

Op de Banda-eilanden is de muskaatnotencultuur t'huis. X
 We zullen er aanstonds van spreken, ten einde ze niet van de kruidnagelen-cultuur te scheiden. Deze toch behoorde tot 1864 tot de zoogenaamde gedwongen cultuur, waartoe men toen reeds die der muskaatnoten niet meer kon rekenen, terwijl de perken, waarop die cultuur plaats heeft, thans eigendom zijn van de perkeniers. Evenmin brengt men daartoe enkele andere culturen voor de Europeesche markt, zooals die van de cacao, die in de Minahasa en op Ambon plaats heeft, en die der vanille op Java. Beide producten zijn oorspronkelijk West-Indisch. X

§ 53. De cultures, die op Java hetzij op hoog gezag of ten gevolge van overeenkomsten van het gouvernement met particuliere ondernemers zijn ingevoerd, waren vroeger die van de koffie, suiker, indigo, thee, kaneel, nopal en cochenille, tabak, peper en kina, waarvan thans nog maar alleen de beide eerste als gedwongen cultures zijn blijven bestaan, terwijl de kinacultuur wel van gouvernementswege maar niet door vrijwilligen arbeid geschiedt. Ook op enkele andere eilanden is de koffiecultuur nog de eenige verplichte. Van de opgenoemde gewassen zijn alleen suiker, indigo, peper en kruidnagelen in Oost-Indië inheemsch. Van de indigo en peper is hierboven reeds gesproken. De zoete smaak van het suikerriet, dat in vele soorten in het wild voorkomt (bijv. het *glagak*), is aan de inlanders waarschijnlijk al van ouds bekend. Zij kauwen het rauw als eene lekkernij, terwijl zij de jonge spruiten en bloemen bij de rijst nuttigen. De suikerbereiding is zeker ook reeds zeer oud, daar de Hindoes die kenden, van wie de inlanders ook de bereiding van de kleurstof der indigo geleerd hebben. X

§ 53. De kruidnagelenboom (*caryophyllus aromaticus*) is een fraai gewas. Met zijn rechten stam en spitse kruin bereikt hij gewoonlijk eene hoogte van 25 voet. De takken, die niet hoog van den grond beginnen, breiden zich ver zijwaarts uit, en de lang- X

werpige spitse bladeren hebben evenals al de andere deelen van den boom een sterken specerij-smaak. Wanneer de bloemkelk rood begint te worden en zijne bladeren laat vallen, is de tijd van den oogst der nagelen daar. Laat men die langer aan den boom, dan ontwikkelen zij zich sterk door het zwellen der vrucht, doch verliezen hun specerij-smaak en dienen hoofdzakelijk als moernagels, gelijk zij dan genoemd worden, voor de voortplanting. Doorgaans echter verkiest men hiervoor stekken. De tijd van den oogst, die slechts eenmaal in het jaar plaats heeft, is de regenmoeson, welke op de Ambonsche eilanden in onzen zomer valt (§ 28). Door elkaar levert iedere boom $2\frac{1}{2}$ Amst. pond nagelen, wat echter het eene jaar zeer verschilt bij het andere, daar er jaren geweest zijn dat alle boomen door elkaar bijna $6\frac{1}{2}$ pond afwierpen. Bij weinig gewassen zal het verschil in jaarlijksche opbrengst zoo aanzienlijk zijn als bij dit. Het sterkste voorbeeld was wel dat van 1760, waaraan een jaar vooraf ging, dat het product nog geen 25,000 Amst. ponden bedroeg, terwijl dat jaar een der grootste producten, over de 2 millioen, en het daaraanvolgende wederom nog geen 60,000 Amst. ponden leverde.

Het is bekend, dat de Nederlanders in de 17de eeuw, op grond dat de Engelschen het specerij-monopolie bedreigden, den aanplant der specerij-boomen tot de Ambonsche en Bandasche eilanden beperkt hebben, omdat zij op deze eilanden het veiligst waren. De uitroeiing op de andere eilanden begon in 1623 en duurde langer dan eene eeuw met onverflauwde gestrengheid; ook had men de jaarlijksche behoefte aan nagelen in Europa berekend op 825,000 ponden, en wat de boomen meer opbrachten werd naar de gewoonte van dien tijd vernietigd. Het blijkt evenwel uit de productie-staten, dat zulk eene opbrengst niet tot de gewone behoorde. Het monopolie bleef ook onder het Engelsche bestuur gehandhaafd. De exstirpatie der specerijboomen en de zoogenaamde

hongitochten, die daartoe moesten medewerken, zijn eerst in 1824 afgeschaft. In 1839 werd de specerij-cultuur aan particulieren op Java toegestaan, doch zonder noemenswaardige gevolgen. Met 1 Jan. 1864 is de verplichte teelt en levering der kruidnagelen op de Ambonsche eilanden opgeheven. — Over het algemeen slaagt de nagelencultuur in westelijk Indië niet. In den Engelschen tijd is zij te Bengoelen beproefd, maar daar is zij reeds sedert langen tijd weder zoo goed als te niet gegaan. In 1769 en 1771 is zij van Gebe, een der Papoesche eilanden, naar Mauritius en vandaar naar Cayenne en naar eenige West-Indische eilanden overgebracht, en later is zij insgelijks op Singapore en Poeloe-Pinang beproefd. Volgens Rumphius werd de boom kort voor de komst der Portugeezen van het eiland Makian naar Ceram overgebracht. In het wild wordt hij op vele der Moluksche eilanden, zooals op Batjan en op de Papoesche eilanden, nog tegenwoordig gevonden.

Men heeft beproefd de nagelboomen in tuinen over te planten, maar de ondervinding heeft geleerd, dat de boscultuur de voorkeur verdient, daar de boomen, evenals de koffie- en andere boomen, schaduw behoeven om goed te gedijen. Tegenwoordig zijn de boomen dus meestal in doesoens geplant, waar vroeger ieder huisgezin der Ambonsche negorij-volken een vijftigtal aankomende en veertig vrucht dragende boomen onderhouden moest.

De muskaatnotenboom (*myrostica fragrans*) heeft uiterlijk wel eenige overeenkomst met den kruidnagelenboom. Hij groeit piramidalegewijs op, is ook niet hoog, spreidt echter zijne takken meer horizontaal uit, en zijne bladeren gelijken op die van den laurierboom. Evenmin als de kruidnagelenboom kan hij tegen beschadigen, wat bij den oogst veel omzichtigheid vereischt. De boom wordt geplant in bosschen, die gewoonlijk van den kanariboom (*canarium commune*) zijn aangelegd. Zijne vruchten rijpen het geheele jaar door, doch de oogst heeft twee

maal 's jaars plaats in November en Augustus, als wanneer de vruchten het talrijkst zijn; ook wel in April en Juli.

De foelie, een karmozijnrood, netvormig weefsel, dat de vrucht omgeeft, vereischt geene andere toebereiding, dan dat men ze in platte korven in den zonneshijn laat drogen. De noten daarentegen worden in opzettelijk daartoe ingerichte gebouwen, in den rook van een zacht vuur, op horden (*para-para*) gedroogd. Dit drogen duurt twee maanden; dan eerst is de dop los genoeg om hem door middel van zachte klopping te doen loslaten. Na die ontbolstering worden de noten in drie soorten gesorteerd. De beide beste soorten worden nu nog eerst drie maanden lang in zoogenaamde zweethokken gebroeid, na alvorens eene indompeling in zout water met kalk ondergaan te hebben, en dan weder in vijf soorten gesorteerd, die in zorgvuldig dichtgemaakte vaten gepakt in den handel gebracht worden. De broeiing geschiedt om insecten te weren. De derde of slechtste soort van noten wordt gebezigt ter bereiding van de notenzeep of eigenlijk gestolte noten-olie, die verkregen wordt door de fijn gestampde noten eenige uren in stoom op te hangen en vervolgens uit te persen. De muskaatnoten-cultuur heeft in 't groot plaats op drie der Banda-eilanden, Lontor, Neira en Ai. De productie is niet aan zulke groote jaarlijksche verschillen onderhevig als die der kruidnagelen. Men schat, goede en slechte boomen door elkaar gerekend, de opbrengst van iederen boom in de perken op 5 Amst. ponden, noten en foelie te zamen, waarvan de onderlinge verhouding als van 4:1 is. Wel behandelde boomen geven doorgaans een jaarlijksch product van 12—15 Amst. ponden. De muskaatnoten-cultuur bepaalt zich tegenwoordig niet meer uitsluitend tot de Banda-eilanden. In Bengkoelen, waar de cultuur reeds door de Engelsen werd ingevoerd, is zij in verval en evenzoo op Ambon. Daarentegen slaagt zij uitmuntend zoowel op Java als op Sumatra's westkust en in de Minahasa. Buiten den archipel

wordt de boom op Mauritius en in Zuid-Amerika aangekweekt ²⁰.

§ 54. Met het oog op de geographische verbreiding der planten heeft men onze bezittingen in den Indischen archipel in vieren verdeeld. Vooreerst heeft men het Sumatraansche gebied, dat door Noord- en Midden-Sumatra en de eilanden die in het westen en het oosten daaromheen liggen, gevormd wordt, en waarvan de vegetatie met die van Achter-Indië in een nauw verband staat. Het tweede is het Borneosche, dat nog te weinig bekend is om het zijne eigenlijke plaats aan te wijzen. Het derde is het Soendasche, dat zich splitst in eene westelijke helft — Zuid-Sumatra en West-Java — en eene oostelijke — Oost-Java tot Timor en verder — 't laatste door kasuarinen-wouden gekenschetst, en veel overeenkomst toont met het Nieuw-Hollandsche floragebied. Eindelijk het vierde, het Moluksche, waartoe Celebes (althans het oostelijke gedeelte) nog te rekenen is, dat in het gebied der Polynesische flora overgaat.

Delfstoffenrijk.

§ 56. Op het plantenrijk volgt in belangrijkheid, in den Indischen archipel, het delfstoffenrijk.

Tot de belangrijke mineralen, die de grond der Oost-Indische eilanden bevat, behooren: zwavel, dat in de kraters van vele vulkanen gevonden en verzameld wordt, ijzer, tin, antimonium, koper, lood, kwikzilver, platina, goud, diamanten en steenkolen ²¹.

§ 56. IJzer is door den geheelen archipel verspreid, maar nergens overvloediger dan op Borneo, en wel in de binnenlanden van de zuid- en oostkust. Verder vindt men het in groote hoeveelheid op Celebes vooral aan de oostkust en op de eilanden, die daar langs liggen, op Sumatra, Bangka, Blitoeng enz. De inlanders maken gewoonlijk veel werk van de exploi-

tatie. Hoe deze op Borneo, in de Doesoen, plaats heeft, is meer dan eens uitvoerig beschreven²². Men gaat daarbij op eene zeer eenvoudige wijze te werk. Het erts, dat men bijna aan de oppervlakte van den grond vindt, wordt eerst gegloeid of „geroosterd”, tot het zoo broos wordt, dat men het in kleine stukken kan slaan. Deze worden dan met houtskool in een cilindervormigen oven geworpen, die uit rivierklei vervaardigd en een voet of drie, vier hoog is. Die oven staat van onderen, door twee of drie bamboezen pijpen, met eene soort van pompblaasbalg in gemeenschap, die uit een boomstam vervaardigd is. Het ijzer, dat in zulk een oven uit het erts is gesmolten, wordt in staafjes, *bilah*, gesmeed, die eene wigvormige gedaante hebben, $2\frac{1}{2}$ palm lang zijn en ongeveer 1 katti wegen. Deze staafjes worden ook als ruilmiddel in den handel gebruikt en ten getale van tien op twee gulden zilver berekend. Ook/de Laoet-landen zijn zeer rijk aan ijzer, en erts van daar is bij scheikundig onderzoek gebleken 70% zuiver metaal te bevatten.

Uit het Boegineesche rijkje/Loewoe komt eene soort van ijzer, die met het Zweedsche overeenkomt²³ en den naam *pamor* heeft verkregen, omdat het gebruikt wordt om, met ander ijzer verbonden, wapens te damasceeren. Daartoe worden deze dan ook nog ingewreven met een mengsel van arsenicum en limoensap, dat aan het gewone ijzer eene effen bruinzwarte, en aan het *pamor*, dat er als aderen doorheenloopt, eene zilverachtig witte kleur geeft.

Men vervaardigt op Borneo zoowel vuurwapenen als klingen; de eersten zijn veel vermaarder dan de laatsten, die, ofschoon als inlandsch fabrikaat in den archipel bekend, toch in deugd ver beneden andere Oostersche, zooals Turksche enz. staan. Behalve de klingen van Borneo zijn ook die van *Temboekoe* en van *Goram* in den archipel, althans in de Molukken, beroemd.

§ 57. Tin wordt gevonden op de eilanden *Bangka* en *Bli-toeng*, op enkele eilanden van de residentie *Riouw*, voorna-

Simah pectib. tin
tilam loewo
San. Lint

laafsch. einde 84/85 '86 mynen in exploit. 17 Pandjong -
Pandan, 21 allangar, 18 longgang, 17 Bording, 12 Dindang
Weed verkregen 61,384.04 picols. -

melijk op het eiland Singkep, hier en daar aan de oostkust van Sumatra (te Batoe Gadja in Siak, waar een tinontginning beproefd maar de uitslag nog onzeker is, en, naar men zegt, ook in het zuidwesten van Borneo, het landschap Kendawangan en op het eiland Flores. Zelfs zou er op Ceram tin ontdekt zijn en dit metaal ook in het n.-o. van Borneo gevonden worden. Met de ontginning van dit metaal houden zich voornamelijk, althans op de tin-eilanden bij uitnemendheid, Bangka en Blitoeng, de Chineezzen bezig. De wijze, waarop zij daarbij te werk gaan, is in hoofdzaak de volgende: wanneer eenige Chineezzen van het plaatselijk bestuur de vergunning hebben verkregen om ergens, waar zij den grond geschikt hebben bevonden, eene mijn aan te leggen, verdeelen zij onder elkander de werkzaamheden van hoofd, schrijver enz., en ondernemen dan gezamenlijk de bewerking er van. Zij beginnen met een vijver, *tibat*, aan te leggen, die aan verschillende waterleidingen, *bandar*, het water verschaffen moet om het erts te wasschen, en graven een vierkanten kuil, *parit*, waarin een rad staat, dat eene kettingpomp, *tali-ajar*, in beweging brengt, waarmede het water uitgeloozd wordt, dat bij het dieper graven al spoedig uit den grond opwelt. Die kuilen of mijnen hebben verschillende afmetingen. De grootste zijn 30 tot 40 voet diep, 400 tot 500 voet lang en 150 tot 200 voet breed en worden bewerkt met 40 tot 60 man. De kleinste zijn niet dieper dan een voet of vier. De eersten heeten *kolong*-mijnen, de anderen *koelit*-mijnen, en eene derde soort, tusschen beide in, heet *koelit-kolong*. Wanneer de eerste tinlaag niet meer oplevert, graaft men dieper, tot men op eene aardlaag stuit, die men *kong* noemt, en onder welke men aanneemt, dat geen tin meer gevonden wordt. Levert eene mijn niet meer op, dan wordt er eene andere naast gegraven. Daar er steeds water noodig is, worden de mijnen altijd in valleien aangelegd, en kunnen de werkzaamheden meestal slechts in den regenmoeson plaats

Met meer
Zuidelyke
Lg den oost
ging van
Siak rione
Lg hult in W

Een v. Mall
op de mijn
af de kung

Kolong is
eene bron

hebben. In het laatste vierendeeljaars heeft de smelting van het erts plaats, dat tot zoolang bij den kuil opgehoopt blijft liggen. Om de hitte geschiedt het smelten alleen des nachts. Het gesmolten erts wordt in stukken ter zwaarte van een halven pikoel gegoten, die men „schuitjes” noemt. In groote mijnen levert een goed ingerichte oven in éénen nacht tot zestig schuitjes. Het bereiken van de eerste ertslaag en van de eerste smelting worden door de mijnwerkers feestelijk gevierd. Het aantal mijnen op Bangka is ongeveer 250, van welke de kleinste helft door het gouvernement geëxploiteerd wordt; op Blitoeng is de ontginning geheel in particuliere handen en ongeveer half zoo uitgestrekt als op Bangka. De productie bedroeg in 1870 op Bangka ruim 77000 pikoels (waarvan ruim 56000 in de gouvernementmijnen) en op Blitoeng ruim 84000 pikoels. De gemiddelde jaarlijksche productie is 70,000 tot 90,000 pikols.

§ 58. Antimonium, zoo belangrijk in de tegenwoordige industrie door de alliages, die het met lood en tin vormt, en ook in de geneeskunde, wordt veel in noordelijk Borneo gevonden en maakt grootendeels den rijkdom uit van het bekende Serawak; doch ook in die streken van het eiland, die aan Nederland onderworpen zijn, komt het voor, zooals bijvoorbeeld aan de Boven-Kapoeas en in Tanah-Boemboe.

Koper is gevonden in de Padangsche Bovenlanden, op het eiland Batjan, in Sambas en Mempawa op de westkust van Borneo en op Timor. Het laatstgenoemd eiland is om zijn koper reeds beroemd geweest lang voor men wist, dat het ook nog op andere eilanden van den archipel te vinden was. Toch is het aan de toekomst voorbehouden om meer van het koper in Oost-Indië te openbaren, zoowel wat de verspreiding, als wat het voorkomen er van betreft. Met geregelde exploitatie is men althans nog nergens begonnen.

Lood- en kwikzilver-ertsen zijn in het gouvernement van

Sumatra's Westkust aanwezig; kwikzilver ook op Borneo. Als bijproduct van goudwasscherijen zijn in Boenoet (Wester-afd.) 3 pikoels kwikerts verkregen.

Platina wordt op Borneo, zoowel op de west- als de oostkust, te zamen met het goud gevonden. Om de onsmeltbaarheid heeft het voor den inlander geene waarde; het wordt door hem onder den naam van *mas-kòdok*, dat is: goud voor de kikvorschen, in het water geworpen. Ook is de handel, dien men zegt dat er vroeger te Sambas in gedreven werd, om de geringe winsten opgegeven.

§ 59. Goud wordt in den archipel gevonden op Borneo, Sumatra, Celebes, Batjan, Timor en zeker nog wel op vele andere eilanden in de rivieren, maar in den handel komt het alleen van de drie eerstgenoemde eilanden. Op Borneo komt het in de beide afdeelingen zeer veel voor. De gewone wijs, waarop de inlanders het daar winnen, is door kuilen of putten te graven, waar zij vermoeden het erts te zullen vinden, en dit, wanneer het gevonden is, in eene nabij gelegen rivier uit te wasschen. Soms tijds zijn deze putten zeer dicht bij elkander, zoodat er in de diepte, door het onregelmatig uithalen der aarde, in allerlei richtingen verbindingen daartusschen ontstaan, die echter, wanneer zij door geen houtwerk geschraagd worden, niet zelden aanleiding tot instortingen geven. Op andere plaatsen wordt het goud eenvoudig uit het rivierzand gewasschen. In de Wester-afdeeling maken de inlanders en de Maleiers ook van waterleidingen gebruik bij het wasschen, evenals de Chineezzen, die in de gewesten ten zuiden van Sambas gelegen, de goud-exploitatie in het groot en geheel op dezelfde wijze drijven als die van het tin op Bangka, maar toch in den grond niets anders schijnen gedaan te hebben, dan de exploitatiewijs van den inlander te volmaken. Op Sumatra, waar insgelijks, en wel voornamelijk binnen de grenzen onzer bezittingen, in de Padangsche Bovenlanden, veel goud gevonden wordt, gaan

de inlanders bijna op dezelfde wijze te werk met waterleidingen of met putten, die zij door stijlen en dwarsbalken tegen instorten beveiligen. Chineezen werken daar niet, maar in de vorige eeuw is er te Salida, ten zuiden van Padang, dicht bij de kust, eene mijn-exploitatie met Duitsche bergwerkers beproefd, die echter mislukt is, doordat het werkvolk voor het klimaat bezweken is. — Op Celebes wordt het goud voornamelijk in het noordelijk gedeelte in de landschappen van de noordkust en in de afdeeling Gorontalo, gevonden en op geheel dezelfde wijs als elders door de inlanders geëxploiteerd. Op andere eilanden dan de drie genoemde levert de goudontginning nog niet veel op.

§ 60. Diamanten vindt men tot nog toe alleen op Borneo en wel voornamelijk in Landak en aan de uiterste zuidoostkust, te weten in de omstreken van Martapoera, Koesan enz. De wijze, waarop ze verkregen worden, komt wederom geheel overeen met die, welke bij het goudzoeken gevolgd wordt. Putten worden geboord, de aarde daaruit naast waterleidingen opgehoopt en dan zoo lang gewasschen, tot alleen de diamanten overblijven. In Bandjermasin en Koesan is het de gewoonte, dat de diamantgravers de kleinere steenen, die minder dan twee karaat wegen, voor zich zelven mogen behouden, maar daarentegen de grootere voor f 20 het karaat aan den eigenaar van het district, waar ze gevonden worden, moeten afstaan.

Eerst in den jongsten tijd is de aandacht gevestigd op de rijke steenkoollagen, die verschillende deelen van den archipel bevatten. Alleen in de z. en o. afdeeling van Borneo worden steenkolengroeven met goed succes bewerkt, te Pengaron (mijn Oranje-Nassau) en te Assahan, terwijl de sultan van Koetei steenkolen levert voor de marine. Maar ook Sumatra is rijk aan steenkolenbeddingen van uitmuntende kwaliteit. Herhaaldelijk zijn plannen ontworpen en concessiën aangevraagd voor de exploitatie van steenkolengroeven in het dal

der Ombilin en ook voor de Ommelanden van Bengkoelen (Boekit Soenir) is een dergelijke concessie aangevraagd.

Dierenrijk.

§ 61. In het barre noorden bestaat er eene nauwe betrekking tusschen den mensch en de dieren, die met hem zijne woonplaatsen deelen. Daar treedt het plantenrijk in belangrijkheid voor het dierenrijk terug. In gelijke mate verliest het dierenrijk van zijne beteekenis voor den bewoner der tropische gewesten van Oost-Indië. Vellen om zijne woningen of zijn naakte lichaam mede te dekken behoeft hij niet, en voedende gewassen vindt hij in overvloed in de natuur, die hem omringt. Maar ofschoon de inlanders over 't algemeen kunnen gezegd worden van plantaardig voedsel te leven, daar is eene uitzondering op. In de vischvangst vinden talrijke bewoners van den archipel hun bestaan, en terwijl onder de hoogere diersoorten slechts enkele, òf bij zeldzame gelegenheden, òf bij gebrek aan beter — in dit geval schuwt men zelfs de naar onze meening walgelijkste spijzen niet — tot voedsel dienen, wordt tot dat einde van visch en van weekdieren een veelvuldig gebruik gemaakt. Hiernaast staan andere belangen, voornamelijk handel en zucht naar opschik, die aan enkele producten van het dierenrijk waarde geven; maar gelijk deze van betrekkelijk gering gewicht zijn, zoo bepaalt zich ook een derde punt van aanraking tusschen den mensch en het dierenrijk, de zorg namelijk voor zelfbehoud tot zeer weinige diersoorten.

Gelijk de planten zoo hebben ook de dieren in de physiognomie der natuur hunne plaats. Zij vormen de stoffeering van het tooneel, dat de plantenwereld aanbiedt. Het ontbreekt niet aan beschrijvingen, die ons in dit opzicht geheel te midden der natuur verplaatsen. Het leven der tijgers in de wildernissen, het eierleggen der schildpadden

aan het vlakke zeestrand, het sluipen van den moesang door de koffietuinen, het optrekken van groote kudden herten, die zich aan eene naburige beek gaan laven, het heen en wedervliegen der klipzwaluwen in de rotsholen aan de steile kusten, een troep olifanten, die een plantaadje verwoest, het nachtelijk leven der dieren in de vlakte of op het gebergte, een kring spelende argus-fazanten: — dat geeft leven en stoffeering aan een landschap. Om de physiognomie van een landschap volkomen te schetsen is het noodig er zulke beschrijvingen bij te voegen.

§ 62. Welke soorten van dieren in den archipel gevonden worden, zal het volgende leeren. — Wat in de eerste plaats de zoogdieren betreft: apen vindt men het meest in het westen van den archipel, te weten de vier Groote Soendaeilanden en Timor. In de Molukken alleen op Batjan. De merkwaardigste soorten van apen zijn de mawas of orang-oetan in de boschrijke vlakten van Borneo en Sumatra; de langarmige apen, waartoe de siamang van Sumatra behoort, die door zijn sterk gebrul welbekend is, en de wau-wau die in talrijke troepen in het geboomte op de bergen leeft; de slankapen, apen met lange staarten, zooals de schuwe, eenzaam levende soerili en de zwarte, in kleine troepjes vereenigde loetoeng van Java, en de langneuzige aap van Borneo, en eindelijk de verst verbreide soort van allen, de meerkat (*cercopithecus*, *këra*, *monjët*), met welke overeenkomst heeft de baroek of lampongaap (*inuus nemestrinus*), dien men in Bengkoelen africht om kokosnoten te plukken. Op Celebes heeft men een paar soorten van apen, die aan de bavianen verwant zijn.

Tot de meest verbreide dieren in den archipel behooren de vledermuizen, waarvan de grootste soort, die bijna vijf voet vlucht heeft, de „vliegende hond” of kalong (*pteropus sp.*), op Java welbekend is. Een ander geslacht van dieren, dat licht daarmede verward kon worden, de „vliegende

kat" (*galeopithecus variegatus*) komt bijna uitsluitend in Oost-Indië en wel op de Groote Soenda-eilanden voor.

§ 63. Even als het apengeslacht behoort ook dat der katten in de warme luchtstreek t'huis, terwijl in den archipel beider verbreiding genoegzaam gelijken tred schijnt te houden. Op Java en Sumatra huist de tijger. Hij onderscheidt zich van de tijgers van het vasteland van Azië door korter haar en fraaie donkere kleuren. — Van de gevlekte kattensoorten heeten de grootere luipaarden. Zij klimmen in de boomen, wat de tijgers niet doen, maar vallen de menschen minder aan dan deze. De Javaansche en Sumatraansche soort, die men gewoonlijk panter noemt, heeft een langeren staart dan de andere, en een blauwachtigen gloed op de huid, die bij sommige individu's zoo donker is, dat de vlekken zeer onduidelijk worden en slechts in de zon zichtbaar zijn; deze noemt men „zwarte tijgers". De luipaard van Borneo heeft een korteren staart en buitengewoon groote, langwerpige vlekken. De kleine gevlekte kattensoorten, tijgerkatten, die men op alle Soenda-eilanden vindt, zijn niet grooter dan onze huiskatten.

Verder heeft men in Oost-Indië enkele soorten van civetkatten, als den lingsang, die zich door zijne buitengewoon slanke gestalte van de overige soorten onderscheidt en dien de Javanen, waarschijnlijk om de kleur van zijne huid, ook wel *matjan*, tijger, noemen; den moengsang, een soort van marter, dien men veel in koffieplantaadjes vindt, en ichneumons of mungo's; — een paar soorten van wilde honden; — otters, wezels, dassen, van welke laatste eene soort, de Javaansche stinkdas (*sěgoeng*), zulk een stank om zich heen verspreidt, dat men hem in den wind bijna drie kwartier ver kan gewaar worden; — en den Maleischen beer (*broeang*), die een witte vlek op de borst en zeer kort haar heeft; hij leeft voornamelijk van kokosnoten. Ook onder de insecten-vretende roofdieren zijn er eenige aan Oost-Indië

*Beruang
Su. v. v. v.*

choond. bijzonder eigene soorten, waarvan de /toepei's, om hunne overeenkomst met de eekhoortjes aldus door de Maleiers genoemd, mogen vermeld worden.

§ 64. De knaagdieren zijn in Indië zeer menigvuldig; daaronder vele soorten van eekhorens, ook vliegende-eekhorens, en stekelvarkens. Daarentegen zijn de tandeloozen slechts door het Javaansche schubdier (*manis javanica*) vertegenwoordigd.

Herten vindt men wederom in een aantal soorten door den ganschen archipel heen. Alleen in de zuidelijke Molukken ontbreken zij. Onder die soorten verdient om zijne geringe grootte de kidang of moentjak opmerking. Een zeer klein muskusdier (herten zonder gewei) is de kantjil of pelandoek, ook wel „dwerghert” genoemd. Er zijn in Oost-Indië een paar soorten van antilopen bekend, de kambing-oetan of wilde geit, op Sumatra, en de anoeang of sapi-oetan, wilde koe, op Celebes. Schapen en geiten zijn in Indië niet inheemsch, evenmin als de buffel (karbau) en het tamme rundvee, dat gewoonlijk van Indisch, zelden van Europeesch ras is. Van runderen bestaat er op de Soenda-eilanden, Groote en Kleine, eene wilde soort, de banteng.

Evenzoo zijn de paarden in Oost-Indië ingevoerd, hoewel zij daar in verschillende variëteiten uitnemend gedijen, waarvan de Makassaarsche, Bimaneesche, Bataksche en andere rassen ten bewijze verstrekken.

De varkens zijn op alle Oost-Indische eilanden van alle groote dieren doorgaans verreweg het menigvuldigst. Evenals bij de herten vindt men ook daarvan een aantal verschillende soorten, en bij de minder beschaafde stammen zijn zij de meest geliefkoosde huisdieren. Om de slaglanden verdient het hertzwijn (*babi-roesa*) vermelding, dat op Boeroe, de /Bangaai- en de /Soela-eilanden en op oostelijk en noord-oostelijk Celebes woont.

Tapirs (*těnoek*), door witte ooren en wit bovenlijf van de gewone Amerikaansche onderscheiden, vindt men op Sumatra

en Borneo. — Op dezelfde eilanden, alsmede op Java, wordt ook de rhinoceros gevonden. De Sumatraansche verschilt van de beide andere, althans van de Javaansche, door dat hij twee horens heeft, minder ruw van huid en ook minder groot en sterk is. Alleen op Sumatra komen olifanten voor; vroeger vond men ze ook in het noord-oosten van Borneo, waar ze thans, om de schade die zij aanrichten, geheel zijn uitgeroeid.

Van buideldieren, die bijzonder aan het vijfde werelddeel eigen zijn en veel op Nieuw-Guinea gevonden worden, zijn er een paar soorten in de Molukken, waarvan eene de koesoekoesoe of koeskoes, op Ambon welbekend is. Eene kleine soort van kangoeroe leeft op de Aroe-eilanden en wordt ook wel, even als het dwerghert, pelandoek genoemd.

Van de walvisachtige dieren, waarvan er vele in de zeeën van den archipel leven, zijn hier te noemen de cachelot, die het spermaceti levert en onder anderen in de zeeën rondom Boeroe zeer menigvuldig is, en de doejoeng, eene soort van zeekoe, die hoogstwaarschijnlijk tot de verhalen der zeemeerminnen aanleiding gegeven heeft. Van de cachelot-vangst schijnen tegenwoordig, behalve, zooals men weet, de Amerikanen, alleen de bewoners van het eiland Solor nog werk te maken.

§ 65. Het is algemeen bekend, dat de vogels der keerkingslanden vooral uitmunten in pracht van fraaie kleuren, minder in liefelijkheid van stem. Op dit laatste komen echter uitzonderingen voor, vooral de Javaansche bergzanger (*muscicapa cantatrix*) en de moerai (*copsychus saccharis*). Eene menigte Europeesche vogels vindt men, met slechts geringe afwijkingen van uiterlijk, in Indië terug. Vooral van die andere noemen wij de volgende op.

Van de zwemvogels: allerlei eenden, waaronder de Javaansche meliwi wel het meest algemeen bekend zal zijn. In gezouten eendeneieren bestaat er op verschillende plaat-

Malisch
Witte ambe
eene vetst
die de herde
de cachel
ke amguy
in Maaron
men met een
ceveke meay
Kaavi, mee

sen een belangrijke handel. Voorts pelikanen en plotussen, om hun langen hals, die, wanneer zij zwemmen, dikwijls alleen boven het water uitsteekt, „slanghalsvogels” genoemd, en fregatvogels. — Van de moerasvogels: vreemsoortige ooievaars.

Van de struisachtige vogels, den kasuaris, een uitsluitend Oost-Indischen en Nieuw-Hollandschen vogel. De Oost-Indische kasuaris, die de eilanden Ceram, Boeroe, Aroe en Nieuw-Guinea bewoont, is intusschen in het oogloopend van den Nieuw-Hollandschen onderscheiden door een hoornachtigen knobbel op den naakten, fraai blauwen kop en de zwarte kleur: beiden vervangen zij de struisvogels in dit gedeelte der aarde.

Onder de hoenderachtige vogels, die in Oost-Indië zeer overvloedig zijn, komen hier in aanmerking de ajam-alias of wilde haan; de Javaansche pauw (die eene andere soort is dan onze Europeesche), de trouwe gezel van den tijger, daar hij aast op de wormen in de bloedige overblijfselen der spijsen, waarmede dat dier zich voedt, en zijn plaatsvervanger op Sumatra en Borneo, de Argusfazant. Tot de vogels van deze orde behoort ook de minder bekende, maar niet minder merkwaardige maléo, die op Celebes en in de Molukken woont en zijne eieren, evenals de schildpadden, aan de stralen der zon ter uitbroeiing overlaat.

Soorten van duiven heeft men in Oost-Indië insgelijks in groote menigte; op Nieuw-Guinea ook de bekende kroonduif.

Van de klimvogels zijn de Oost-Indische papegaaien overbekend, waartoe de kakatoea's en de roode loeri's der Molukken behooren, die nergens elders gevonden worden.

De uitgebreide orde der roest-vogels telt ook in Oost-Indië vele merkwaardige. Wij noemen slechts de neushoornvogels, ^{enggang} der inlanders, de schoone ijsvogels en pitta's — eene soort van lijster —, de beroemde paradijsvogels van de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea, de weervogeltjes, rijstvogeltjes, honigvogeltjes, — die in Oost-Indië de kolibri's vertegen-

woordigen, — en eindelijk de salanganen (ook nestjes- of klipzwaluwen geheeten).

Onder de roofvogels komen geene bijzondere voor, of 't moeten zulke zijn, die door kleinte uitmunten, zooals de Maleische valk, die niet veel grooter is dan eene musch. Ook de lang (*falco pondicerianus*) verdient hier vermeld te worden, omdat hij in het bijgeloof der inlanders eene voorname plaats bekleedt, daar het inzonderheid deze vogel is, wiens vlucht hun dient om er allerlei voortekens uit op te maken.

§ 66. Onder de kruipende dieren van den archipel komen voor een groot aantal van slangen, waarvan er vele vergiftig maar dan — de naja's uitgezonderd — meest te apathiek zijn om veel kwaad te doen, waarom zij ook weinig opgemerkt worden ^{23 *}. Van deze laatste is de oelar-tanah (*trigonocephalus rhodostoma*) van Java de gevaarlijkste. Zij is drie voet lang, bruingeel van kleur en heeft groote bruine ruitvlekken. Zij vestigt hare woonplaats soms in tuinen, maar verbergt zich gewoonlijk in het hooge gras of in bamboestruiken. Eene andere vergiftige slang is de oelar-belang (*bungarus sp.*), zwartachtig van kleur met gele ringen en tot zes voet lang. — Vele slangen laten zich overdag weinig zien. Men kan ze dan gewoonlijk slechts waarnemen langs de oevers der rivieren, waar ze op de takken der boomen ineengerold rusten. Zulke boomslangen zijn buitengewoon slank en zien er dikwijls uit als met mos begroeide takken, of zij zijn groen gelijk de bladeren, zoo als de oelar-bangka (*dryophis sp.*). De grootste slang van Oost-Indië is de oelar-sawa (*python bivittatus*), die met de boa's veel overeenkomst heeft en van twintig tot vier en twintig voet lengte bereikt.

In alle rivieren van Indië vindt men krokodillen, die in Oost-Indië eene eigen soort vormen, niet te verwarren met de alligators of kaaimans, welk laatste woord (cāimão) eigenlijk in West-Indië thuis hoort en aan een Zuid-Amerikaansche soort van krokodil toekomt maar ook wel, tot kaalieden of

? apath.
grootte

kaailui verbasterd, vaak op de Oost-Indische wordt toegepast. Behalve de krokodillen verdienen van de hagedissen ook nog vermelding de monitors, die in grootte op hen volgen, de draken of vliegende hagedissen, en vooral de nuttige gekko's (Mal. *tokek* en *tjetjak*).

In de zeeën vindt men de karet-schildpadden, *pënjoe*, dat zijn die, welke het schildpad (*karet*) voor den handel leveren, en nog eene andere soort, de katoeng, die alleen gegeten wordt, maar in grootte alle overige soorten van schildpadden overtreft, daar zij eene lengte van zes tot acht voet bereikt. De zoetwater-schildpadden heeten in 't algemeen koera-koera.

§ 67. De klasse der visschen, in de diepte der wateren verborgen, ontsnapt licht aan de opmerkzaamheid, ofschoon ook zij menig landschap op den bodem der zee met hare kleuren versiert, nog schitterender misschien dan die der vogelen van de landschappen der aarde, — getuige bijvoorbeeld het geheimzinnige leven dier prachtige visschen in de even prachtige koralen-tuinen, die het oog soms op den bodem van eene spiegelheldere zee kan waarnemen. De visschen zijn in Oost-Indië, gelijk wij reeds opmerkten, van alle dieren het belangrijkste voor den mensch, in zoover zij hem een ruim middel van bestaan opleveren. Zeeën en binnenlandsche wateren zijn voor een groot deel der bewoners, wat de vruchtbare akkers zijn voor hunne landbouwende natuurgenoeten. En de middelen om zich dat voedsel te verschaffen hebben zij in allerlei vormen voorhanden. Behalve hun hengels en verschillende soorten van netten, uit inlandsche touwen gevlochten, zijn hieronder misschien het meest opmerkelijk, zeker niet het minst doelmatig, de zoogenaamde sero's, staketsels van bamboe, die zóó gesteld worden, dat de visch er zich, als in fuiken, in verwart.

Vele visschen, welke de Europeesche tafel versmaadt, vinden bij den inlander steeds gereeden aftrek. Voor de Europeanen

behooren wel de ikan-goerami (*osphronemus*) en de ikan-kakap (*lates nobilis* enz.), de eene een zoetwater-, de andere een zeevisch, onder de voor ons vreemde soorten tot de meest gezochte. Sommige visschen zijn het voorwerp eener opzettelijke visscherij, zooals bijvoorbeeld de ikan-troeboek, eene soort van elft, aan de oostkust van Sumatra, die om zijne kuit zoo gezocht is, de tjakalang, eene soort van tonijn, in de baai van Ambon, de sakko, eene soort van geep, op Ternate, enz.

§ 68. Van de weekdieren verdienen de bewoners der talrijke fraaie hoorns en schelpen, die men in alle zeeën, maar vooral in die der Molukken aantreft, vermelding. Ook zij dienen den inlander veelal tot spijze. Bij name noemen wij hier alleen de reuzenschelp, den nautilus, en die om hare waarde het eerst had moeten genoemd zijn, de paarloester. Deze laatste wordt in Oost-Indië bij vele eilanden, zooals hier en daar aan de kusten van Java, Ternate en Timor, gevonden; doch alleen bij de Aroe-eilanden en aan de stranden van noord-oostelijk Borneo, dat echter buiten onze bezittingen ligt, wordt van de paarlvisscherij geregeld werk gemaakt.

Onder de lagere diersoorten eindelijk mogen de bijen, de witte-mieren (*termes* sp.), de zonderlinge wandelende-bladen (*phyllium*) en wandelende-takken (*phasma*), de lastige springbloedzuigers en de door de Chineezee zoo gezochte tripang, (*holothuria* sp.), die het voorwerp van een uitgebreiden handel uitmaakt, als voorbeelden worden genoemd van wat men ook van deze in Oost-Indië aantreft.

VI. Bevolking.

§ 69. De eenige gezaghebbende bron voor den bevolkingsstaat der Nederlandsche bezittingen is het Koloniaal Verslag, dat elk jaar door de regeering aan 's lands vertegenwoordiging wordt ingediend. De staten, die daarin voorkomen, zijn samengesteld naar opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur

of, waar zulke ontbreken, volgens bloote gissing. Behoorlijke volkstellingen kunnen zelfs op Java uit gebrek aan voldoende middelen nog geen plaats hebben. Een onbepaald vertrouwen kan men dus aan die opgaven niet schenken. Zelfs de waarschijnlijkheid van overdrijving ten voordeele of ten nadeele van het eindcijfer is niet uit te maken, ofschoon men misschien geneigd zal zijn eerder het laatste aan te nemen.

§ 70. Uit het jongste dier verslagen, dat van 1880, leeren wij, dat de gezamenlijke bevolking onzer bezittingen op het einde van dat jaar geschat werd op circa 24 millioen zielen, waarvan op Java met Madoera ruim 19, op de Buitenbezittingen ruim 4 millioen moeten gebracht worden. Dit laatste cijfer is zeker veel te laag; blijkbaar is geen rekening gehouden met de streken, die buiten het directe toezicht der Nederlandsche ambtenaren staan. De totalen zijn in vijf rubrieken verdeeld, t.w. Europeanen, Chineezen, Arabieren, andere vreemde Oosterlingen en inlanders, van welke op Java en Madoera achtereenvolgens kwamen: 29998, 200303, 9610, 4115, 18824574; en op de Buitenbezittingen: 8028, 119534, 4708, 9150, ongeveer 4 millioen, dat is te zamen 38026 Europeanen, 319837 Chineezen, 14318 Arabieren, 13265 vreemde Oosterlingen en eindelijk een 23 millioen inlanders, waaruit blijkt dat de niet-inlanders slechts iets meer dan $1\frac{1}{2}\%$ uitmaken. De Europeanen staan op Java tot de geheele bevolking in de verhouding van 0.16 : 100, de Chineezen van 1.06, de Arabieren van 0.05, de andere Oosterlingen van 0.05. Globaal zijn er in geheel Indië $\frac{1}{4}\%$ Europeanen, $1\frac{1}{4}\%$ Chineezen en nog $\frac{1}{4}\%$ andere vreemden. In deze cijfers zijn niet begrepen het leger, dat 17283 Europeanen en 18211 inlanders telde, en het personeel der marine, dat 2660 Europeanen en 2277 inlanders bedroeg, benevens de bevolking van Atjeh en onderhoorigheden, aangaande welke alle betrouwbare gegevens ontbreken.

Het spreekt van zelf, dat, waar de vreemdelingen zulk

een gering bestanddeel der bevolking uitmaken, zij bij de algemeene beschrijving verder niet in aanmerking kunnen komen. Wij bepalen ons derhalve te hunnen opzichte tot slechts enkele opgaven.

§ 71. De Chineezzen zijn buiten Java het meest op de westkust van Borneo, de oostkust van Sumatra, Riouw en Bangka gevestigd. Op de eerstgenoemde kust waren er in 1879 ruim 27300, op de oostkust van Sumatra ruim 20000, op Riouw circa 24000, op Bangka circa 20000, op Blitoeng bijna 7000. Zij zijn verder door den geheelen archipel verspreid: 't meest te Makassar en op Sumatra. Zij worden bestuurd door hun eigen opperhoofden met den titel van majoor, kapitein, luitenant of wijkmeester (koempi). Majoors vindt men tegenwoordig alleen op Java. Kapitein is de gewone titel der Chineesche hoofden op de hoofdplaatsen der residentien.

De Chineezzen zijn reeds lang vóór de Europeanen in den Indischen archipel gevestigd geweest, ofschoon hunne meer uitgebreide koloniën, zooals bijvoorbeeld die op Borneo's westkust, eerst van later tijd dagteekenen. Nog jaarlijks komen er uit China in den archipel aan. Deze worden van de *përanakan*, d. i. de in den archipel geborene, onderscheiden door den naam *sin-ké*, d. i. nieuw-gast, welk woord ook tot het dikwijls als schimpnaam gebezigde *Kee* verkort wordt. Daar er echter geen vrouwen uit China mogen overkomen, staat de eerste benaming gelijk met Bastaard-Chineezzen.

Op Borneo, Bangka en Blitoeng houden de Chineezzen zich voornamelijk met de mijnexploitatie en op Riouw met de gambir- en pepercultuur, elders met den handel bezig. De godsdienst, dien zij belijden, is die van Fo, dat is Boeddha. Een toemend, ofschoon nog gering aantal op Bangka belijdt den Roomsche-Katholieken godsdienst. De verschillende gebruiken, die zoowel tot hunne godsvereering als tot het huiselijk leven behooren, onder welke laatste zich het huwelijk en de be-

grafenis door vele zonderlinge plechtigheden onderscheiden, zijn evenals hunne feesten en volksvermakelijkheden herhaalde malen beschreven. — Van belang voor de kennis der Chineezen in den archipel zijn hunne geheime genootschappen, die uit een politiek oogpunt zeer de aandacht verdienen. „Was het aan de vereeniging vergund geweest te bestaan,” zoo zeide de bekende James Brooke, waar hij meêdeelt, hoe hij te Serawak aan zulk een genootschap, een „loerenden draak”, „nog vóór de geboorte den kop verpletterde”, „dan zou het met het recht in het land gedaan geweest zijn. Het zou het bestuur omverwerpen, de bronnen der zedelijkheid bederven en de maatschappij op hare grondslagen doen waggelen.” /

§ 72. De Arabieren, hoe gering ook in aantal, zijn bij den inlander boven ieder anderen vreemdeling gezien. Zij hebben zich vooral bij de vorsten weten in te dringen, en het machtigste rijk op de westkust van Borneo, Pontianak, is door een Arabischen gelukzoeker gegrondvest. Nog altijd is dan ook daar hun aantal zeer aanzienlijk. Slechts te Palembang is het nog grooter. Op Java vindt men de meesten te Soerabaja, op Madoera en in Tjeribon.

§ 73. De vreemde Oosterlingen, waartoe ook de Arabieren behooren, bestaan, buiten dezen, uit vreemdelingen van het vasteland der beide groote Indische schiereilanden, vooral van Voor-Indië. Op Java worden ze, met uitzondering van de Bengaleezen, Mooren geheeten, een naam dien de Portugeezen en Spanjaarden invoerden, welke alle mohammedanen in Indië Moros noemen. Een andere zeer gebruikelijke naam is Klingalees, Orang Kling, een woord dat met Kalinga, den ouden naam van de kust van Koromandel, in verband staat en waarmede men de mohammedaansche bewoners van de kusten van Koromandel en Malabar beteekent, zooals men de niet-mohammedaansche bewoners van die kusten Tjèti noemt ²⁴. De naam Kodja komt voor als die van een klein-handelaarsgild op Java, maar zal wel oorspronkelijk van de

kooplieden, van de kust van Guzerate ²⁵ gebruikt zijn, in welke streken dat woord als titel van aanzienlijke kooplieden en andere lieden van *distinctie* geldt, ofschoon het tegenwoordig in het Javaansch van geheel gelijke beteekenis is met Moorsch. Behalve op Java, en wel voornamelijk te Semarang en te Soerabaja, vindt men de meeste Orang Kling op Sumatra, Riouw en de westkust van Borneo.

§ 74. De inlandsche bevolking van den Oost-Indischen archipel behoort, op geringe uitzonderingen in de Philippijnen en het verre oosten na, tot een en denzelfden stam, dien men tot heden den Maleisch-Polynesischen pleegt te noemen, en waarvan zij de hoofdvertegenwoordigster is. Die stam of dat ras is namelijk ook over een gedeelte van Polynesië en voorts ook over het schiereiland van Malakka uitgebreid, en zelfs op Madagaskar leeft het in de Hovas, den machtigsten stam van dat eiland. De verwantschap van den Maleisch-Polynesischen stam met sommige volken van zuidoostelijk Azië of zelfs zijn oorsprong van daar, behoort tot de onopgeloste vragen der Maleische ethnologie. Evenzoo is zijne verdeling tot dusver op het verschil in woonplaats van de volken, die hem samenstellen, gebouwd, daar physiologie en taalkunde nog niet het licht verspreiden, dat men ook hier eenmaal van die beide wetenschappen verwachten mag.

§ 75. Doch ofschoon de inlanders van den archipel, wat hunne stamverwantschap betreft, als een geheel te beschouwen zijn, zijn zij toch zeker in vele opzichten, en daaronder niet het minst in beschaving, zeer verschillend; ja, dit verschil is zoo groot, dat men ook zonder het uitdrukkelijke getuigenis der geschiedenis waarschijnlijk wel tot het vermoeden zou gekomen zijn, dat hiertoe een vreemde invloed medegewerkt had. En waar nu de geschiedenis van een eeuwenlang verkeer tusschen de Hindoes en de bewoners van den Indischen archipel, inzonderheid de Javanen, gewag maakt, kan de vraag niet vreemd zijn, al zou zij later blijken ont-

kennend te moeten beantwoord worden, of zich beide rassen soms ook vermengd hebben, en men dus in een groot deel van den Maleischen stam het ras tegenwoordig niet meer zuiver heeft?

§ 76. Hoezeer het slechts als eene proef mag beschouwd worden, die in vele opzichten zeer zeker nog verbetering noodig heeft, zoo kunnen wij ons niet ontslaan van het ontwerpen eener schets van den toestand, waarin de Hindoes de bevolking van den archipel zullen gevonden hebben. Zulk eene voorstelling is onmisbaar om deze grondig te leeren kennen en hunne ontwikkeling uit de geschiedenis te begrijpen.

Wij laten de algemeene kenmerken van het Maleische ras voorafgaan, zooals anderen die beschrijven: „Schedel meest korthoofdig, zelden langhoofdig. Voorhoofd niet hoog, eenigszins achteruitwijkend. Wangbeenderen uitstekend, jukboog gewelfd. Aangezicht ovaal, maar in de bovenwangstreek breed. Oogleden niet zoo wijd gespleten als bij de Europeanen, niet zoo nauw als bij de Aziaten. Neus van boven plat, soms recht of gebogen, doch altijd met breede neusvleugels en wijde neusgaten. Kaken schuintandig, doch in verschillenden graad, waarom ook de gelaatshoek zeer verschilt. Mond groot met dikke lippen, bij den eenen stam meer, bij den anderen minder, bij enkele de bovenlip opgekruld ²⁶). Huidkleur geel, — veelal rood- of bruingeel — mahoniekleurig, tot chocoladebruin. Oogen bruin of zwart. Hoofdhaar zwart, lang en sluijk. Statuur bij zeer vele stammen klein, bij andere middelmatig” ²⁷. Ik weet niet, of er niet bij had behooren gevoegd te zijn, dat men ook de schraalheid van de onderste ledematen, van de beenen, als kenmerkende type van den Maleischen stam heeft te beschouwen. Als van zeker de best bekende en het meest belang inboezemende moge hiernaast de beschrijving van de type der bewoners van Java, Javanen, Soendaneezen, en Madoereezen, hare plaats vinden ²⁸: „De Javaan heeft

meer van den Maleier dan de Soendanees. Zijn hoog en breed voorhoofd buigt zich met zachte rondingen naar de kruin en de slapen om. De grens van zijn hoofdhaar is hoog boven de wenkbrauwen. Zijn afgerond achterhoofd puilt aanmerkelijk verder uit achter eene lijn, getrokken van het uitwendig gehoorgat naar de kruin, dan bij den Soendanees, Zijn schedel is in het algemeen ruimer. Zijn voorhoofd puilt weinig boven de oogen uit en heeft gebogen wenkbrauwen. De oogen pullen daardoor meer naar buiten dan bij den Soendanees, doch in 't algemeen minder dan bij den Maleier. Zijne oogspleet is horizontaal en ruim, terwijl zij bij den Soendanees eenigszins schuins staat. Zijne jukbogen wijken in het algemeen niet af van die der Soendaneezen, doch zijn mondspleet is grooter en zijue lippen steken meer uit. Zijne huidkleur verschilt in de schakeeringen tusschen bruin en bruingeel". — „In een anthropologisch opzicht verschillen de Madoereezen van de Javanen en Maleiers", zoo zegt dezelfde schrijver elders. „Zij doen zich kennen door eene eigenaardigheid, die ik slechts, hoezeer in mindere mate, bij de Boegineezen terugvind. Deze eigenaardigheid bestaat in een hoog, breed, kort, plat achterhoofd, dat slechts weinig uitpuilt achter eene lijn, welke men zich denkt tusschen het uitwendig gehoorgat en de kruin. Dit karakter valt bij de Madoereezen zoodanig in het oog, dat men hen bij den eersten opslag van andere Indische natiën kan onderkennen. Overigens hebben de Madoereezen veel van de Maleiers: een breed, aan de slapen afgerond en naar achteren gebogen voorhoofd, met de grenslijn van het haar hoog boven de wenkbrauwen; zeer uitpuilende jukbogen, wijd gespleten oogleden enz. Van de Boegineezen verschillen de Madoereezen wezenlijk, doordien het achterhoofd bij de Boegineezen wel hoog en plat, doch veel minder breed is. Voorts is bij de Boegineezen het voorhoofdbeen verticaler, smal, niet zoo afgerond aan de hoeken, en in het algemeen de schedel hoog, doch smal. De gestalte

der Madoereezen is klein en in het algemeen niet grooter dan die der Javanen" ²⁹.

§ 77. Stellen wij ons nu verder een algemeen beeld voor oogen van den voormaligen staat van den inlander, zonder die verschillende schakeeringen van beschaving, welke de oneindig hoogere geestontwikkeling der Hindoes daarin gebracht heeft, dan moet die, in ruwe trekken, aldus geweest zijn :

De kleeding is voor de mannen eene lange smalle lap van boomschors, eerst als een gordel om het middel gewonden en dan met het eene einde tusschen de beenen doorgeslagen, zoodat het andere einde op den rug onder dien gordel doorgestoken als eene slip afhangt. Met een dergelijken lap bedekken zij, tegen ruw weder, het bovenlijf. In den strijd gebruiken zij ook wel dierenvelen tot bedekking van het lichaam. De vrouwen dragen een kort rokje, dat van het middel tot de knieën rijkt en dat zij van bladeren vervaardigen. Het naakte lichaam versieren zij met allerlei opschik, tanden, schelpen, vederen en al wat daartoe geschikt is, zelfs gras-halmen, bladeren en rotting. Hoofd, hals, beenen, armen en vingers worden daarmede opgetooid, en de vrouwen dragen hoepels van rotting om haar middel. De huid beprikken ze met allerlei figuren, daarmede oorspronkelijk misschien het bonte vel van het verscheurend gedierte hunner bosschen trachtende na te bootsen. — Hun voedsel bestaat uit wortels, bladeren en vruchten van velerlei gewassen, waarvan zij wellicht reeds enkele in de nabijheid hunner huizen aankweeken. Doch daarnevens verschaft het woud hun dierlijk voedsel, en voorzien de rivieren en wateren hen van visschen. — Hunne huizen hebben ze, ten einde ze minder genaakbaar te maken, op hooge palen gebouwd; en die zijn soms zoo groot, dat een geheele familiestam daarin bij elkander woont, waardoor de onderlinge verdediging gemakkelijk wordt (vrg. § 111). — Iedere volksstam is namelijk in een aantal zulke familiestammen verdeeld, elk onder het onafhankelijk be-

stuur van den stamvader. Wanneer een jongeling zich eene vrouw wil zoeken, moet hij daartoe bij eene andere familie gaan. — In het dagelijksche leven heeft weinig andere afwisseling plaats, dan die het jagen en visschen en de kleine geschillen aanbrengen, die zij op den duur met hunne burens hebben te vereffenen; want zij zijn zich zelve de naasten en tevreden, wanneer zij in rust genieten kunnen wat zij hebben verworven, maar onverzoenlijk, zoo hun door anderen beletsels in den weg gelegd worden. Gelijk zij reeds met het oog op hunne vijanden zich het uiterlijk van de wilde dieren hunner bosschen hebben trachten te geven, zoo stellen ze zich deze ook in de behandeling dier vijanden ten voorbeeld, en instinctmatig rekenen zij het overeenkomstig de natuur, dat zij die verscheuren en verteren, of althans de hoofden der verslagenen medevoeren en de eetbare deelen er van verslinden in plaats van hen zelve. — De natuur is voor hen bevolkt met een aantal machtige, onzichtbare wezens, die zij als de oorzaak beschouwen van al het leed, dat hun overkomt, en die zij zich derhalve te vriend moeten houden, daar zij anders allerlei rampen te wachten hebben. Daarom trachten zij door geschenken, voornamelijk spijzen, hen voor zich te winnen, wanneer zij hunne hulp noodig hebben, en op allerhande wijzen hunnen wil uit te vorschen, wanneer zij het een of ander gaan beginnen, en zij laten zich door alle mogelijk beuzelingen van eenig voornemen terughouden, zoo zij daarin een bewijs meenen te zien, dat de goden hun wenschen niet gunstig zijn. En overkomt hun het leed in den vorm van ziekte, dan zoeken zij door tal van bezweringen de verbolgen goden weder tot bedaren te brengen. In epileptische toestanden zien zij een bijzonderen omgang met de godheid, en dergelijke lijdens zijn het vooral, die hun den wil der goden openbaren. — Bij het aangaan van een huwelijk hebben geenerlei plechtigheden plaats, maar bij het naderend afsterven zijn alle wichelaars

en bezweerders in de weer, en van hetgeen men dan tot verzoening der goden ten beste geeft, doen de stamgenooten zich te goed. Is echter eenmaal het levenseinde daar, dan brengt men het lijk weg in de bosschen en bekommert er zich verder niet om. Of zij reeds hunne beschermgoden hadden, is onzeker.

§ 78. Het vermoeden ligt evenwel voor de hand, dat ook in die tijden reeds een verschil van beschaving bestaan heeft, daar, vooreerst, de eilanders op zeer ongelijke tijden de oorspronkelijke woonplaatsen van het Maleische ras kunnen verlaten hebben, en, ten anderen, het verschil in levensomstandigheden, de meerdere of mindere zwarigheden in het verwerven van voedsel en de aard van het voedsel zelf, het verschil van klimaat en van bodem de ontwikkeling hier moesten bevorderen, daar weer belemmeren. Of ook invloed van een ander, Australisch, ras in het spel was, is bezwaarlijk uit te maken. Onder de uiteenloopende karaktertrekken springt dadelijk in het oog het verschil in den bouw der woningen. Op verschillende eilanden ten oosten van Sumatra en op Timor namelijk hebben de huizen, anders dan boven beschreven is, den suikerbrood- of bijenkorfvorm, een vorm, die van een lagere trap van ontwikkeling schijnt te getuigen. Zeer enkele malen vindt men van een wonen in boomen gewag gemaakt, wat evenwel eerder als een teruggang, als een abnormale, dan als de normale toestand te beschouwen is. — Evenzoo schijnt het beschermen des lichaams met verwen, waarvan men insgelijks sporen aantreft op de eerstgenoemde eilanden, iets ruwers dan het tatoeëren, waarvan boven sprake was, en op het Australisch menschenras te wijzen. Ook het aanbidden van de hemellichamen, dat o.a. op het eiland Timor plaats heeft, zoude men hiertoe kunnen brengen. De verschillende manier van begraven behoort misschien ook reeds in dezen eersten tijd t'huis, zoodat men het bijzetten der lijken of althans het bewaren der beenderen in grotten

of in gegraven kuilen onder de huizen als een vooruitgang in beschaving der zeden zou hebben aan te merken, die nog zonder den dadelijken invloed der Hindoes kan bereikt zijn ³⁰.

§ 79. Doch verliezen wij ons niet op een veld van gissingen; men ziet nu, hoe uitgebreid en nog weinig ontgonnen het veld der Oost-Indische ethnographie is. Evenwel schijnt die voorstelling ons zóó reeds een belangrijk resultaat aan de hand te doen. Te weten. Zoo wij al vreemde woonplaatsen als de oorspronkelijke van de Maleiers hebben aan te nemen, dan kunnen deze, wat de natuur betreft, niet zoo geheel verschillend van hunne tegenwoordige geweest zijn, daar de nieuwe natuur, die hen omringde, niet in strijd geweest is met de eigenaardigheden, die hen als een bijzonder ras kenmerken. Ze vonden eene gelijke omgeving terug als die zij verlaten hadden, en zouden, wanneer zij buiten aanraking met vreemden gebleven waren, nog heden ten dage op dezelfde wijs zijn blijven voortleven, gelijk vele stammen dit eigenlijk nog doen, als voor duizenden jaren: als heerschappijvoerders over de dieren des wouds en de visschen des waters, maar nimmer als de beheerschers der aarde. De natuur, hoe rijk ook, onthield hun wat zij tot verdere ontwikkeling noodig hadden. Hiertoe waren zij afhankelijk van meer bevoorrechte natuurgenoeten, met welke zij in aanraking kwamen.

§ 80. In de geschiedenis der kolonisatie van den Indischen archipel door de Hindoes is nog veel duisters. De juiste tijd wanneer de eerste kolonisten er zijn gekomen, de plaats van waar zij kwamen en die waar zij het eerst aanlandden, kunnen nog niet met de gewenschte zekerheid worden opgegeven. Ptolemaeus noemt reeds verscheiden eilanden van den archipel ^{30*}. Bijgevolg waren de Hindoes, want van dezen moeten zijne berichten afkomstig zijn, reeds in de 2de eeuw met den archipel bekend. In de 6de eeuw vóór het begin onzer jaartelling meent men te mogen stellen, dat er

van de kust van Malabar zeetochten oostwaarts ondernomen werden, en op het drukke verkeer, dat er van daar naar Achter-Indië plaats had, in verband met de overleveringen der Javanen, grondt men de meening, dat de Hindoes uit die streken naar den archipel gekomen zijn ³¹. Dat eindelijk Java het eiland zou geweest zijn en zelfs meer bepaald de zuidkust daarvan de plaats, waar zij het eerst zouden zijn aangeland, besluit men uit de Javaansche overleveringen alleen.

In de beide eerste gevolgtrekkingen kan men berusten. De laatste is aan twijfel onderhevig. Waarschijnlijk is het, dat de noordkust van Sumatra eerder door de Hindoes ontdekt is dan Java. Uit het noorden zijn zij dan waarschijnlijk verder door de straat van Malakka zuidwaarts getrokken, en zoo moeten zij de noordelijke kusten van Java bereikt hebben. [Er is echter op Sumatra geen spoor van historisch bewijs gevonden voor Hindoe-invloed, onafhankelijk van Java.]

Op Java hebben de Hindoes zich neergezet en er een rijk gesticht, dat zeer machtig geweest is en tot het laatst van de 15de eeuw bestaan heeft. De geschiedenis van dat rijk is echter zoo doorweven met mythen, dat het tot nog toe zeer moeielijk is, daarin een vasten grond te vinden om verder op voort te bouwen. [De schat van overleveringen en de talrijke ruïnes en inscripties, wier verklaring in den laatsten tijd groote vorderingen heeft gemaakt, hebben reeds veel licht verspreid.]

Of nu de Indische beschaving zich van dat Hindoe-Javaansche rijk over den archipel verbreid heeft of dat zij haren invloed in verschillende deelen van den archipel rechtstreeks heeft doen gevoelen, is nog niet uitgemaakt, [hoewel de gegevens, die men tot dusver gevonden heeft, tot het aannemen van het eerste moeten leiden]. Misschien heeft het een zoowel als het ander plaats gehad en hebben de Maleiers en Javanen voortgezet, wat de Hindoes reeds begonnen hadden. Alleen op Java hebben de Hindoes blij-

vende nederzettingen gevestigd. Daarna is in de binnenlanden van Midden-Sumatra en op de zuidkust van Borneo de invloed van het Hindoeïsme het grootst geweest, maar de rijken van Mèngang-kabau op Sumatra en dat van Bandjar op Borneo zijn beiden van Hindoe-Javaanschen oorsprong. Verder bespeurt men den invloed van het Hindoeïsme tot in de Molukken, die waarschijnlijk reeds vroeg door handelaars van Java bezocht geweest zijn. Het minst misschien is hij op de eilanden ten westen van Sumatra en in het zuid-oosten van den archipel, Timor enz. doorgedrongen.

§ 81. Het voortreffelijkste geschenk, dat de Hindoes aan de bewoners van den archipel gebracht hebben, is de rijst en de kunst van die te verbouwen. Daarmede was een groote stap ter beschaving van de inlanders gedaan. Zulk eene cultuur toch kon niet op zich zelve staan: zij vereischte bewerking van ijzer voor de al was het ook nog zoo gebrekkige landbouw-werktuigen, het bezit van tam vee, als ploeg- of als trekvee, en een kunstigen aanleg der velden, om partij te trekken van het aanwezige water. Zoo leerden de inlanders van de Hindoes hun voordeel doen met den delfstoffelijken rijkdom van hun land, vooral met het ijzer, in welks bewerking hunne meesters het reeds zoover hadden gebracht. Spoedig zal de exploitatie van andere mineralen gevolgd zijn; en bij de voegzamer kleeding, die de inlanders aannamen, zullen ook weldra gouden versierselen niet meer ontbroken hebben. Maar wat hierbij van meer belang was, het weven, ook dit leerden zij van hunne weldoeners, en daarmede moest de kunst van katoen en garen spinnen en de aanbouw der daartoe noodige grondstoffen gepaard gaan. Tot de nuttige gewassen, die zij gingen aankweken, behooren ook de verplanten, van welke zij echter in den wilden toestand, vóór de komst der Hindoes, reeds verscheidene moeten gekend hebben. Ook met vele andere voortbrengselen uit het plantenrijk zal dit wel het geval geweest zijn. Zoo kunnen

hun bijv. de suiker en gegiste plantensappen reeds vroeger bekend geweest zijn, maar dat zij daartegen bijv. de kamfer en de peper al kenden, is minder waarschijnlijk.

§ 82. Openden de Hindoes aan de arme eilandbewoners de oogen voor de schatten van hun grond, en vergrootten zij die weldaad door de mededeeling van wat zij zelve bezaten, maar dezen ontbrak; een tweede weldaad was het, dat zij hun leerden hoe door onderling vreedzaam verkeer die welvaart zich allerwege verspreiden moest. De inlanders waren vóór de komst der Hindoes zoo geheel de kinderen hunner bosschen en zoo geheel gebonden aan het plekje gronds, waar zij geboren werden, dat men zonder stellig bewijs van het tegendeel niet licht zou kunnen aannemen, dat scheepvaart hun destijds reeds bekend was. De Hindoes hebben een uitgebreiden zeehandel door den geheelen archipel in het leven geroepen, terwijl zonder twijfel de landhandel insgelijks eerst ontstaan is, toen meerdere behoeften de voortbrengselen van eigen grond ongenoegzaam begonnen te doen zijn. De kustbewoners van het Maleische schiereiland en van Java hebben het eerst het voorbeeld der Hindoes gevolgd; en het is merkwaardig, hoe in een eenvoudig spraakgebruik nog heden het bewijs is bewaard gebleven van een toestand, toen de oorspronkelijke bevolking des eilands zich nog meestal in de diepere binnenlanden hunner eilanden schuil hield. De rivieren namelijk worden gerekend aan hunne mündingen te beginnen, zoodat de zijtakken die zich aan de linker- en rechteroëvers met haar vereenigen, anders dan bij ons plaats heeft, rechter- en linkerzijtakken geheeten worden, al naardat zij aan de rechter- of linkerhand der opvarenden gelegen zijn (§ 23).

Dat het gebruik van maten en gewichten geheel onder Hindoeschen invloed gestaan heeft, kan na het bovenstaande wel aan geen twijfel onderworpen zijn.

§ 83. Materieele welvaart door het opwekken van gevoel

voor behoeften, dit was de groote hefboom, het levenwekkend beginsel, waardoor de Hindoes de inlanders tot een hooger trap van beschaving gebracht hebben. Deze is overal doorgedrongen, waar zij middellijk of onmiddellijk met de inlanders in aanraking geweest zijn. Over 't algemeen echter zal men hierbij wel meer aan het voorbeeld dan aan eene opzettelijke mededeeling der Hindoes te denken hebben. De Hindoes hebben zich onder de inboorlingen nedergezet en hun maatschappelijk leven in den archipel overgebracht. Op Java, waar dit in den vollen zin des woords plaats had, is de bevolking sterk gehindoeïseerd geweest. Elders had dit niet in zulk eene mate plaats. Maar zoo groot was de kracht van het levenwekkend beginsel, dat de Hindoes aanbrachten, dat het zich door den geheelen archipel verspreidde. En in het gevolg van de stoffelijke welvaart kwamen de godsdienst en zijn invloed op het dagelijksch leven en een tal van gebruiken, die met dezen in een meer of minder nauw verband stonden.

§ 84. De Hindoes zijn niet in den archipel gekomen om er hun godsdienst te brengen. Ze waren er even verdraagzaam als jegens de oorspronkelijke bewoners van hun eigen land. Zelfs op Java, waar zij er de macht toe zouden gehad hebben en zij hun eeredienst ook inderdaad met haren ganschen omvang van tempels en plechtigheden hebben ingevoerd, gelijk nog tegenwoordig zoo vele ruïnes op dat eiland getuigen, zelfs dáár hebben zij den inboorlingen hunne goden gelaten en ze zelfs onder hun eigene opgenomen. Overal waar Hindoes of Hindoe-Javanen zich in grooten getale hebben gevestigd, is de godsvereering 'zeker zooveel mogelijk op den voet geschoeid geweest van die van het moederland; maar de inwoners, die hen slechts tijdelijk op hunne stranden zagen verschijnen of hunne godsvereering van elders hadden leeren kennen, namen uit eigen beweging van hen over wat over te nemen was. De goden, die de machtige

vreemdelingen aanbaden, vonden spoedig eene plaats onder hunne eigene, ja, zij verkregen daaronder zelfs den voorrang, en met het geloof aan een voortbestaan, dat zij insgelijks overnamen, kregen de geesten der overledenen mede hun aandeel aan de godsdienstige vereering. De invloed van den meer ontwikkelden godsdienst der Hindoes bepaalde zich hierbij niet. Ook in het maatschappelijk en huiselijk leven bracht hij verandering teweeg. Godsoordeelen en wetten tegen onreinheid, het bekende *taboe* der Zuidzee-eilanden, het *pamali* in den Oost-Indischen archipel, zijn vermoedelijk, althans de eersten, van Indischen oorsprong. De heiligheid, die zij aan sommige plaatsen en boomen toeschrijven, zullen deze wel reeds vóór de komst der Hindoes bezeten hebben. En het waren natuurlijk niet alleen gebruiken, die meer of minder met den godsdienst in verband stonden, welke de inboorlingen van de Hindoes overnamen: ook de pajoeng en de kris zijn van hen afkomstig; het betelkauwen hebben ze van hen geleerd; wellicht ook het doorboren der ooren, waarvan de bovenmatige overdrijving bij vele stammen een eigenaardig kenmerk geworden is; voorts allerlei diereengevechten en andere spelen.

Bij het huwelijk zijn het in den archipel zeer algemeene koopen der bruid van hare ouders, of, bij onvermogen daartoe van de zijde des bruidegoms, eene langere of kortere dienstbaarheid van dezen in de woning zijns schoonvaders, evenals de rol, die de betel en de rijst bij de trouwplechtigheden spelen, zeer waarschijnlijk van de Hindoes afkomstig, en zoo insgelijks de gewoonte, die men zelfs bij de alfoeren in de Molukken vindt, dat de vrouw na het overlijden van haren man het eigendom wordt van diens broeder ^{31*}. Bij het overlijden kan ik bij de minder beschaafde stammen dien invloed slechts terugvinden in de wijziging, die het geloof aan een voortbestaan in zoover in de begrafenis gebracht heeft, dat ter begeleiding van den afgestorvene en tot zijn

dienst in eene andere wereld menschen gedood en kostbaarheden op het graf vernield worden. — Slavernij kende men in den tijd der Hindoes nog niet in den zin, dien latere tijden daaraan hechten. Het werken ter aflossing van schulden, het zoogenaamde pandelingschap, grensde daaraan; maar erfelijke slavernij en de ruwe behandeling der onderhoorigen waren den Hindoes vreemd, evenals die van de zwakkere sekse. Heerendiensten kan men zich als in den oorsprong reeds van vroeger dagteekening dan de komst der Hindoes voorstellen, voor zoover men dien naam zou willen geven aan diensten betoond in het algemeen belang, dat toen nog met familiebelang gelijk stond. Vrijstelling van bevoorrechte personen, zooals bij de Hindoes, kan den inlander voor het eerst een begrip van vrijheid gegeven hebben als tegenovergesteld aan dwang. — En zoo ontmoet men in andere instellingen, zooals in die van het bestuur des lands, van den vorst met zijn plaatsvervanger en raden tot aan dat der dorpen, van het landbezit, het leger, telkens, wat op oorspronkelijke Hindoesche toestanden schijnt heen te wijzen, en bij dieper indringen in de gewoonten en instellingen der Oost-Indische volken, gepaard aan eene nauwkeurige studie van het vroegere Hindoesche volksleven, zal men daarvan zonder twijfel nog veel onverwachte voorbeelden vinden en veel onzekers tot zekerheid zien overgaan.

Hoe het zij, al mocht later blijken, dat wij soms ten onrechte aan Hindoeïsme toeschreven, wat daarin zijn oorsprong niet heeft, toch zal het veeleer bevestiging dan het tegendeel erlangen, dat alle meerdere beschaving in den archipel geheel Hindoesch is, en het oordeel meer en meer gegrond blijken, dat zonder de Hindoes de Oost-Indische eilanders nog heden niet veel hoger zouden staan dan de inboorlingen van Australië.

§ 85. In de dertiende eeuw werd de godsdienst van Mohammed voor het eerst op de noordkust van Sumatra en

Verovering ellädjapahit 1478
" Saadjan 1448

te Malakka gepredikt, en twee eeuwen later was het Hindoesche rijk op Java voor de macht der mohammedanen bezwaken. De vorsten van Malakka, van hunne mededingers verlost, verkregen hierdoor een gelijk overwicht in den archipel, als deze weleer bezeten hadden, en onder hunne vanen kon de islam zich snel uitbreiden. Hier en daar hield het Hindoeïsme zich evenwel nog eenigen tijd staande. Op Bali tot op heden. — In de plaats daarvan kwamen nu de koran en de daarop gevestigde staats- en maatschappelijke instellingen. De mohammedanen vermochten intusschen wel veel door hunnen ijver voor den islam, maar toch niet alles. Onderdrukken konden zij, niet uitroeien. Kon al de openlijke vereering van Siva en Boeddha niet meer plaats hebben als voorheen, toch bleven de inlanders, die geen fanatieke bekeerlingen geworden waren, zooveel zij konden, evenals onder de Hindoesche heerschappij, die het deels verdragen had, deels ook niet had kunnen verhinderen, hun eigen goden eerbiedigen, de goden van hun ras, de goede en kwade geesten van de boomen en stroomen, de spookgestalten, die zulk een invloed op hun leven uitoefenden, al zou voortaan ook Allah, de geduchte god hunner overheerschers, eene plaats naast of zelfs boven de goden innemen. die zij vroeger door de Hindoes hadden leeren kennen, en hunne openlijke hulde voor zich alleen verlangen. Hoe konden ze ook anders? En wat hen zeker van de Hindoesche godenleer het meest geboeid had, de mythen van goden en heroën, vereeuwigd in de gebrekkige nabootsingen der Hindoesche/epopeën en drama's, hunne wajang-voortooningen, gaf hun een tegenwicht tegen de instellingen van den islam, die ze zich moesten laten welgevallen; ja zooveel mogelijk maakten zij zich tot dat doel zelfs de legenden van den islam ten nutte. Zoo ging het in het land, waar het boeddhisme de diepste wortels had geschoten en den islam dit volkomen verving; zoo ging het elders, onder andere verhoudingen. De Javanen waren nim-

— epos -
 ankr. Heds.
 ickten:
 Allahabara
 Rāmijaru
 en vertoel
 aregingen
 Beisajeda
 Rāmijaru

mer boeddhisten; evenmin, waarschijnlijk veel minder zelfs, zijn zij heden mohammedanen. Mohammedaansch is de openbare godsdienst en wat daarmede samenhangt; mohammedaansch is de maatschappij zoo men wil, in zoover die door den koran beheerscht wordt; doch het is een mohammedaansche staat met een aantal mohammedaansche priesters, maar met eene bevolking, die slechts mohammedaansch is in sommige opzichten en in andere, — daar zij eene sterke gehechtheid bezit aan oude gewoonten, — nog boeddhistisch, in andere wederom nog heidensch is gebleven. Met hart en verstand is zij geheel dit laatste alleen. Elders echter is de toestand eenigszins anders. In die rijkjes, waar de invloed der Hindoes minder sterk geweest was, vond de nieuwe godsdienst uit der aard der zaak gereeder ingang. Vele heidenen namen dien aan en wel vooral omdat zij daardoor zelve Maleiers werden, d. w. z. zich tegelijk met de omhelzing van den islam dien naam gaven en zodoende voortaan tot de machthebbende partij behoorden. Maleier en Mohammedaan zijn daardoor in vele streken woorden van eenerlei beteekenis geworden; en het springt in 't oog, tot welk een verwarring in de ethnographie die gewoonte aanleiding moet geven, om allerlei soms geheel verschillende volksstammen met den naam van Maleier te noemen. In zulke staten brengt derhalve het eigenbelang de inwoners vrijwillig tot het mohammedanisme, en worden de beletselen daartegen, zoo die er zijn, gemakkelijker overwonnen. Is men met den naam tevreden, dan is tegenwoordig verreweg het grootste gedeelte der inlandsche bevolking mohammedaansch; de verhouding zal wel bij de 90 procent zijn.

§ 86. Evenals de inboorlingen den invloed van de komst der Hindoes ondervonden hebben door de verbetering van hunnen toestand en den daarmede noodwendig samenhangenden vooruitgang in beschaving, al brachten de Hindoes in hun gevolg ook andere zaken mede, die een minder fraaien tegen-

hanger daarbij leveren, — zoo heeft ook de invloed der Arabieren zich op den toestand der inboorlingen doen gevoelen. Doch hier is de schoone voorstelling omgekeerd. De Arabieren hebben zich weinig of niet ingelaten met hetgeen niet dadelijk in verband stond met hun godsdienst, en zoo derhalve, van den eenen kant, hun invloed op den uiterlijken eeredienst en wat daarmede in verband staat, en dat is zeker veel, van groot gewicht is, van den anderen kant hebben zij in de toestanden, die zij vonden, weinig verandering gebracht. En toch is hun voorbeeld niet zonder treurige gevolgen geweest. Naast de uitbreiding van hun godsdienst stond bij de Arabieren het eigenbelang, en waar zij, of liever de door hen bekeerde Maleiers, de oppermacht in handen kregen, zooals in een aantal streken het geval was, waar zich thans mohammedaansche Maleiers neerzetten, daar stond de heidensche bevolking weldra aan onderdrukking en afpersing bloot, en de menschenroof, die te land en ter zee begon gedreven te worden, werd allengs een volkomen stelsel van slavenhandel en zeeroof. Tegenover deze donkere schaduwzijden staat echter een lichtpunt. Aan reinheid van zeden wonnen de Javanen door den mohammedaanschen invloed ontzaglijk veel; terwijl ook de wreedheid en ruwe hardvochtigheid, die alle oude berichten als karaktertrekken der Javanen noemen, waarschijnlijk onder dienzelfden invloed verzacht werd].

§ 87. Ofschoon nu echter de komst der Hindoes voor de Oost-Indische eilanders veel zegenrijker was dan die der Arabieren, staan beiden toch in één opzicht volkomen gelijk, dat zij op den intellectueelen en moreelen toestand geen anderen dan een middellijken invloed gehad hebben. Al werkte het voorbeeld der Hindoes in vele opzichten gunstig, dat der Arabieren hoogst ongunstig, zoo hebben toch ook de Hindoes wel waarschijnlijk niet onmiddellijk op de beschaving der inboorlingen trachten te werken, althans niet in den zin, waarin men dit

tegenwoordig zou opvatten. Maar bij het lange verkeer tus-
 schen beide rassen was dit ook niet noodig; immers zulk
 een beschavend onderwijs is niet anders dan eene kracht
 om de vruchten wat spoediger te doen rijpen, die door om-
 gang toch gewonnen moesten worden. En wanneer wij nu
 zien, hoe de bevolking der Oost-Indische eilanden, na zeker
 eeuwen lang in hunne bosschen voortgeleefd te hebben,
 waar zich de eene stam van den ander slechts onderscheidde
 door meer of minder bedrevenheid in het zich verschaffen
 der dagelijksche levensbenoodigdheden, wederom eeuwen
 lang — minstens vijftien — onder den invloed van Hin-
 doesche geestbeschaving gestaan heeft; terwijl in al dien
 tijd de geest van het Hindoeïsme, in plaats van door zijne
 aanraking eene zelfstandige geestelijke ontwikkeling bij de
 inlanders in het leven te roepen, toch niet anders dan een
 geheel afhankelijk navolgen van een gegeven voorbeeld bij
 hen heeft kunnen opwekken, zóó zelfs, dat waar dit voorbeeld,
 gelijk in de literatuur, uit den aard der zaak tot meer zelf-
 standige navolging dwong, deze hoogst gebrekkig was; —
 moet men dan niet tot het besluit komen, dat het volk niets
 uit zichzelf geworden is, maar al wat het geworden is te
 danken heeft aan anderen? Trouwens waar de aanleg tot
 zelfstandige ontwikkeling ontbreekt, kan hij niet van buiten
 aangebracht worden. De geschiedenis der Maleische beschaving
 geeft ons recht tot het vermoeden, dat het Maleische ras dien
 kiem van hoogere, van zelfstandige geestbeschaving te eenen-
 male mist.

§ 88. En zonder zelfstandigheid geen eigen karakter. 't
 Karakter van de Oost-Indische eilandbewoners is geen ander
 dan dat van alle andere volken, die onder gelijke omstandig-
 heden verkeerden, en dat van die klassen der maatschappij,
 ook in beschaafde landen, bij wie de zelfstandige ontwikke-
 ling nog niet begonnen is. Ze zijn als kinderen, zorgeloos,
 onnadenkend, geheel afhankelijk van de buitenwereld en daar-

door vatbaar voor goede, vatbaar voor kwade neigingen; een ras dat leiding noodig heeft, en dat, zoo het niet zal achteruitgaan op den weg tot dien graad van ontwikkeling, waartoe het zal blijken vatbaar te zijn, die leiding misschien nimmer zal kunnen ontberen.

BESCHRIJVING DER ONDERDEELEN.

I. Java.

§ 89. Het eiland Java heeft, naar het schijnt, te allen tijde een bepaald overwicht over de andere eilanden van den Indischen archipel uitgeoefend, zoozeer zelfs dat in de oudste berichten en nog tot het eind der middeleeuwen de naam van Java over den ganschen archipel, voor zoover die bekend was, werd uitgebreid ^{32*}. Hier ontstonden dan ook de machtige rijken, Madjapahit en Padjadjaran, van welke het eerste zijn gezag ver buiten het eiland zelf deed gelden. Ook nu maken wij onderscheid tusschen Java met de daartoe behoorende eilanden en de overige aan het Nederlandsch gezag onderworpen streken, welke laatste met den naam van *buitenbezittingen* bestempeld worden. Vandaar dat aan Java ook de eerste en voornaamste plaats bij onze beschouwing toekomt. Trouwens wel niet door zijne uitgestrektheid maar zeker door zijn dichte bevolking, zijn productiviteit en de voordeelen, die het, in tegenstelling met bijna al de buitenbezittingen, aan het moederland afwerpt, verdient het onze aandacht in de hoogste mate.

Java is begrepen tusschen 6° 7' (St. Nikolaaspunt) en 8° 50' (Zuidkaap) Z. B. en tusschen 105° 15' en 114° 40' O. L. Zijne

*Pereger by de
eilanden
Moesa Këndang
het eil. rond
groot bergstrij*

*11000000
Kous + v. Eys.
Java - om
d'airk -
d'jaar -
buiten -
geestel. buidh
130 palen -
= 32 uen gans
20 uen op den
grasv. -
kleinst buidh
44 palen op
Koungans -*

Soenda
Banjormas
Soerakarta
elludic
Passerhar
Pröbölino

grootste lengte, gerekend van Straat Soenda uit de Peperbaai tot Banjoewangi, over den Gedé, Slamát, Lawoe, Tengger enz.; is ong. 140 g. m.; de grootste breedte, van K. Boegil tot de zuidkust van Jogjakarta, dicht bij de grenzen van Soerakarta, langs eene lijn, die loodrecht op de vorige staat, is 26 g. m., de kleinste, van beoosten Pröbölino tot de baai van Dampar, is 7½ g. m. De vlakke-inhoud (Java en Madoera) is 2380,7 vierk. g. m. De ontwikkeling der kusten³² is als 1 : 2,64.

§ 90. Minder dan de andere eilanden van den archipel vormt Java een goed samenhangend geheel. De daling van den bodem, die eenmaal Australië van Azië scheidde en de verbindende strook verscheurde in de tallooze eilanden, welke nu in den Indischen archipel verspreid liggen (§ 7), is hier als het ware halverwege blijven staan. Was zij nog wat verder gegaan, dan zou het oostelijk gedeelte zich opgelost hebben in een voortzetting van de kleine Soenda-eilanden, terwijl het westelijk gedeelte in 't klein geheel het beeld van Sumatra zou teruggeven. De tegenstelling, in bijna alle opzichten, tusschen deze beide deelen, van welke echter het oostelijke aanmerkelijk grooter is dan het westelijke, moet de grondslag zijn eener juiste voorstelling van Java.

§ 91. Wanneer wij vooreerst den omtrek van Java nagaan, dan openbaart zich die tegenstelling zeker veel sterker aan de noordkust dan aan de zuidkust. Eerst steken in de Soendastraat, die Java van Sumatra scheidt, Java's vier punten uit, rotsachtige voorbergten, die de kust hier in vier baaien verdeelen. Het zijn Java-Hoofd, Tandjong Alang-alang, Tandjong Lesoeng, Tandjong Tjikoening. De inhammen, welke zij begrenzen, de Meeuwenbaai, de Welkomstbaai, de Peperbaai en de Merakbaai, leveren over 't geheel goede ankerplaatsen op, die door talrijke eilanden en riffen deels worden beschermd tegen den wind, deels worden onveilig gemaakt. Van deze eilandjes zijn het Prinsen-eiland voor de Meeuwenbaai en Poelo Soengejan in het nauwste gedeelte van de

zeeëngte, waaraan het den eigenaardigen naam van Dwars in den Weg te danken heeft, de voornaamste. Na St. Nikolaaspunt, de noordelijkste punt van Java, die de Merakbaai begrenst, krijgt de noordkust al spoedig het vlakke karakter, dat zij over de geheele westelijke helft behoudt. Een breede alluviale vlakte loopt hier langzaam naar de weinig diepe Java-zee af en krijgt door het slib der talrijke rivieren, die haar doorsnijden, voortdurend nieuwen aanwas. Een groot aantal eilandjes, onder welke de Duizendeilanden de voornaamste groep zijn, meest koraalrotsen, liggen langs de kust verspreid. Door dergelijke eilandjes — bekend is vooral Onrust — wordt de baai van Batavia, tusschen Oedjong Djawa en den hoek van Krawang, eenigermate tegen den te heftigen wind beveiligd. Hier heeft men ook een vrij goede reede, terwijl de westelijker liggende baai van Bantam door de aanslibbing langzamerhand voor de scheepvaart onbruikbaar wordt. Bij den hoek van Indramajoe wordt de kustlijn scherp afgebroken en begint de breede inham, die Midden-Java tot een betrekkelijk smalle strook verenigt en zich oostwaarts tot Oedjong Djati uitstrekt. De alluviale vlakte, die de noordkust van West-Java kenmerkte, wordt hier telkens door vooruitspringende lage berggroepen afgebroken; men heeft er slechts geheel open reeden, die van Tjeribon, van Tegal, van Pekalongan en van Semarang. Op vrij grooten afstand liggen voor deze bocht de Karimon Djawa-eilanden. Nog meer in 't oog loopend verandert het karakter dezer kust aan het oostelijk uiteinde van den grooten inham, waar het gebergte van Djapara bijkans een schiereiland vormt met talrijke rotsachtige kapen, van welke zoowel de westelijkste als de oostelijkste den naam van Oedjong Boegil dragen. In 't midden ligt kaap Djati, waar de kust weer een oostelijke richting krijgt en de groote bocht eindigt. De noordkust van oostelijk Java wordt geheel door kalkbergen omzoomd, slechts afgewisseld door de soms vrij breede delta's der rivieren. Bij

*Ind. St. v. Batavia**J. Cheribon**J. Djapara*

Madoera / Oedjong Pangka neemt de kustlijn andermaal een scherpe wending zuidwaarts. Hier echter vormt het eiland Madoera de oorspronkelijke voortzetting van het kustgebergte, dat door een inbraak der zee van de hoofdmassa gescheiden is; de rivieren, die juist in dit gedeelte de grootste ontwikkeling erlangen, beijveren zich door hun aanslibbing de afscheiding tusschen Madoera en Java te dempen en zoo eenmaal den oorspronkelijken vorm te herstellen. Deze afscheiding is wel in haar oostelijk gedeelte, waar zij ondanks den naam van „Straat van Madoera” veeleer het karakter eener groote golf vertoont, zeer breed, maar in het westen staat deze door den „Trechter” en het „Nauw” met de Java-zee in verbinding. Hier heeft de stroom geulen gegraven door harde onderzeesche banken. Ten noorden van Madoera ligt het eiland Bawean, oostwaarts wordt het door de lage Soemenapsche eilanden voortgezet. Van Tandjong Tjina, waar de straat van Madoera eindigt, tot Tandjong Sedano is de kust bergachtig; bij laatstgenoemde kaap wendt zij zich zuidwaarts, en komen wij welhaast in straat Bali, de vooral in het noorden zeer nauwe zeeëngte, welke Bali van Java scheidt. Hoewel de beide kusten van deze straat met riffen omzoomd zijn, en de stroom er zeer onregelmatig is, vormt deze straat toch een belangrijken handelsweg tusschen Australië en de noordkust van Java. De Pampangbaai, door den berg Ikan beschermd, levert er een veilige ligplaats voor inlandsche vaartuigen.

§ 92. Zuidoostelijk loopt Java uit in een rotsachtig schiereiland, dat in Java's Oosthoek en Java's Zuidhoek zijn meest vooruitspringende punten heeft. Het wordt ten westen begrensd door de *Gradjagan* Gradjaganbaai, die tamelijk ver landwaarts inspringt. Over 't geheel levert de zuidkust van Java minder verscheidenheid op dan de noordkust. Schijnbaar vormt zij een betrekkelijk rechte lijn, waarop echter talrijke kleine baaien en inhammen inbreuk maken. Bijna overal is zij rotsachtig en loopt zij steil af naar den diepen Indischen

ocean, maar de sterke branding op de koraalklippen, die er langs verspreid liggen, maken haar gevaarlijk voor de scheepvaart en daardoor in bijzonderheden slechts gebrekkig bekend. In het oostelijk gedeelte wordt het onbewoonde eiland/Noesa Baroeng door een zeer diepe „engte” van Java gescheiden, terwijl het eveneens onbewoonde Sempoe evenzeer om de menigte tijgers, die er ronddwalen, als om de talrijke klippen, die het omringen, gevreesd wordt. Over het geheel boezemt dit gedeelte van de kust, waar de kalkrotsen steil in zee afvallen, de inlandsche bevolking een bijgeloovigen schrik in. De voornaamste inham is de baai van Patjitan, hoewel een hevige branding er de nadering van groote schepen tot de kust belet.

Het middelste gedeelte der zuidkust, nagenoeg overeenkomende met de groote bocht op de noordkust, draagt een geheel eigenaardig karakter. Langs de kust ligt een smalle strook zandduinen, die, zooals wij nader zullen zien, den waterafvoer belemmeren en slechts afgebroken worden door het om zijn vogelnestklippen beroemde kalkgebergte van Karang-bolang met de gelijknamige kaap. Ten westen van dit voorgebergte vormt de Schildpaddenbaai de voorzetting der vlakke zuidkust van Midden-Java, die eerst bij kaap Karang Gadjah eindigt. Deze scheidt haar van de merkwaardige haven van Tjilatjap, verreweg de belangrijkste van de geheele zuidkust. Hoewel ook hier de kust nog vlak en moerassig blijft en de baai westwaarts uitloopt in de voor zeeschepen geheel onbruikbare Segara Anakan of Kinderzee, wordt zij aan de zeezijde volkomen beschermd door het eiland Noesa Kambangan. Dit eiland kan tevens beschouwd worden als het begin van het hooge kustgebergte, dat zich van hier langs de geheele zuidkust van West-Java uitstrekt. Zoowel de Penandjoengbaai als de Wijnkoopsbaai liggen te veel open om veilige havenplaatsen op te leveren. Onder de vooruitstekende punten van dit bergland merken wij op kaap/Mandarari, die

/L. L. v. Bez
v. L. v. Pasir

/L. L. v. Bantjen

/L. W. Prauze
/Banjoema

/P. L. v. d. P.

de westgrens der Pēnandjoengbaai (Dirk-de Vriesbaai) vormt en Oedjong Genting, waar de kust een noordelijke wending neemt, die naar de Wijnkoopsbaai voert. Van hier tot kaap Sangjang Sira of Palembang's Punt is de smalle, soms zandige, soms moerassige, alluviale kustvlakte door steile bergen van het binnenland gescheiden, terwijl kleine, onbewoonde eilandjes hier en daar langs de kust verspreid liggen. Palembang's Punt en Java's-Hoofd vormen de vooruitstekende punten van een bergachtig schiereiland, geheel overeenkomende met dat, waarin Java ten zuidoosten uitloopt.

§ 93. Bij de beschouwing van den vertikalen vorm des bodems van Java komt het verschil tusschen Oost- en West-Java veel sterker uit.

Het Bantensche schiereiland, dat zich tot de baai van Batavia en de Wijnkoopsbaai uitstrekt, blijft hier in zeker opzicht buiten rekening. Een gelijkmatige daling van den bodem, zooals boven werd ondersteld, zou het van de hoofdmassa der gebergten van de Preangerlanden afscheiden, en slechts de Karang en de Poelasari alsmede enkele toppen van de Zuid-Bantensche bergen zouden zich nog boven de wateren verheffen.

Maar met den Salak begint een massief bergland, dat zich tot het begin der groote bocht uitstrekt, nergens door laagvlakten afgebroken. Talrijke vulkanische kegels verheffen zich op de bergvlakten. De meest uitgestrekte dezer bergvlakten is het plateau van Bandoeng, dat 700 meter hoog ligt, waarop zich de uitgebrande vulkanen Malawar en Wajang verheffen, en dat ten oosten begrensd wordt door een bergketen, van welke de Goenong Goentoer het hoogste punt is. Het aantal werkende vulkanen is gering, de Gedé is verreweg de merkwaardigste.

Van de hoofdketen strekken zich vertakkingen, zooals de Kendeng en de Brengbreng (met den Goenong Patoeha) naar de zuidkust uit, aan welke zij het rotsachtige karakter geven, dat wij hier reeds opmerkten.

Preanger

Kendeng
Salak
Bandoeng

Het middelste smalle gedeelte bevat een aaneengesloten bergreeks, die den overgang vormt tusschen de massieve berglanden van West-Java en de op zichzelf staande vulkanen van Oost-Java. In het midden verheft zich de nog werkzame vulkaan Slammat. De merkwaardigste groep echter van dit gedeelte vormt het Diëng gebergte, dat zuidoostwaarts in een reeks nog werkzame vulkanen uitloopt, van welke de Soembing de voornaamste is, terwijl een noordoostelijke vertakking in den Oengaran eindigt.

Ten zuiden van de vulkanische bergreeks van Midden-Java maar door diepe dalen er van gescheiden liggen reeksen van kalkbergen, die zich verder onder den naam van Goenong Kidoel ook langs bijkans de geheele zuidkust van Oost-Java uitstrekken.

Ten oosten van den Soembing neemt het vulkanische gebergte het karakter van op zichzelf staande berggroepen aan, door meer of min uitgebreide alluviale vlakten omgeven, maar toch nagenoeg in rechte lijn elkander opvolgend: de tweelingsvulkanen Merapi en Merbaboe; den Lawoe; den Wilis; den Keloet, bij welchen zich noordwaarts het Ardjoenogebergte aansluit; het Tenggergebergte, dat zuidwaarts met Java's hoogsten berg, den Semeroe, verbonden is. Hier krijgen de berggroepen reeds eene grootere uitbreiding om nog oostelijker over te gaan in een veelvertakt bergland, het Janggebergte met den Goenong Ringgit, waar alluviale vlakten ontbreken.

De eenige berggroep van vulkanischen aard, die geheel buiten de lijn ligt, is de Goenong Moeria, die het bergland van Djapara vormt.

In Oost-Java strekken zich evenwijdig met de vulkaanreeks tertiaire gebergten uit zoowel langs de zuidkust als aan de noordzijde, waar zij zelfs een dubbele reeks vormen, die op het eiland Madoera voortgezet worden.

§ 94. Ook ten opzichte van de rivieren loopt de tegenstel-

Oost en
Banjoen
L. Schalen
Banjoen
Bogalen
210
Soembing

L. C. v. Ze
Meraba
alluviale
T. Hadia
Kediri
L. Zuid
Madoera

alloerian
alloerian
alloerian

ling tusschen West- en Oost-Java duidelijk in het oog. Van het massieve bergland in West-Java stroomen de rivieren tamelijk evenwijdig door de alluviale vlakte noordwaarts. Hoewel zij dus geen groote ontwikkeling erlangen, zijn zij voor het verkeer van vrij groot belang. De voornaamste zijn de Tji Doerian, die de grens tusschen Bantam en Batavia uitmaakt; de Tji Liwong of rivier van Batavia; de Tji Taroem, die in haar bovenloop over het plateau van Bandoeng loopt, verderop de Tji Sokan opneemt en dan grensrivier wordt eerst tusschen Batavia en de Preanger, later, kort voor haar mond, tusschen Batavia en Krawang; en de Tji Manoek, die met drie armen bij den hoek van Indramajoe in zee valt. Deze laatste doorsnijdt bijkans het geheele eiland, daar zij op den Pepandajan, een der zuidelijkste vulkanen, ontspringt. Zij doorstroomt in haar bovenloop het fraaie plateau van Garoet, tusschen de vulkanen Goentoer en Telaga Bodas, en neemt van de omliggende bergen talloze beken op; vervolgens breekt zij door een diepe kloof met steile rotswanden, en waar zij in de laagvlakte der residentie Tjeribon komt, is zij reeds voor aanzienlijke prauwen bevaarbaar.

Het dal der Tji Manoek vormt met dat van de Tji Tandoewi de grens van het bergland van West-Java. Laatstgenoemde rivier is verreweg de aanzienlijkste onder de rivieren, die zuidwaarts stroomen. Wel stroomen meer westelijk o. a. de Tji Mandiri, wier dal den Preanger Kendeng van de Zuid-Bantensche bergen scheidt, naar de Wijnkoopsbaai, en de Tji Boeni, wier dal de afscheiding uitmaakt tusschen den Kendeng en den Brengbreng, met een geduchten waterval in den oceaen, maar voor de scheepvaart zijn zij van nagenoeg geen belang. De Tji Tandoewi ontspringt op de oostzijde der randgebergten van het plateau van Garoet en is zoo kalm, dat zij over bijna haar gansche lengte met prauwen bevaarbaar is. Zij is eerst grensrivier tusschen Tjeribon en de Preanger, tot waar zij de Tji Djolang opneemt, en vervolgens tusschen de Prean-

ger en Banjoemaas. Hier stroomt zij door een vrij uitgestrekte alluviale vlakte naar de Segara Anakan. alluviale

In Midden-Java is natuurlijk voor de ontwikkeling van grootere rivieren geen ruimte. Van de hier smalle waterscheiding stroomen noordwaarts riviertjes, die alleen ter aanwijzing van de grenzen tusschen de verschillende residentien eenig belang hebben, zooals de Tji Losari tusschen Tjeribon en Tegal en daarmede de eigenlijke grensrivier van West-Java, de Oeloe Djami tusschen Tegal en Pekalongan, de Koeto tusschen Pekalongan en Semarang.

Ten zuiden van de waterscheiding heeft de gebrekkige waterafvoer een reeks van rawa's doen ontstaan, moerassen, zooals men er hier en daar ook zoowel in West- als in Oost-Java aantreft. Het meeste water wordt door de Sérajoe of rivier van Banjoemaas naar de Schildpaddenbaai afgevoerd; wegens de sterke branding aan haar drie monden is zij door een kanaal met de reede van Tjilatjap verbonden. Van veel minder beteekenis is de Bogowonto, die aan haar mond de grens uitmaakt tusschen Bagelen en Jogjakarta. Laatstgenoemde residentie wordt doorsneden door de Progo, wier dal de grens vormt tusschen de doorlopende bergketenen van Midden-Java en de zelfstandige berggroepen van Oost-Java. Zij stort door een enge kloof in den oceaan en is door haar sterken stroom en de vele rotsen en ondiepten geheel onbevaarbaar.

§ 96. Oost-Java bezit veel uitgebreider rivierstelsels dan West-Java, al zijn er de rivieren ook nog maar bij de rivieren onzer Europeesche stroomen te vergelijken.

Verreweg de meeste stroomen noord- en oostwaarts. Op de grens tusschen Semarang en Djapara stroomt de Tangoel Angin, die uit de vereeniging der Kali Serang met de Kali Loesi ontstaat. De grootste rivier van geheel Java is de Bengawan, in haar benedenloop gewoonlijk Kali Solo of rivier van Solo genaamd. Zij is van groot belang voor de streek, welke zij doorstroomt, zoowel om de uiterst vrucht-

Bengawa
Lawoe
Madoera

bare alluviale strook, welke zij gevormd heeft, als voor het verkeer ondanks de moeilijkheden, die de scheepvaart ondervindt door de versnelling van haar stroom bij vernauwing harer bedding en de ondiepten, daar waar zij zich in de vlakke bovenmate verbreedt. Zij krijgt haar meeste water gedeeltelijk door de Penambangan van het kalkgebergte der zuidkust, gedeeltelijk uit verschillende bronnen aan de oostzijde der berggroep Merapi-Merbaboe, terwijl zij lagerop bij Ngawi, waar zij de zuidelijkste der evenwijdige kalkbergreeksen doorbreekt, de rivier van Madioen opneemt, die met de hoofdrievier de berggroep Lawoe insluit, van welke haar ook waterrijke beken toestroomen. Niet ver van Sidajoe valt zij met verscheiden monden in zee. Een deel van haar water loopt noordwaarts door de Kali Ngawen, een ander deel zuidwaarts door de Kali Miring: de hoofdmonding echter ligt in het midden bij het begin van het Nauw tusschen Madoera en Java (kaap Menari). De voortdurende, sterke aanslibbing der rivier, die hier den toegang door het Nauw naar Soerabaja dreigde te versperren, heeft hier kunstwerken noodzakelijk gemaakt.

De tweede groote rivier van Oost-Java, die grootendeels nagenoeg evenwijdig loopt met de Bengawan, is de Brantas of rivier van Kediri. Hare hoofdbronnen liggen op het prachtige hoogland van Malang, en zij sluit in haar kronkelenden loop het bergland, waartoe in het noorden het Ardjoeno gebergte, in het zuiden de Keloet behoort, bijna geheel in. Zoo krijgt zij op haar linkeroever toevoer van water zoowel van den oostelijk liggenden Semeroe als lagerop van den Wilis uit het westen. Ook zij vormt een uitgestrekte delta, die nog door de vulkanische uitwerpselen der omliggende vulkanen is opgehoogd. De hoofdmassa van haar water stroomt onder den naam van Kali Mas door de stad Soerabaja naar den Trechter tusschen de zuidwestpunt van Madoera en Java; een zuidelijker tak, de Kali Porong, die de grens vormt tusschen de residentien Soerabaja en Pasoeroean, loopt naar de straat

van Madoera, die zij met haar slib verondiept; groote kunstwerken zijn bij de splitsing der hoofdrivier aangelegd om naar gelang van omstandigheden het water tusschen deze beide takken te verdeelen.

Op de grens tusschen Probolinggo en Bezoeki stroomt nog zuidwaarts de Djantoeng met haar bijrivier, de Kali Boto. Hun stroomgebied vormt de oostgrens der zelfstandige vulkanen, daar met het Janggebergte, waar de Kali Boto ontspringt, de meer aaneengeschakelde bergketen begint, die door geen rivierdal meer doorbroken wordt. De talrijke riviertjes, die hier noordwaarts, oostwaarts en zuidwaarts stroomen, zijn van weinig beteekenis.

§ 97. West- en Oost-Java zijn ook wat het klimaat, den aard van den grond en de hiermede samenhangende vegetatie betreft, natuurlijk onderscheiden. Geheel Oost-Java bezit namelijk over 't algemeen een veel droger klimaat dan het westelijk gedeelte des eilands. Hier heerscht meer het klimaat van Sumatra, ginds dat van Timor. Reeds op de hoogte van het Diëng-gebergte laat zich die grootere droogte bespeuren, maar zij bereikt vooral in de residentien ten oosten van Kediri haar hoogsten graad.

Dit verschijnsel staat in nauw verband met de zandige gesteldheid van den bodem en de vegetatie. In het oosten heeft men de tjemôrô-wouden, de pijnboomen van den archipel, bij wier treurige eentonigheid niets te vergelijken is. Het westen daarentegen is het land der vochtige, schaduwrijke loofwouden, die zich uitbreiden over geheele landstreken, waar dikke lagen van klei-aarde den bodem bedekken. Ook de cultuur staat hiermede in een natuurlijk verband, en het is niet te verwonderen, dat de koffie vooral in het westen, op de bergen, haar lievelingsklimaat vindt, terwijl de suiker en de indigo beter in de heete vlakten van het oosten des eilands tieren. [Deze stelling heeft echter in den laatsten tijd veel van haar kracht verloren, daar juist het

district, dat in verhouding tot zijn oppervlakte verreweg de meeste koffie oplevert, Malang, het zuidelijke regentschap van Pasoeroean, in Oost-Java ligt.]

Uit een ethnografisch oogpunt is het verschil tusschen de beide deelen van het eiland zoo in 't oog loopend, dat men aan de westelijke helft den naam geeft van Soendalanden, terwijl die van eigenlijk Java meer bepaald toekomt aan de oostelijke met inbegrip van de middelste strook. De grens wordt hier gevormd door de rivieren Tji Losari en Tji Tandoewi. Ten westen van deze zijn de inlanders Soendaneezen, ten oosten Javanen. Beide zijn in menig opzicht van elkander onderscheiden. Vooreerst in uiterlijk: hierover is boven, § 76, reeds gesproken.

Een tweede onderscheid is in de kleeding gelegen. In 't algemeen zijn de Javanen veel beter gekleed dan de Soendaneezen; maar ook de wijze van kleeding verschilt. De Javanen dragen bijvoorbeeld den hoofddoek zonder knoop om het hoofd geslagen en zóó dat de einden er niet uitkomen; de Soendanees bindt hem eenvoudig met een knoop vast en laat de einden loshangen. De Javaansche vrouwen dragen een lijffe, *kembèn*, de Soendaneesche niet. Ook in de snit der kleêren bestaan kleine verscheidenheden, en de breede hoed, de *toepdoeng*, dien de Javanen dragen, is anders dan de Soendaneesche *tjaping*.

Andere punten van verschil zijn bijvoorbeeld de huizen.

In West-Java heeft men meer zoogenaamden *roemah gladag*, huizen op palen, een voet of wat boven den grond verheven; de huizen op Oost-Java zijn *roemah limasan*, die vlak op den grond staan. Het essentiëel verschil bestaat echter in het dak.

De Soendaneezen zijn verder nog veel bijgelooviger dan de Javanen en stipter in het nakomen van de voorschriften van den godsdienst; maar ook goede eigenschappen, zoo als eenvoudigheid van zeden, hulpvaardigheid, achting voor

den ouderdom, eerbied voor de graven hunner voorouders, worden aan de Soendaneezen in ruimer mate toegekend dan aan de Javanen.

Iets dat op het maatschappelijke leven der Soendaneezen een grooten invloed uitoefent, is het algemeen bij hen gevestigd zijn van het particulier grondbezit, in tegenoverstelling van het gemeenschappelijk bezit bij de Javanen.

Het meest van al echter zijn de Soendaneezen en Javanen door de taal onderscheiden.

§ 99. Doch politieke betekenis heeft die verdeeling tegenwoordig niet meer. Vroeger was het anders, toen Java, gelijk men toen zeide, d. w. z. Oost- of liever Eigenlijk Java, als Gouvernement van Java's Noord-Oostkust, een gouvernement op zich zelf vormde met Semarang als hoofdplaats (1754—1808). In dien tijd stond het oostelijk gedeelte des eilands, van Soerabaja en Pasoeroean af gerekend, onder een gezaghebber te Soerabaja en heette Java's Oost-hoek, eene benaming, waarvan nog tegenwoordig de sporen overig zijn in de onderscheiding, die men nog wel maakt tusschen Midden- en Oost-Java. De verdeeling in residentieën dagteekent uit den tijd van het Engelsche tusschenbestuur en van later.

§ 100. Houden wij ons aan die verdeeling in Soendalanden en eigenlijk Java, dan komen van de 2284 vierk. g. m., die het geheele eiland (zonder Madoera) beslaat, 867 op de eerste en 1417 op het andere, zoodat de verhouding van beide is als van 1: 1.64. De bevolking was op ult. December 1879 19390758, waarvan 19139458 inlanders. In dit getal is de bevolking der eilanden mede begrepen, zoodat men voor de totale bevolking van Java en omliggende eilanden (2380,7 vierk. m.) eene verhouding krijgt van 8145 zielen per vierk. g. m., dat is aanmerkelijk meer dan in Nederland, waar zij 6734 zielen bedraagt.

In de residentieën ten oosten van Soerabaja en Kêdiri maken de Madoereezen een aanzienlijk deel der bevolking uit. In

*De mindere
Hindoesische
elementen*

*Blauwe kleed en Grammit's soemmel.
Geen kantsouwen. Wel veel hoop en loof
worden.*

zeden en gewoonten verschillen de Madoerezen weinig of niet van de Javanen, en ook hun taal schijnt niet veel anders dan een dialect van het Javaansch. Maar in uiterlijk zijn zij toch wel van elkander onderscheiden. Zij hebben namelijk zulk een plat, breed achterhoofd, dat men daaraan, naar men verzekert, een Madoerees onder alle andere Oost-Indische natiën kan herkennen (§ 76). Het karakter der Madoerezen gaat voor minder zacht door dan dat der Javanen.

Verdeeling.

§ 101. Java is verdeeld in 23 residentieën, van welke de meeste verdeeld zijn in afdeelingen, elk door een assistent-resident bestuurd, uitgezonderd de eerste afdeeling van iedere residentie, die onder het rechtstreeksch bestuur van den resident staat, terwijl alleen in de grootere plaatsen een assistent resident met de politie belast is ¹⁾.

Residentie Bantam (beter Banten), verdeeld in vier regentschappen: *Noorder* met de afdeelingen Serang en Anjer, *Midden* (Pandeglang), *Wester* (Tjaringin) en *Zuider* (Lebak met de hpl. Rangkas Betoeeng). *Beschryf*

Behalve in de hoofdplaatsen der afdeelingen is ook te Malingping een controleur geplaatst.

De hoofdplaats der residentie, Serang, ligt in een uitgestrekte, vruchtbare vlakte. De oude residentie der sultans, Banten, is bijna geheel verlaten. De vroeger door alle schepen bezochte reede van Anjer heeft veel van hare beteekenis verloren, naarmate de zeilvaart voor de stoomvaart plaats maakt. Pandeglang, aan den oostvoet van den Karang gelegen, is bekend om zijn koel en gezond klimaat. In de fraaie vallei

¹⁾ Ook in de buitenbezittingen staat de eerste afdeeling steeds onder het onmiddellijk bestuur van den resident, maar hier zijn niet zelden controleurs met het bestuur der overige afdeelingen belast.

Daar -
 15
 ing
 atoev. 640 R. Tji. Bedjoeng of Pantang
 arang 1777 . L. Boerha . Kan de
 lasan 1275

Padjaran; de oude stad. ... Leven, onder hunne koningen, ... de landbouw. (Hoofd = Gbang Pokon) Bleding eenen ... inig hout; wit, zwart, blaauw. ... Erkennen en scheppen ... de landbouw, het is door 93 ... elidelaas hunne geboden ... - soms, die plaats zelden. Zie ook Soendan: taal ... van de Tji Semoet ligt Lebak; zuidwaarts liggen in het dal ... van de Tji Oedjoeng de kolenvelden van Bodjong Manik. Merkwaardig is ook in dit dal de stam der Badoewis, nog heidensche Soendaneezen, die in sommige instellingen de herinnering aan het oude rijk van Padjaran bewaren; hun hoofddorp is Tjibeo.

Enig, kelders
van Soenda
Sjier en
Ganesa.

Buiten rijst, die op Java overal op den voorgrond staat, wordt in deze residentie verbouwd koffie (op hoog gezag) en door de bevolking voor eigen cultuur katjang, suiker, katoen ¹⁾.

2 Particul.
onderneming
Tji hand.
bedrij en
Tji hand.
eliv. Soerang
1 Gen teput
Schappen.

Residentie Batavia, verdeeld in vier afdelingen: Stad en voorsteden, Meester-Cornelis, Tangerang en Buitenzorg (tevens contrôle-afd.). De stad Batavia, aan weerszijden van de Tji-Liwong gelegen, is van oudsher berucht om haar ongezonde ligging, die wel eenigszins verbeterd is door het droogleggen der moerassen ten zuiden van de stad; waar tegenover echter staat de voortdurende aanslibbing der rivier, die ook de reede meer en meer voor de scheepvaart bederft. Men heeft in dit laatste voorzien door de kostbare havenwerken van Tandjong Priok. Terwijl de Chineezzen (in de residentie Batavia, waar zij talrijker zijn dan ergens anders in den archipel, nl. 72000; in de hoofdstad, van een totaal van 98000 zielen, 24000) voornamelijk de oude stad bewonen, heeft de Europeesche bevolking (4500 zielen) zich meer en meer naar de voorsteden teruggetrokken: Weltevreden met de gouvernements-gebouwen, het Waterloo-plein en het groote kampement, Molenvliet, Noordwijk met het Koningsplein, Rijswijk en Goenong Sahari. — Meester-Cornelis heeft een militaire school en een bijzonder drukke markt (pasar kemis). Tot deze afdeling behoort ook Békasi, vroeger de hoofdplaats van het Oosterkwartier. — Tangerang is het voormalige Westerkwar-

ellen spreekt
van Boven en
konink - stad.

Met W. van
met Bat. G. van
v. K. v. W.

¹⁾ Hier en verder bepalen wij ons tot de opnoeming der 't meest op den voorgrond staande producten.

1 kojar = 30 pikols. -

d. Orust,
alleen
blijft.

dat, met
ur. beem

ereld

abyheid
itensang
blyfelen
ladjaajaca,
y laktin
y. k. - d.
in: Batoe
i, Stee
grodwift in
f. karakter

geogr. all.

ma Part.
op jaan
inced. -
ium-bea
i. Ampel

enille
vermen.
i. Weinij
st. - 20m
isfment
Langker
itao. - 1832 door ramp
getroffen.

a grote all.

tier; de hoofdplaats heeft een grootendeels Chineesche bevolking. — De afdeeling Buitenzorg omvat de schoonste gedeelten der residentie, boschrijke bergstreken (de Salak en de Pangerango liggen op de zuidgrens). De regelmatige afkoeling der atmosfeer door regen of onweder maakt het klimaat van Buitenzorg zeer gezond en een gewenscht toevluchtsoord voor hen, die Batavia ontvlieden. De spoortrein van Batavia naar Buitenzorg legt den weg in anderhalf uur af. Het paleis te B. is het gewone verblijf van den gouverneur-generaal; beroemd is vooral de botanische tuin, die er mede verbonden is. Het westelijkste district der afdeeling Buitenzorg is Djasinga, voor een goed deel met zware wouden bedekt, waar tijgers en rhinocerossen rondzwerven.

Koffie en thee worden vooral in de afdeeling Buitenzorg, suiker meer in de afdeeling Meester-Cornelis verbouwd. Daarnaast muskaatnoten, vanille en kina.

Residentie Krawang. Deze bestaat uit de *gouvernements-* districten, die een regentschap vormen, verdeeld in twee contrôle-afdeelingen. Krawang en Poerwakarta, de particuliere ^{voorn. 2. p. Hoofst.} Pamanoekan- en Tjiasem-landen en de particuliere Tegalwaroe-landen. Deze residentie heeft een betrekkelijk geringe bevolking vooral in de gouvernements-districten; een groot gedeelte bestaat dan ook uit moerassen en bosschen. De hoofdplaats is Poerwakarta. Op de zuidelijke hellingen van den Tankoeban Prahoe zijn van hooger hand kina-aanplantingen aangelegd; uitgestrekte suikervelden heeft men bij Teloek Djambi; op de (particuliere) Tjiasemlanden heeft men een bloeiende suiker- koffie- en muskaatnoten- cultuur. Koffie wordt ook te Wanajasa verbouwd. Daarentegen zijn de proeven van cochenilleteelt, te Tji-Langkap genomen, en de kaneeltuinen, vroeger ten noorden van Poerwakarta aangelegd, mislukt.

Residentie Cheribon (juister Tjeribon of Tjirebon). In tegen-

Wardt beschouwd als een Resid. 2de mindere rang = Banjirawang. -
heeft het kleinste bevoel. cijfer; geringste bevolkingsdichtheid.
Lorrasfer, toefchen - Soegio Loupspannen (Pakies); door keiser
nao alladore.
Manajasa reest thierheen 1828.

Amboina, over en luitenant.

Tjeribon. 1805 gekleed door *libbaars*; of Tjerimai. Daarna
1809 liet Daendels de kerk sloopen. - Na
1830 Tjeribon over bevocht. *Perpaais* - nieuwe kerk. - 1831 kerk
nagaleu gespoort. - 95 Tert geslecht. - Schone Chen:
tempel (Klintering) - Leuthof. - *Panama* hied oandw Tji-
Sangarong. -

stelling met Krawang heeft deze residentie een zeer dichte bevol-
king: Zij wordt verdeeld in vijf afdeelingen: *Cheribon*, (met de
contrôle-afd. Cheribon, Ploembon en Sindang-laoet); *Indramajoe*
(gelijkn. contr.-afd.), dat voor twee derden uit particuliere landen
bestaat; *Madjalangka*, (contr.-afd. Radja-galoeh en Madja); *Ga-
loeh* (contr.-afd. Galoeh en Kwali), en *Koeningan* (contr.-afd. Koe-
ningan en Loerahgoeng) ¹⁾. De afstammelingen der oude sultans
van het rijk Tjirebon, die sinds 1819 van alle macht beroofd
zijn, hebben hun titel en goederen benevens een jaargeld be-
houden; men onderscheidt nog den sultan *sepoeh* en den sultan
anom. De hoofdplaats der residentie, Tjeribon, is berucht als
zeer ongezond, waarom ook de resident op eenigen afstand,
te Tangkil, verblijf houdt; zij heeft eene zeer veilige reede,
hoewel de rivier een lastige modderbank voor haar mond
vormt. De reede van Indramajoe daarentegen is vrij gebrekkig
ondanks de belangrijke som, die er aan ten koste gelegd is.
In deze afdeeling worden de particuliere landen bijna uit-
sluitend voor den rijstbouw gebruikt.

Op hoog gezag wordt in de residentie Tjeribon tamelijk veel
koffie en suiker geteeld; katoen en indigo komen in de tweede
plaats in aanmerking. Vooral het district Losari, op de grens
van Tegal gelegen, heeft een bloeiende suikercultuur en eene
welvarende bevolking. Palimanang is bekend om zijn merk-
waardige natuurverschijnselen (bij het kalkgebergte Goenong
Kromong met minerale bronnen en stikgrot). Tot de afdeeling
Madjalangka behoort Talaga, eenmaal de zetel van machtige vor-
sten, leenmannen van Tjirebon. Op de helling van den Tjerimai
ligt Argalinga in het midden van schoone koffietuinen. Tji
Amies, de hoofdplaats der afdeeling Galoeh, ligt in een vrucht-
bare en gezonde streek. Koeningan heeft uitgestrekte kokos-
bosschen, minerale bronnen en een bloeiende koffiecultuur.

1e 1/2 1873
concessie
ruktend tot
uitginnig
dit petroleum
boom.
In nabijheid
Tjeribon het
graf van
Soellaulan
of Soenan
Goenong
Sjati.
Hier daer
hind. over
Hepel. moet
hield.

1. 11. v Tjeribon
1818. v. v. v.
1830 ad idem.

¹⁾ De afdeelingen komen overeen met de regentschappen. Slechts waar dit niet het geval is, wordt er melding van gemaakt.

X Invoering 1406.

cha djagalay, of padjalalay.
de nabijheid van Radja Galo
in heile, jeb, en kabaljetay.
jaar - onnover. - alpe kolonie. (Koevoe)

man, met Ecoeren uitte baard, kniesels, op hooze bronnen,
 cept met Steenen, spreid sirik; bang over Luynevlusch
 51. Steenen-geoul. Generaal Aluchels. - La Veth III pag 288.
 Vulk. Sampomat. - van waar een schern gezicht.

711 geogr. II. Residentie Preanger Regentschappen (Priangan). De bevolking is niet veel dichter dan in Krawang; het zielental is nog iets minder dan in Tjeribon, dat niet veel meer dan half zoo groot is. De negen afdeelingen, die elk door een assistent-resident bestuurd worden, zijn Bandoeng en Tjitjalengka, welke samen het regentschap Bandoeng uitmaken; Tjiandjoer, dat met Soekaboemi een regentschap van denzelfden naam vormt, evenals Soemëdang met Tasik-malaja; terwijl Limbang een eigen regentschap uitmaakt; en het regentschap Soekapoera verdeeld is in de afdeelingen Soekapoera en Soekapoera-kolot.
 De afdeeling Bandoeng was vroeger bedekt met dichte bosschen, die nu voor een goed deel in koffietuinen veranderd zijn. De gelijknamige hoofdplaats is tevens de zetel van het bestuur der residentie en wordt om haar aange-naam koel klimaat door tamelijk veel Europeanen verkozen. Lembang in het district Oedjoeng Broeng Koelon is bekend als het verblijf van Junghuhn en zijn werkzaamheid in het belang der kinacultuur. De afdeeling Tjitjalengka is een der hoofdzetels van de koffiecultuur. Tjiandjoer, ongeveer een derde der residentie omvattende, is weinig bevolkt en bevat uitgestrekte woeste gronden; alleen de noordelijker districten verkeerden in beteren toestand. Hier ligt dan ook de gn. hpl., een tijdlang de hoofdplaats der residentie, te midden van bosschen klappers en pisangs. Iets noordelijker ligt Tjipanas, het beroemde lustverblijf van den gouverneur-generaal met zijn warme bronnen aan den voet van den Gedé en zijn tuinen voor Europeesche groenten; niet ver van daar het gezondheids-etablissement Sindanglaja. Soemëdang is gedeeltelijk nog een boschrijke wildernis, berucht om de vele tijgers; de gn. hpl. echter is bekoorlijk gelegen in een welvarend district, evenals ook de afdeeling Tasik Melaja over het geheel goed bevolkt is. Singaparna is een groote, welvarende kampong aan den voet van den Galoenggoeng. Garoet

bevolk:
 van
 A. Brassang
 Tjeribon.
 H. Sicang.
 60 geogr.
 3.
 Lembang
 de I, II.
 Soemëdang
 Koffij.
 94
 kelling:
 Sangkora.
 akon en
 accar. -

bang, N.H. v. Stromandj,
 laats waar Junghuhn zich
 tijd toe by in 1855 als
 kenaut over madura;
 kersak, htel Inspektor,
 1862 - 1864. - Zie de ledereen
 115. 1 hier in 1864.

opvolgers over den ault. v Gorkon
 & Bemelot abtrent. - Geleukt. -

is de hpl. der afdeeling Limbangan met veel theecultuur; op den Telaga-Bodas vindt men een merkwaardig zwavelmeer. Mangoendjaja is de hpl. van Soekapoera en Mangoenredjo van Soekapoera-kolot. Tjikadjang is het middelpunt van een bloeiende thee- en koffiecultuur.

§ 102. Residentie Tegal. Deze bestaat uit drie afdeelingen: Tegal, Brèbes en Pèmalang, verdeeld in zes contrôle-afdeelingen: Tegal (noord), Tegal (zuid), Pemalang, Moga, Brèbes en Boemijoe. Zij is dicht bevolkt en levert koffie, suiker vooral op de particuliere landen en wat tabak op. Bij de Tji Losari, de grensrivier tusschen Tjeribon en Tegal (juister misschien iets oostelijker bij de Pamali) begint eigenlijk Java in tegenstelling van de Soendalanden. De residentie bestaat uit een breede kustvlakte (waaraan zij haar naam ontleent), in welke alle belangrijke plaatsen liggen en die in het zuiden zich verheft tot de centrale bergketen, welke Midden-Java doorsnijdt, en van welken de Slamats de hoogste top is. De hoofdstad Tegal behoort tot de aanzienlijkste steden van Java, niet alleen om den uitvoer van koffie en suiker over deze haven maar ook om de inlandsche scheepvaart en de visscherij, die op deze kust een belangrijk middel van bestaan uitmaakt. De haven wordt gevormd door den mond der Kali Goeng, die echter bij hare uitwatering een bank vormt, waarom een ¹⁸⁷⁹stoombaggermolen de haven op de noodige diepte moet houden. Ten zuiden van de stad ligt het welvarende Bandjaran. Oeloe Djami in de afdeeling Pèmalan heeft eene bijkans geheel Chineesche bevolking.

De residentie/Pekalongan is verdeeld in twee afdeelingen Pèkalongan en Batang, die weer vier contrôle-afdeelingen uitmaken: Pekalongan, Bandar, Batang, Keboemen. De bodem en de toestanden komen vrij wel met die van Tegal overeen, alleen staat de suiker er meer op den achtergrond.

Heryje.
Pangasalan.

De berg Ragu Djambangan verbindt de Slahet met den Sieng.

10/Manoro
20/ollangoe

oelt Pak.
Banyoem
Kagali
vredig, h
fermat
kerfjakt
enkel Berg

Tegal = olt
of slakkel
Tulut Bze
vut bakke
er anden
Ender eio
belangert o
deu.

ten L. o. B.
begreffe
wt. de de
genen on B.
e. Panai an
ne lang sur

D. bibek
over geku
Jaw sum
uquast.
D. Pain
longan ze
gulerst.

De gelijknamige hoofdplaats is een aanzienlijke handelsstad met een aangenaam, vrij koel klimaat. In de afdeeling Batang is de kustvlakte smal en moerassig, en wordt zij omzoomd door heuvelachtige woudstreken (het bosch van Wileri), die hier en daar reeds ontgonnen zijn.

geogr. Residentie Banjoemas. *Deze en de daarop volgende resi-*
dentie Bagelen zijn in 1830 onder het rechtstreeksch gezag
van Nederland gekomen, terwijl zij voor dien tijd tot het ge-
bied der vorstenlanden behoorden. Hoewel veel beter bevolkt
dan de Soendalanden staat Banjoemas toch in dichtheid van
bevolking bij Tegal en Pekalongan ver achter, waarvan zeker
vooral de uitgestrekte moerassen, meest in de westelijke dis-
tricten, oorzaak zijn. Zij wordt verdeeld in vijf afdeelingen:
Banjoemas, Tjilatjap, Poerwokertô, Poerbolingô, Bandjarne-
gârâ, met zeven contrôle-afdeelingen, nl. buiten de met de
regentschappen gelijknamige nog Madjenang en Karang Kobar.
De tabakscultuur staat er op den voorgrond. De hoofdstad
Banjoemas ligt te midden van rijstvelden aan de Serajoe, die
reeds twaalf paal hooger op bevaarbaar is, maar wier mond
door de sterke branding voor de scheepvaart onbruikbaar is,
waarom een kanaal gegraven is naar de reede van Tjilatjap
voor den afvoer der producten. Hierdoor is Tjilatjap (beter
Tjelatjap) een belangrijke handelsplaats, terwijl het tevens om
zijn sterke ligging het hoofdpunt onzer verdediging op de
zuidkust is. Vroeger ongezond, is het nu een fraaie stad, veel
verbeterd door het droogleggen der omliggende moerassen. Dit
district is bijzonder geschikt voor den rijstbouw. Zeer hoog aan
den voet van den Goenoeng Petarangan ligt Batoer, met een
druk bezochten pasar. In de omstreek, waar het klimaat te
koel is voor den rijstbouw, worden tabak benevens Euro-
peesche groenten en vruchten geteeld.

geogr. - De residentie Bagelen verschilt aanmerkelijk van de voor-

gebied van Karang Bolong
het de nat: gebied uit de
kust van de Banjoemas
den -
resid. Banjoemas, Bagelen
ieder 5 regentschappen -
nat. hier rechtstreeks met

Banjoemas. Goud-water, aand-
houdpl. goud door haar stroom
Siya Soering Rano, omdat het
stroom, dat de riv. Serajoe af
voerd, hem die plek tot verdediging
der kreek -

gaande, al hangt zij er historisch mede samen. Veel kleiner in omvang heeft zij bijkans de dubbele dichtheid van bevolking; in dit opzicht staat zij onder alle residentïën van Java bovenaan.

De koffiecultuur staat hier weer meer op den voorgrond dan de tabaksondernemingen, terwijl op de kustvlakte een doelmatige verdedeling van het water en het graven van kanalen, o. a. een kunstmatige afwatering van de Oeloe of rivier van Kêboemen, den rijstbouw tot buitengewone uitbreiding hebben in staat gesteld. Overigens vindt men in deze residentie alle cultures terug, die op Java ingevoerd zijn, zooals indigo, djagoeng, katoen enz.

De residentie Bagelen is verdeeld in vijf afdeelingen: *Poerworedjô*, *Koetoardjô*, *Lêdok*, *Kêboemen*, *Karang-anjar* met zes contrôle-afdeelingen, daar voor deze Wonosobo en Sa-poeran in plaats van Lêdok komen. De hoofdplaats der residentie, Poerworedjo, ligt in een vruchtbare vlakte aan de Bogowonto en is een belangrijk militair centrum met een groot garnizoen. Hiertoe behooren ook het kampement van Gêdong Kêbo en Brenkelan met een druk bezochten pasar. De pupillenschool is echter van hier verplaatst naar Gombong (afdeeling Karang-anjar), waar het fort Generaal Cochius oorspronkelijk bestemd was voor een der hoofdpunten van Java's verdediging. In de afdeeling Koetoardjo vindt men de beroemde tempelgrotten van Watoe Lawang. De afdeeling Lêdok, die het noordoostelijk bergland der residentie omvat, is over 't geheel het minst dicht bevolkt. Hierop maakt echter een uitzondering het dal der Boven-Serajoe, het district Wonosobo, waar om de gn. hpl. der afdeeling de rijstvelden afgewisseld worden door koffietuinen en ook een uitgebreide theeaanplanting beproefd is. Niet ver van hier beginnen de talrijke warme minerale bronnen, die ook verder in het Diëng gebergte aangetroffen worden. Het vulkanische karakter van het Diëng gebergte openbaart zich in talrijke solfataras en mofetten, die aanleiding gegeven hebben tot

... Par alle ... is sierv d ... must ... Lya symbo ... is een vla ... of de limg ... d. groete d ... temieligt in ... uit den doid ... cant vony ... de vakan ... ten ... verband t ... met d. Si ... diunt. - ... Java ... gaat gepaa ... d. limg ... legchaamsde ... over den he ... songstels ... inket Kacor ... Pagiles. - M ... Wader, Pag ... Bagelen, d ... elkanter e ... buicht. - In d. d. sje ... gela ... en limga - ... luit geras ... volgens leg ... in bijle. - In Dok III ... 406. - Nove - ... Langit, en ... ofas karik ... gans. -

730
...
...

gelen behoort tot de steekst bevolkt gedeelte van

... vlakte van Bagelen wordt telkens meer over de land ... voor geschiedt gemaakt, des van gean va kanalen - Bagelen heeft meer met kelis geb. met d. G. Kelis op d. gean ... van d. Dyokdykes Kêbon - (Kelis = het duik) - d. vrom. Gakku en bestaan. ... blakken ... kleinere empan ...

edoe - waarschijnlijk - "diepland" - (keusling - origine in
 vior.) Behoudt tot Dj. en J. werd by construct in 1811 aan
 reeds afgestaan; vengard in 1812 door Raffles afge-
 mengten. Eerst met Pekalonga, nuering, werd het a-
 fte een eend. verheven. - 100 „Tuin van Java“
 „Javanisch Accadie“

de voorstelling van het Doodendal. In het gebergte ligt een
 fraai meer, Telaga Dringo.

4 p geogr.
 yens 3 p
 kigen 20
 wuid als in
 euid.
 erat beend
 endurat; goal
 aact knit.

Residentie Kēdoe, verdeeld in twee afdeelingen: *Magē-
 lang* (contr.-afd. Magelang en Probolinggo) en *Temanggoeng*
 (contr.-afd. Temanggoeng en Prapak). Kedoe, dat volgens
 sommigen „diepland” zou beteekenen, en wel „de tuin
 van Java” genoemd is, ligt werkelijk in de laagte tusschen
 het Diēng gebergte, den Sindoro, den Soembing en den Mer-
 baboe, wier hellingen bijkans geheel van het oorspronkelijk
 woud ontbloomt, tot op groote hoogte bebouwd zijn. Op de
 sawah's volgen de aanplantingen van tabak, maïs, groenten,
 afgewisseld door alang-alang, terwijl het gewest naar even-
 redigheid meer koffie produceert dan eenige andere resi-
 dentie, Pasoeroean alleen uitgezonderd. Ook is het een
 der dichtst bevolkte gewesten. Vooral is dit het ge-
 val met het district Magelang met de gn. hpl. der residentie
 in het vruchtbare dal der Boven-Progo en in het tot dezelfde
 afdeeling behoorende Ngasinan (hpl. Grabak). Op de koffiec-
 ultuur in de districten Probolinggo en Rēmaneh daarentegen
 werkt de nabijheid van den Merapi, den meest werkzamen
 van Java's vulkanen, die zich op de grens van Kedoe en de
 vorstenlanden verheft, ongunstig. Het district Mēnoreh onder-
 scheidt zich door de merkwaardige formatie van zijn kalkge-
 bergte; hier vindt men de beroemde overblijfselen van den
 Bora boedoer/ De noordelijke afdeeling, Temanggoeng, heeft
 naast het volkrijke, gelijknamige koffiedistrict en de water-
 rijke rijstvelden van het district Kēdoe (hpl. Parakan) in het
 oosten de veel minder dicht bevolkte districten Lempoejang
 en Soemawana in het Djamboegebergte met zijn schralen
 plantengroei, waar eerst in den laatsten tijd de aanleg van
 koffieplantsoenen eenige verbetering brengt.

met Leman
 beend in d
 of g. uen
 jaantallig.
 oedmen en
 wel g. p. d. d.
 ont een
 al terras
 w. d. p. d. e.
 m. k. o. p. d. e.
 sam. B. o. d. e.
 d. g. p. d. e.

94 12 geogr. ch.

Residentie Semarang (minder juist meestal Samarang),

wanden van
 k. w. i. g. Bas. v. d. l. p.
 i. d. ; h. f. o. u. e. n.
 h. k. t. e. v. e. n. v. a. n. d. e.
 e. k. t. o. o. t. h. B. v. o. n. s. h. e. l. l. e. s.
 t. g. e. h. e. d. a. n. d. e. v. i. s. i. o. n.
 h. o. r. i. z. o. n. k. e. e. p. e. l. e. -
 B. v. e. n. x. e. r. i. e. n. d. a. g. o. s.

- Dagops zijn gebouwen, die de asch
 v. d. v. l. i. g. u. e. n. v. a. n. d. e. B. o. e. d. d. e. v. v. d. B.

verdeeld in zes afdeelingen, *Semarang, Salatiga, Kendal, Demak, Grobogan* en *Ambarawa*, welke laatste geen eigen regentschap uitmaakt maar tot het regentschap Salatiga behoort. Er zijn 12 contrôle-afdeelingen (*Semarang, Goeboek, Salatiga, Ambarawa, Kendal, Gemoeh, Selokaton, Bodja, Demak, Gadong, Wirosari, Poerwodadi*). Hoewel deze residentie zich zuidwaarts tot ver in het bergland uitstrekt en ook veel koffie produceert, omvat zij daarnaast een breede, zeer lage kuststrook, waar de moerassige bodem door kunstwerken in sawah's herschapen is. Verder worden er suiker, katoen, cacao en muskaatnoten verbouwd.

Het particulier landbezit komt hier weer op grooter schaal voor, vooral in de afdeeling Semarang. De gn. hpl. der residentie is de derde stad van Java met circa 80000 inwoners. Haar ongezonde ligging heeft echter de Europeanen naar de voorsteden verdreven, zooals *Bodjong*, waar ook de resident woont, en *Pontjong*. Ook de vrij talrijke en welvarende Chineesche bevolking bewoont een groot kamp. Het fort Prins van Oranje ligt op een moerassigen bodem te midden van rijstvelden. Hoewel Semarang een belangrijke handelsplaats is, ontbreekt haar een behoorlijke haven. De reede is zeer onveilig door de sterke branding, en de rivier, die de stad doorsnijdt, is niet veel meer dan een moddersloot, waarin men reeds heeft trachten te voorzien door een afvoerkanaal. Westwaarts ligt de afdeeling Kendal, gedeeltelijk moerassig maar met veel suikercultuur. Oostwaarts de afdeeling Demak, waar een kanaal den moerassigen bodem voor den rijstbouw geschikt gemaakt heeft, maar de vaak voorkomende bandjirs niet zelden misgewas en hongersnood veroorzaken; de gn. hpl. was eenmaal de zetel van machtige sultans. In de zuidelijke afdeelingen, Salatiga en Ambarawa staat de koffiecultuur meer op den voorgrond. Salatiga, dat hoog gelegen is tusschen den Oengaran en den Merbaboe, wier hellingen met dichte wouden bedekt zijn, is beroemd om zijn gezond

*Sodium bea
v. Gebanga
in het M. -
Agasinan,
Balantoen
met badet
bouw.*

1833 begins door een eening veel
 klimaat en fraaie omstreken. In den vruchtbaren dalketel van Ambarawa ligt/de vesting Willem I met het kampement Banjoe-Biroe; de gn. hpl. der afdeeling, is door een zijtak verbonden met den spoorweg, die van Semarang naar de vorstenlanden leidt; Oengaran is een gezondheidsetablissement. De afdeeling Grobogan heeft belangrijke irrigatiewerken; de hpl. is Poerwodadi. In deze afdeeling is het district Selo ingesloten, dat wegens zijn oude vorstengraven aan den soe-soehoenan van Soerakarta is verbleven; hier ligt ook de zg. slijkvulkaan van Koewoe, veel zoutaanmaak.

6 a geyr. - Residentie Japara, (beter Djèpara) verdeeld in vier afdeelingen: Pati (in twee contrôle-afdeelingen gesplitst), Japara, Koedoes en Djoewana. Deze residentie staat op den voorgrond voor de productie van katoen en indigo, ook suiker wordt er veel verbouwd; de cultuur van koffie en tabak is van minder beteekenis. Op/de Karimon-Djawa eilanden, die tot deze residentie behooren, is een posthouder. De hpl. is Pati in het zuidoosten der residentie; de vroegere hpl. Djepara, op de westkust gelegen, is vervallen; daarentegen is Koedoes een der welvarendste plaatsen van Java. *Deel handelaars, school Java, overnam. Semarang. Van allok. postkantoor. Boedoes veel ruggings. - Sellinaut heeft 250000 roeb.*

Residentie Rembang, verdeeld in vier afdeelingen: Rembang, Toeban (met de contr.-afd. Toeban en Djatirogo) Bodjonegoro en Blora. De bevolking van deze residentie is aanmerkelijk minder dicht dan die van de residentien in Midden-Java, wat trouwens van hier af in al de oostelijke residentien, met uitzondering van Soerabaja, het geval is. De koffiecultuur ontbreekt hier, en ook suiker wordt er weinig verbouwd, de tabakscultuur daarentegen neemt er een belangrijke plaats in, en daarnaast wordt er djajoeng, katjang, wat katoen en indigo verbouwd. Alleen het oostelijk gedeelte der residentie, de afdeelingen Bodjonegoro (het dal der Solo-rivier) en Toeban, waar irrigatiewerken worden aan-

eil: - het
 tek uyg ges
 egr. ell. -
 et d. vryd
 kaj. van
 hant ser
 is, et de
 .ii bloes
 vout zegen
 a geyr

in, by
 bang,
 veel Chin:
 ikhandel
 iun. -
 roekbaalt -
 eij. - (onschryven - tambak)
 is: slaaf
 Jan een geind. -

X 3 Dye. sans d i e jare uy. -

gelegd, is vruchtbaarder, maar de westelijke helft, die grotendeels uit kalkgebergten bestaat, is vrij schraal; hier is echter de aankap van hout zeer belangrijk; de djatibosschen maken den voornaamsten rijkdom der residentie uit. In de hpl. Rembang vormen scheepsbouw en visscherij de voornaamste middelen van bestaan.

Residentie Soerabaja, verdeeld in zeven afdeelingen: Soerabaja, Grisee, Modjokerto, (met de contr.-afd. Modjokerto, Djaboeng, Modjosari, Djombang), Sidoardjo (met de contr.-afd. Sidoardjo, Pramboen, Kedoeng), Sidajoe, Lamongan (met de contr.-afd. Lamongan en Lengkir) en het eiland Bawean dat geen regentschap is. In dichtheid van bevolking evenaart zij Midden-Java. Dit is zeker evenzeer aan de gunstige gelegenheid voor den handel als aan de vruchtbaarheid van den bodem te danken. De koffiecultuur heeft er geen groote uitbreiding gekregen; zeer belangrijk is daarentegen de suikercultuur, terwijl Soerabaja bovenaan staat voor de productie van indigo, en er ook veel djagong, katjang en tabak verbouwd wordt. De hoofdplaats Soerabaja is de tweede stad van Java en hare bevolking wordt op 119000 zielen geschat; zij wordt verdedigd door de citadel Prins Hendrik; iets hooger op aan de Kali Mas ligt Simpang, de Europeesche voorstad. Over den riviermond, die om zijne aanslibbing een voortdurend voorwerp van zorg is, zie bl. 87. Gresik of Grisee, de hoofdplaats der gn. afd., is eveneens een belangrijke handelsstad, de hoofdzetel der kunstmatige vischteelt (in de belasting op vischvijvers brengt deze residentie nagenoeg $\frac{2}{3}$ op van geheel Java). Aan den noordelijken toegang der straat van Madoera ligt de havenstad Sidajoe. In de afdeeling Modjokerto liggen de ruïnes der hoofdstad van Madjapahit. Sangkapoera, hoofdplaats van het boschrijke eiland Bawean.

*Tweebant
het graf
Soenan
Bramang
en der
veel meer
of, Hlan
all. Java*

198 □ ge

*hpl. Soerabaja
Kaproera
Bawean, met
30.000 inw.
elladur
met 1000
Bleeding met
na de 18e eeuw
Briankolis, de
land; Kasepa
Kasipal
S. Soerabaja
Marine et
fabriek van
weckbeuge
van Bayer
S. d. v. b. v.
het h. g. d.
Kaden
Rakmat, v.
Kuter Silar
p. O. Java.*

*S. Grisee, in
Gresik, alle
Soerabaja
daarby dat
to, Kaden Sa
de Soenan*

*Gri i. -
by Seet i. u
gustiek salper
greeny. -*

*hileu
me.
indul
et
enke
15
t.
taal*

at Kabrek. Sanaal. -

8 13 groep. Residentie Madioen, verdeeld in vijf afdeelingen: *Madioen*, *Ngawi* (contr.-afd. Ngawi en Ngrambee), *Patjitan* (contr.-afd. Patjitan en Panggoel), *Ponorogo* (contr.-afd. Ponorogo en Soemoroto) en *Magëtan*. Deze residentie omvat het dal der rivier van Madioen, die bij Ngawi in de Solo-rivier valt; zij wordt westwaarts door den Lawoe van Soerakarta en oostwaarts door den Wilis van Këdiri gescheiden. Er wordt veel koffie en katoen verbouwd, minder tabak en een weinig suiker. Hoofdplaats Madioen; op de kust liggen de havensteden Patjitan en Panggoel aan de gelijknamige baaien. Ngawi, hoofdplaats van de gn. afd. met het fort Generaal van den Bosch. In de afdeeling Magëtan ligt behalve de gn. hoofdplaats nog Poerwodadi.

Residentie Madioen, P. is een must be. e van jaar wijk Pajassan te Gumbong.

Residentie Madioen, P. is een must be. e van jaar wijk Pajassan te Gumbong.

4 13 groep. Residentie Këdiri, verdeeld in vier afdeelingen: *Këdiri* (contr.-afd. Këdiri en Pareh), *Ngrowo*, (met de contr.-afd. Ngrowo en Trengalek, welk laatste ook een afzonderlijk regentschap uitmaakt), *Berbek* (contr.-afd. Berbek en Kertosono) en *Blitar*. Begrensd door de bergen Wilis en Këloet, omvat deze residentie den geheelen middenloop der Brantas, die hierom den naam van rivier van Këdiri gekregen heeft. Onder de cultuur dezer residentie neemt de tabak eene eerste plaats in, daarop volgen koffie, suiker en indigo. Het best bebouwd zijn de afd. Këdiri en Ngrowo, terwijl ook in Blitar de bergstreken ontgonnen worden voor den koffiebouw; het minst dicht bevolkt is Berbek. Këdiri, hpl. der residentie; Toeloengagoeng hpl. van de afd. Ngrowo. De geheele residentie bevat talrijke ruïnen uit den Hindoe-tijd.

11 groep. Residentie Pasoeroean, verdeeld in drie afdeelingen: *Pasoeroean*, *Malang* en *Bangil*; (met elf contr.-afd.: Kota Pasoeroean, Grati, Winongan, Kota Malang, Toempang, Këpandjen, Toeren, Batoe, Kota Bangil, Kasri en Sengon). Aan de westzijdé wordt deze residentie door het Ardjoeno-gebergte

Residentie Pasoeroean, Malang, Bangil, Kota Pasoeroean, Grati, Winongan, Kota Malang, Toempang, Këpandjen, Toeren, Batoe, Kota Bangil, Kasri en Sengon. Aan de westzijdé wordt deze residentie door het Ardjoeno-gebergte

Ranoe Kelindoeagan, 1/2 milieje broekbelle, inden, hier oecore, getimbe, 1 milieje wonds.

en den Kawi, aan de oostzijde door het Tengger-gebergte en den Semeroe begrensd; behalve aan de noordkust is zij nagenoeg geheel bergachtig, met een gezond klimaat en vruchtbaren bodem. Toch is de bevolking minder dicht dan in Midden-Java. Wat de koffiecultuur betreft, overtreft deze residentie alle andere; in de laatste jaren is haar product zelfs boven dat der zooveel uitgebreider Preanger Regentschappen gestegen; ook de suikercultuur is belangrijk, terwijl verder tabak, indigo en wat katoen verbouwd worden. De hoofdplaats Pasoeroean (eig. Gembong) aan de Kali Gembong heeft een goede reede. Vooral de afd. Malang met de gezonde gn. hpl. heeft bekoorlijke natuurtooneelen en merkwaardige overblijfselen van de oude rijken Singasari en Djengala. Op de zuidkust, waar het Kidoel-gebergte steil naar zee afloopt, ligt het onbewoonde eilandje Sempoe, dat tot deze residentie behoort.

Residentie Probolinggo, één regentschap met drie afdeelingen: *Probolinggo*, *Kraksään* (beter Kariksaan) en *Locmadjang* (buiten de gn. contr.-afd. nog Gending en Klakah). Ingesloten tusschen het Tengger-gebergte en het Ajang-gebergte heeft deze residentie over 't geheel dezelfde toestanden als Pasoeroean, de koffiecultuur is er echter van veel minder beteekenis.

B. Residentie Bēzoeki, verdeeld in drie afdeelingen: *Bēzoeki*, *Panaroekan* en *Bondowoso* (van welke de beide laatste elke in twee contr.-afd. gesplitst zijn: P. en Kapongan, B. en Djember). Het gebergte strekt zich hier tot de noordkust uit, met uitzondering van de kustvlakte om Sitoebondo, de hoofdplaats der afdeeling Panaroekan. In het zuidwesten is daarentegen de kust vlak en moerassig. De zuidelijke districten zijn weinig bevolkt. Tabak is het hoofdproduct, daarna komen koffie, suiker en een weinig indigo in aanmerking.

Vooral in deze residentie wordt veel djagoeng verbouwd. Tot deze residentie behoort ook het onbewoonde eiland Noesa Baroeng op de zuidkust.

De residentie Banjoewangi vormt ééne afdeeling van denzelfden naam (met drie contr.-afd.: Banjoewangi, Boeieleng en Djembrana (beide op Bali). Deze residentie, die door het Raoenen het Idjen-gebergte van de voorgaande gescheiden is, bestaat nagenoeg geheel uit woeste bergstreken en is zeer dun bevolkt. Toch is de bodem zeer vruchtbaar, zijn de bergen met dichte bosschen bedekt en vormde deze residentie met een deel van Bezoeki eens het machtige rijk van Blambangan. Van de oude hoofdstad worden nog uitgestrekte ruïnes gevonden bij Soeka-radja. Van de oostkust uit begint men langzamerhand het binnenland weer in cultuur te brengen, vooral door den aanleg van klapperbosschen, terwijl ook wat koffie en tabak verbouwd wordt. De hoofdplaats Banjoewangi aan straat Bali heeft een goede, beschutte haven, maar de vroeger zeer moeilijke verbinding van deze residentie met het overig Java is mede oorzaak, dat het handelsverkeer zeer gering is. Een belangrijke verbetering bracht hierin de in 1873 voltooide weg van Soemberwaroe in Bezoeki naar Badjoelmati in Banjoewangi. Het zuidwestelijk gedeelte der residentie is nog weinig bekend. Over de eilanden Bali en Lombok, die ook tot deze residentie behooren, zie § 171.

Residentie Djokjakarta, (beter Jogjakarta of Ngajogjakarta) bestaande uit het sultans-gebied en dat van den prins Pakoe Alam. Het eerste is verdeeld in acht regentschappen: *Soeleman*, *Kalasan*, *Bantoel*, *Goenoengkidoel*, *Nangoelan*, *Kalibawang*, *Sentolo* en *Pengasih*, terwijl het gebied van prins Pakoe Alam één regentschap vormt, *Karang-këmoening*. Over het geheel is deze residentie vrij dicht bevolkt met uitzon-

dering van de oostelijke districten, het regentschap Goenoengkidoel, waar het kalkgebergte een weinig vruchtbaren bodem bevat. Westelijker is de kust vlak vooral tusschen de Progo en de Oepak, die beiden deze residentie doorsnijden, maar naar het binnenland rijst het terrein langzaam op tot de kruin van den Merapi. Vooral in de beide regentschappen Soeleman (Sleeman) en Kalasan wordt op aan Europeanen verhuurde landen nog al indigo, tabak, suiker en wat koffie verbouwd; overigens naast rijst ook djagoeng. Prins Pakoe Alam is verplicht met subsidie van het gouvernement een legioen te onderhouden en ter beschikking van de Nederlandsche regering te stellen. De opbrengst der belastingen en verpachtingen o. a. van de vogelnestjes (bij Rongkop in het regentschap Goenoeng-Kidoel) komt ten bate van het gouvernement. In de hoofdplaats Jogjakarta, zoowel het verblijf van den prins als van den sultan, liggen de uitgestrekte kraton en het fort Rustenburg. Imagiri en Pasar-gedeh (de oude hoofdstad van het vroeger vereenigde rijk Jogjakarta-Soerakarta) zijn vorstelijke begraafplaatsen, het eerste voor de vorsten van beide rijken. In het district Mataram (bij Prambanan) worden uitgestrekte overblijfselen van Hindoe-tempels gevonden.

De residentie Soerakarta, die met Jogjakarta de zg. Vorstenlanden uitmaakt, bestaat uit de soesoehoenans-landen en die van prins Mangkoe-Negoro. Zij is verdeeld in vijf afdeelingen: de *Negoro* of afdeeling van den resident, wien een assistent-resident ter hoofdplaats is toegevoegd; *Sragen*, bestaande uit het regentschap van dien naam met uitzondering van het district Karang Doeren en verder uit de daarin geënclaveerd liggende Mangkoe-negorosche landen; *Bojolali*, gevormd uit de regentschappen Bojolali en Ampel en eenige geënclaveerde Mangkoe-negorosche dessa's; *Klaten*, waartoe de regentschappen Klaten, Kartasoera en Soekoardjo en nog

maals eenige Mangkoe-negorosche dessa's behooren; Wonogiri, bestaande uit het samenhangende M.-N.sche gebied, dat in het oosten en zuidoosten der residentie is gelegen, het in Jogjakarta geënclaveerde M.-N.sche landschap Ngawen, het tot het regentschap Sragen behorende district Karang Doeren en eenige enclaves van het gebied des soesoehoenans.

Deze residentie, den bovenloop der Bengawan (rivier van Solo) omvattende, is dubbel zoo groot als Jogjakarta met gelijke dichtheid van bevolking. De toestanden komen vrij wel met die van Jogjakarta overeen (er wordt meer koffie verbouwd); en ook de verhouding der vorsten tot het Nederlandsche gouvernement is dezelfde. Het legioen van prins Mangkoe-Negoro beteekent veel meer dan dat van prins Pakoe Alam. De hpl. Soerakarta of Solo, waar beide vorsten hun verblijf houden, heeft een nog grooter kraton dan die van Jogjakarta met het fort Vastenburg; Kartasoera is een vroegere hoofdstad. Bij Karang-pandang worden oude tempelruïnen gevonden op de helling van den Lawoe.

Residentie Madoera, verdeeld in vier afdeelingen: *Pamekassan*, *Madoera*, *Soemënep* en *Sampang*; welke laatste slechts een onderregentschap is; (twee contr.-afd. Pamekassan en Boender). Zij wordt doorsneden door lage kalkachtige bergreeksen; en daar er geen belangrijke rivieren zijn, staat de rijst als hoofdgewas voor de bevolking achter bij de djagoeng. Voorts wordt wat suiker gecultiveerd (in Pamekassan), en levert Soemënep veel kokosolie op. De belangrijke zeezoutbereiding (in Soemënep) komt ten bate van het gouvernement, terwijl daarentegen de regenten de voordeelen trekken van de talrijke vogelnestklippen op de kust. Onder de middelen van bestaan der bevolking neemt de vischvangst een belangrijke plaats in. Pamekassan en voorloopig ook Soemënep zijn rechtstreeks onder Nederlandsch bestuur gebracht, terwijl Madoera nog een eigen vorst heeft onder den titel van

panembahan, die in een dergelijke verhouding tot het gouvernement staat als de vorsten van Soerakarta en Jogjakarta. De hpl. der residentie is Pamekassan met den kraton der vroegere vorsten. Bangkalan is de hpl. der afdeeling Madoera. Tot deze residentie behooren ook de Soeménepsche eilanden, die rechtstreeks onder Nederlandsch bestuur staan en hoofdzakelijk timmerhout, kokosolie en producten der vischvangst (tripang, schildpad) opleveren; het voornaamste is Poeloe Kangean.

II. Sumatra.

§ 103. Het eiland Sumatra ligt tusschen ruim $5\frac{1}{2}^{\circ}$ N.B. en 6° Z.B. en ruim 95° en 106° O.L. met eene richting van genoegzaam N.W. en Z.O. De oppervlakte van het eiland wordt op nagenoeg 7828 vierk. g. m. berekend. De grootste lengte is ongeveer 230 g. m., de grootste breedte, op de hoogte van Tjingko, 55, en de geringste, op die van Langkat, 20 g.m. Het eiland heeft eene vrij regelmatig langwerpige gedaante, en is in zijne grootste lengte, van Atjeh-hoofd tot de Vlakke-hoek, door een gebergte doorsneden, dat aan de eene, de westzijde, dicht langs de kust loopt, maar ten zuiden van $1\frac{1}{2}^{\circ}$ N.B. door uitgestrekte vlakten van de oostkust gescheiden is. Daardoor heeft ook de oostkust eene veel onregelmatiger strekking dan de westkust. Aan deze zijde vormen, tusschen kaap Riah en den hoek van Indrapoera, de hoek van Singkil en Oedjoeng-toewa een drietal inhammen, en loopt de kust overigens betrekkelijk zonder belangrijke bochten voort. Doch aan de oostkust, die tot de Diamantpunt veeleer eene noordelijke is, laten zich minstens vier dergelijke inhammen aanwijzen, waarvan er een wel de golf van Indragiri mocht heeten. De eerste is daar, waar de rivier Rokan in zee valt. De tweede bevat de Siaksche eilanden Bangkalis, Pantjoer, Padang en Rantau en de monding der

*Eiland
by Pains
Ten lan
schop of
Sumatra
1851 Kus
in N. en
begeensd
dort 110*

*= K. Raj
of Felik*

*[Ten O. v. s
ook k. d.
See.*

rivieren Siak en Kampar. In den derden inham of golf vallen de Kwantan (rivier van Indragiri) en de Batang-Hari (rivier van Djambi), en liggen slechts enkele eilanden aan de monding der eerstgenoemde. De vierde eindelijk ontvangt de wateren van de Banjoe-asin en de Moesi of rivier van Palembang. De genoemde rivieren, die op de Banjoe-asin na allen in het gebergte ontspringen, zijn tevens de aanzienlijkste van het eiland.

§ 104. Van het gebergte, dat het eiland doorsnijdt, het Boekit-Barisan, kan men slechts een derde gedeelte als vrij goed bekend beschouwen. In het noorden strekt het bergland zich aan weerszijden tot de kust uit, maar is het binnenland nog niet onderzocht; in het midden nadert de hoofdketen de westkust, maar strekken zich oostelijk van deze lagere, evenwijdige gebergten uit, die hier en daar door dwarsketens met haar verbonden, hoogvlakten insluiten, die de vruchtbaarste deelen van het eiland uitmaken. De breede alluviale vlakte aan de oostzijde van het bergland wordt hier door talrijke rivieren doorsneden. Het zuidelijk gedeelte van het bergland is weer onvoldoende bekend. Sumatra heeft minder kegelbergen dan Java. De hoogste berg is de Goenoeng Korintji of piek van Indrapoera, die, bijna 3700 meters hoog, op het eind van 1877 door de heeren van Hasselt en Veth bestegen werd. Naast daaraan zouden een paar bergen in Atjeh en dan de Goenoeng Dempo in Palembang volgen. In het meer bekende gedeelte van de bergketen, die eene gemiddelde hoogte heeft van 1000 meter, bereiken de Singgalang, Ophir en Mèrapi alle drie ongeveer 3000 meter hoogte. Slechts weinig lager is de Talang. — Onder de hooglanden van Sumatra mogen dat van Toba op ongeveer 1300 en dat van Agam op 900 meter hoogte geschat worden. /Sai
la

§ 105. Sumatra wordt door verscheiden volksstammen bewoond. Van deze zijn de Maleiers en Bataks de belangrijkste, die beide het gouvernement der Westkust en de daaraan grenzende oostelijke landstreken bewonen, gene in het

zuiden, deze in het noorden, en beiden ook nog de verder in die richting liggende landstreken. Behalve deze heeft men in Palembang en Bengkoelen de Redjangs, de Pasoemahs en de Koeboes en in het zuiden de Lampongs. Ook het Javaansche element is aan de oostkust van Sumatra, die eenmaal aan het rijk van Madjapahit onderworpen was, vrij sterk, terwijl vooral in het noordoosten zich in den laatsten tijd veel Chineezzen hebben neergezet. In hoever de bewoners van zuidelijk Sumatra tot verschillende en op zichzelf staande stammen behooren, is nog niet uitgemaakt ³⁵.

§ 106 Buiten de nog weinig bekende bergstreken van het binnenland is geheel Sumatra rechtstreeks onder Nederlandsch bestuur gebracht, of erkent het ten minste Nederlandsche souvereiniteit. Het wordt verdeeld in zes provinciën, nl: het gouvernement van Sumatra's Westkust, de residentie Bengkoelen, de residentie Lampongsche districten, de residentie Palembang, de residentie Oostkust van Sumatra en het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden. Djambi, Indragiri en Siak hebben nog eigen sultans, die echter bij verschillende verdragen de souvereiniteit van Nederland erkend hebben; in Djambi wordt ons gezag vertegenwoordigd door den resident van Palembang; in Indragiri en het landschap Kwantan door den resident van Riouw; in Siak en het landschap Kampar door den resident der Oostkust van Sumatra. In Atjeh is de aloude feudale toestand gehandhaafd, en oefent Nederland dus over het grootste gedeelte der kust slechts leenheerlijke rechten uit.

I. GOUVERNEMENT VAN SUMATRA'S WESTKUST.

(2200 □ geogr. mijlen; circa 1 millioen inwoners.)

§ 107. Dit gouvernement strekt zich langs den Indischen oceaan van ruim 2° N.B. tot ruim 2° Z.B. uit. De kust vormt hier de schoone baaien van Tapanoeli, van Ajar-bangis en nog enkele andere ten zuiden van Padang. Zij is meestal

vlak en moerassig, maar op enkele plaatsen hoog en steil. Het gebergte, dat, van den Loeboe-raja in het noorden tot de piek van Indrapoera in het zuiden, in eene rechte lijn doorloopt en slechts hier en daar met zijne takken het strand raakt, bestaat uit verschillende ketens, die aan elkander evenwijdig loopen, en de lengtedalen en hoogvlakten insluiten, welke het eigenaardige karakter der gebergten van Sumatra uitmaken. In de eerste, van het strand af gerekend, verheffen zich de hoogste toppen, zooals de Seret-berapi, de Kalaboe, de Ophir, de Singgalang met den Merapi en de Talang of Soelasi. Slechts den Kalaboe vind ik niet als vulkaan vermeld, doch ook de andere zijn op den Merapi en den Talang na uitgedoofd. Het gedeelte beoosten Padang draagt in de benedenlanden den naam van Goenoeng Melintang, d. i. Dwarsketen, een naam, dien ook het zuidelijk grensgebergte van Klein-Mandaïling draagt.

In het noordelijk gedeelte van het gouvernement loopt er ten oosten van dat gebergte een ander, doch lager, evenwijdig naast, waardoor een dal ontstaat van aanmerkelijke lengte, dat de afdeelingen Angkola en Mandailing der residentie Tapanoeli vormt, en dat door de rivier van Angkola en de Batang-Gadis doorstroomd wordt. Tot Raeo vormt dit gebergte de grens onzer bezittingen, bepaalt dan verder onder den naam van Boekit-Gedang de vallei der Soempoer en later, nogmaals langs de grenzen, die der Sinamang (of Sinamoe). In het zuiden ligt het land tot de piek van Indrapoera naar het oosten open. De zoogenaamde Padangsche Bovenlanden verdienen dus veeleer den naam van Siaksche, Kamparsche en Kwantansche Bovenlanden; aan de oostzijde der groote waterscheiding gelegen, bevatten zij den bovenloop der rivieren, die de oostelijke laagvlakte doorsnijden. De bezwaren echter, aan het verkeer langs deze rivieren verbonden, zijn oorzaak, dat de afvoer der producten westwaarts plaats heeft over kunstmatig aangelegde wegen.

N. van
ang Siden,
an -

in Angkola

y f. d. kock

v. Padang

grens Pad.

uk. en Sa.

velti -

§ 108. De belangrijkste rivieren in dit gouvernement zijn de volgende. Vooreerst, die in den Indischen Oceaan stroomen: de rivier van Singkil; die van Loemoet, die zich in de baai van Tapanoeli stort; de Batang-Toroe, die dwars door de Bataklanden loopt en dan ten zuiden van die baai in zee valt; de Batang-Gadis, die de rivier van Angkola opneemt en als Singkoean in zee valt; de Batang-Natal, langs welke er gemeenschap met de Bovenlanden bestaat; de B. Masang, die de rivier van Alahan-pandjang of Bondjol opneemt en ten zuiden van Pasëman in zee valt; de Aneh, die tusschen den Singalang en den Ambatjang zich een weg baant door het westelijke scheidingsgebergte, en door de beroemde Kloof loopt, waar in haar dal de weg van het iets bezuiden haar mond gelegen Padang naar de Bovenlanden aangelegd is; en eindelijk de rivier van Indrapoera, die verreweg het aanzienlijkste stroomgebied heeft van de tallooze wateren, die in het Padangsche van het gebergte afvloeien. — Vervolgens, die naar de oostkust vloeien: de Soempoer, die eerst noordwaarts tot Ræoe loopt en zich dan oostwaarts wendt, waar zij over de grenzen den naam Rokan-kiri krijgt, die, zich met de Rokan-kanan vereenigende, de groote rivier Rokan vormt; de Kampar-kanan, die als Mahi het noordelijk gedeelte der residentie Padangsche Bovenlanden van water voorziet en later met de Kampar-kiri de rivier van Kampar vormt; de Koeantan, welke in diezelfde residentie ontstaat uit de vereeniging van de Sinamoe en de Ombilin: de Sinamoe komt uit het noorden en neemt rechts de rivier van Agam op, de Ombilin loopt uit het meer van Singkarah en ontvangt links de rivier van Tanah-datar. Ten vierde eindelijk, in het zuiden, verscheiden takken van de Djambi-rivier.

Van de meren, die men in dit gewest aantreft, zijn de grootste die van Mënjindjau en van Singkarah, waarschijnlijk beide, zeker het eerstgenoemde, van vulkanischen oorsprong.

164 Padang
L - Siaph

§ 109. Verdeeling. I. Residentie *Padangsche Benedenlanden*, rechtstreeks onder het bestuur van den gouverneur, met de hoofdplaats Padang, in eene schoone vlakke aan de Ajar-Padang, ten zuiden van welke zich een bergrug uitstrekt, zijnde een zijtak van den G. Mèlintang, waarvan de ruim 300 meter hooge top Boekit-batoe-besoerat heet, terwijl westelijk van dezen de Apenberg, Boekit-Padang, de stad van de reede afscheidt. De kust is van hier tot het zuiden van Païnan, de hoofdplaats der zuidelijke afdeeling, zeer schilderachtig door het gebergte, dat zich langs haar uitstrekt; verderop wordt zij weder even vlak als noordwaarts tot Priaman. Een aantal hooge en lage eilandjes, op welke meer en meer klappertuinen worden aangelegd, omzoomen haar; en men vindt er verscheiden baaien, onder welke de Sètan-baai, in het landschap Troesan, de grootste en schoonste is. Iets noordelijker ligt de Brandewijnsbaai, meer zuidelijk de baaien van Salida en Tjingko, twee plaatsen uit de geschiedenis der Compagnie bekend, de eerste vooral door de mislukte goud-exploitatie met Duitsche mijnwerkers, die daar in de vorige eeuw beproefd is.

De streek ten zuiden van het eiland (Poelau) Tjingko tot Ajer Hadji draagt den naam van Sapoeloh-boewah-bandar, d. i. Tien Havens, waarvan door het genoemde Ajer Hadji gescheiden is Indrapoera met een inlandsch regent, het meest zuidelijke gewest van het gouvernement, eertijds van vrij wat belang, tegenwoordig vervallen. De hoofdplaats ligt een eind ver van het strand af. De benedenlanden bestaan uit moerassen en wildernissen, doch de bovenlanden schijnen vrij wel bebouwd te zijn.

Afd. *Padang*. Onder-afdeelingen, 1° de hpl. Padang met de Mentawi-eilanden en 2° de Ommelanden van Padang.

Afd. *Ajerbangis en Raoe*. 1° Ophir-districten, met Taloe, den zetel van den assistent resident, Paseman, Kinali of Klein Paseman, bekend door een hardnekkigen opstand en verde-

ora
is
lagh
s

diging in de laatste helft der vorige eeuw; 2° Ajerbangis met de gn. plaats aan een schoone en veilige baai; 3° Raœ, Loeboe Sikaping en Panti, met de niet ver van de rivier Soempoer gelegen hpl. Raœ; 4° de grootendeels onbewoonde Batœ-eilanden met Poeloe Tello.

Afd. *Priaman*. 1° Priaman met de gn. hoofdplaats en Oelakan; 2° Loeboe Basong en Tikoe met de kustplaats Tikoe; 3° Kajoetanam, meer in het binnenland.

Afd. *Painan* of zuidelijke afdeeling van Padang. 1° Painan; 2° Ajer Hadji; 3° Indrapoera.

§ 110. II. Residentie *Padangsche Bovenlanden*. Zoowel om den mijnbouw als om den landbouw is deze residentie hoogst belangrijk. Op den rijstbouw, wordt evenals op Java, vanwege het gouvernement eenig toezicht uitgeoefend, terwijl de koffie tegen een vastgestelden prijs aan het gouvernement moet worden afgeleverd. Behalve deze producten levert het land veel cassia of wilde kaneel en muskaatnoten, en is de gambir-cultuur in de afdeeling Lima-Poeloeh van belang. Tabak en suiker worden ook in eenige hoeveelheid uitgevoerd, doch alleen voor inlandsch verbruik.

Afd. *Agam*. 1° Oud-Agam met de hpl. der residentie Ft. de Kock, beroemd om haar gezond klimaat en na Padang de voornaamste plaats der Westkust; 2° Danaœ en Matœa met Manindjoe; 3° VII Loerah's en VIII Kotta's ³⁶ met Palembang; 4° Bondjol met gn. hpl., beroemd door de verovering op de Padries in Aug. 1837.

Afd. *Batipœ en X Kotta's*, hoofdpl. Padang-pandjang, aan den ingang der Kloof, het middelpunt voor den afvoer der gouvernements-koffie uit de Bovenlanden naar Padang.

Afd. *Tanah-datar*, de kern van het oude rijk van Menangkabau, eene landstreek, van welke het noorderdeel aan de helling van de bergen Mœrapi en Sago en den Tandjoeng-Alam, die beide verbindt, gelegen is, en die uit hoogst vruchtbare vlakten bestaat. Van de bergen des lands is er een,

ten Z. O. van den Merapi, bij Toerawan, belangrijk om de menigte ijzererts, die hij bevat, van waar hij den naam IJzerberg gekregen heeft. — 1° Ft. v. d. Capellen (Batoe-sangkar) met de gn. hoofdplaats der afdeeling, Marapalam, bekend dóor eene nederlaag — in April 1823 — en eene overwinning der onzen — Augustus 1831 —, Priangan, eigenlijk Priangan-padangpandjang, vroeger de residentie der vorsten van Menangkabau, en welks inlandsch hoofd ook thans nog den voorrang geniet boven de andere hoofden van Tanah-datar. Behalve een paar warme bronnen vindt men er nog een steen met eene inscriptie. Niet ver van daar, aan den weg naar de hoofdplaats, is eene dergelijke antiquiteit, de *batoe-bértikam*, d. w. z. „de doorstoken steen”, en zijn er nog andere oude steenen en graven, dicht bij de hoofdplaats. Ook te Pagërroejoeng, de residentie van den laatsten vorst van Menangkabau, vindt men eenige oude steenen, waarop uitvoerige inscripties voorkomen en in de nabijheid de graven dier vorsten. Eindelijk worden nog te Soerewasô de residentie van een zijtak van het regeerende vorstenhuis, nog een paar beschreven steenen gevonden; 2° XX Kotta's, hoofdplaats Singkarah; 3° Lintaoe en Boea, hpl. Boea; 4° VII Kotta's, hpl. Sidjoengdjoeng. — Tot laatstgenoemde onder-afdeeling behoort ook het landschap Silago met eene zeer geringe, arme, doch goedaardige bevolking; slecht bebouwd, maar rijk aan goud.

Deze afdeeling wordt doorsneden door de Sinamoe, eene bronrivier der Koeantan, en hare bijrivier de Ombilin, die de uitwatering is van het meer van Singkarah. Vooral het dal der laatstgenoemde heeft in den jongsten tijd zeer de belangstelling gewekt door de rijke steenkoollagen, die er in 1868 ontdekt zijn. De moeilijkheid van den afvoer hetzij naar Oost- of Westkust heeft tot dusver van de exploitatie dezer steenkoollagen teruggehouden. Men heeft plannen ontworpen tot afvoer met een spoorweg naar de Brandewijnsbaai, doch de groote kosten hebben de regeering afgeschrikt. Ook aan

afvoer langs den waterweg, dien de rivier van Koeantan biedt, of verbinding van het kolenveld door een spoorweg met de Bantang-Hari en verder vervoer te water langs dien stroom is gedacht, maar beide plannen leveren groote bezwaren op.

Afd. *Lima-poeloeh* of L Kotta's, een uitnemend vruchtbare streek, 4 à 500 meter hoog, door de Sinamoe en hare takken doorstroomd en van alle kanten door bergen ingesloten, door welke in het Z. W. de rivier van Agam bij Padangtero heenbreekt en in het noorden door de kloof van Arau een uitweg bestaat, terwijl in het Z. O. de kom zich vernauwt tot een langwerpig dal, waarin Alaban en verder de tot Tanah-datar gerekende districten Lintaoe en Boea gelegen zijn. De Boekit Boengsoe ligt vóór de noordelijke grensbergen, die uit zandsteen bestaan; de zuidelijke zijn kalkbergen, waarin, even als in de noordelijke Agamsche bergen, veel grotten gevonden worden. 1° Pajakombô, heeft, ten gevolge zijner hooge ligging tusschen de bergen, een klimaat als dat van Zuid-Europa en een bijzonder rijke flora, de gn. hpl. is de zetel van den assistent-resident; 2° Poear Datar en Mahi met hpl. Poear Datar; 3° Pangkalan Kotta Baroe en XII Kotta Kampar met hpl. Kotta Baroe.

Afd. *XIII en IX Kotta's*, het eigenlijke goudland der residentie, waarvan het zuid-oostelijke gedeelte „als een goudveld kan beschouwd worden.” Het goud wordt er meest uit mijnen gewonnen, maar ook uit rivierzand gewasschen. Die mijnen zijn er particulier eigendom, maar worden op contracten door vreemdelingen bewerkt. 1° Solok met de gn. hoofdplaats der afdeeling; 2° Soepajoeng met gn. hpl. en Siroekam; 3° Alahanpandjang met gn. hpl., Salimpat, Lolo en Soerian; 4° Moeara Laboe, bestaande uit de landschappen Soengei Pagoe en XII Kotta's.

§ 111. De in de vorige §§ genoemde gewesten worden bewoond door Maleiers, die in verschillende opzichten zich

onderscheiden van de Maleische bevolking der andere eilanden van den archipel. Ook spreken zij een eigenaardig, van het gewone Maleisch aanmerkelijk verschillend dialect. Men noemt hen wel Sumatraansche of Menangkabausche Maleiers ter onderscheiding van de andere Maleiers, die van het Maleische schiereiland afkomstig zijn. Hun type schijnt over het algemeen niet van de gewone type der Oost-Indische volken te verschillen. Hun, die van Java komen, treft doorgaans de stroefheid en onafhankelijkheid van hun karakter, die zich uit hun maatschappelijken toestand voldoende verklaren laat. Onder de Maleiers van de drie eerstgenoemde afdeelingen der Padangsche Bovenlanden heerscht eenige weelde, meer dan in de meeste gewesten van Java. Gouden versierselen en zijden kleeding zijn geenszins zeldzaam. Hunne kleeding bestaat in een korte of lange broek, een sarong en een doek, dien zij of als mantel om het bovenlijf slaan, of om den hals knopen, of om het middel dragen, en daarbij nog dikwijls een baadje, dat van voren open is en korte of lange mouwen heeft. Om het hoofd dragen zij een doek, dien zij *dèta* noemen. De vrouwen dragen een enkelen of dubbelen sarong; in het laatste geval *zóó*, dat de bovenste iets korter is dan de onderste, en daar dat kleedingstuk nauw en aan de eene zijde open is, zoodat de heup daar vaak zichtbaar wordt, tevens *zóó*, dat de bovenste dan met een die opene zijde bedekt. Getrouwde vrouwen dragen een baadje en een doek over de schouders of ook wel *zóó*, dat hals en hoofd beide er door bedekt zijn. Meestal echter gaan zij blootshoofds of hebben doeken op het hoofd, die, soms tot een ganschen stapel toe, plat gevouwen daarop gelegd zijn. In het haar dragen zij kammen, dikwijls van massief goud. De stof hunner kleedingstukken is gewoonlijk katoen, dikwijls zijde. De kleuren zijn donkerblauw, rood, oranje, geel of bruin; meest effen, soms gestreept. De vrouwen dragen houten schijven of rollertjes palmlaad in de ooren om de gaten groot te maken, die

zij dan soms met kostbare hangijzers versieren. Ook dragen de rijken zware gouden armbanden en ringen en de mannen gouden buikplaten. Beide seksen vijlen de tanden en maken die zwart of bekleeden ze ook wel met goud, gelijk zij ook de vingers soms met gouden nagels versieren. —

Voor al de huizen dezer Maleiers hebben een zeer eigenaardig voorkomen, waarbij men aan den vorm der prauwen zou willen denken, waarin zij op de eilanden van den archipel kunnen zijn aangeland. Deze zijn namelijk voorzien van een kolossaal dak, waarvan de nok in het midden hol is en aan de einden in een hooge punt uitloopt, die met bladtin is bekleed. Het huis zelf staat op palen, die echter door beschotten verborgen zijn, en is in de lengte in twee afdeelingen verdeeld, waarvan de voorste uit een enkel vertrek bestaat, waar gewoonlijk naast de deur, doch ook wel aan het eene einde, de vuurhaard is en zich dan aan het andere, soms door een gordijn afgescheiden, de eereplaats bevindt. Die deur, waar door men met een trap binnengaat, is juist in het midden geplaatst, terwijl zich aan weêrszijden eenige smalle venstertjes bevinden. Achter het voorvertrek zijn een aantal kleine kamertjes. De huizen zijn van hout en van buiten zeer bont geverfd en van allerlei snijwerk of ook wel van spiegeltjes, schilderijtjes en dergelijke versierselen voorzien. De daken zijn met arenvezels bedekt. Het huisraad is zeer eenvoudig en bestaat uit matten, matrassen enz. Porceleinen schotels vindt men er veel als pronkstukken. — Die huizen nu bewoont de Maleier met zijne moeder en zusters, wier kinderen, wanneer zij getrouwd zijn, bij haar blijven, terwijl hare mannen in het huis als vreemden beschouwd worden. Bij overlijden erven de neven of nichten de familie-eigendommen en de gronden van oom of tante; de bezittingen, die geen *poesaka*, d. w. z. die gedurende het huwelijk verkregen zijn, vervallen aan de neven of nichten slechts voor de helft, en de andere helft komt aan de overlevende vrouw of man; doch de huizen

*hi Guint
his jenu
4 palen hu
Luccrang.
Sommit
huizen heb
tot 30 voo*

gaan alleen over op de vrouwen. De kinderen erven van de moeder. Zijn er geen neven en nichten, dan erven de broeders en zusters. Worden de huizen voor de aangroeiende familie te klein, dan worden er telkens nieuwe *roewangs* (dat zijn vakken tusschen vier van de stijlen, op welke een huis rust) bijgebouwd. Zelden zijn er meer dan tien, doch ook wel eens tot dertig zulke roewangs; bedraagt het aantal zooveel, dan wordt er een nieuw huis gebouwd.

Behalve die huizen en de zonderlinge wijze van erven, die zelfs de koran niet heeft kunnen verdringen, is ook de stamverdeeling der Maleiers altijd als iets eigenaardigs beschouwd. Ze zijn namelijk in de landen, die vroeger het rijk van Menangkabau uitmaakten, in twee groote afdeelingen verdeeld, *laras* (uitgesproken *larè*) geheeten, die den naam dragen van Kotta-pilihan en Bodi-tjénjagô, en die beide weder in een groot aantal *soekoe's* of stammen verbrokkeld zijn. Ieder Maleier weet, tot welke der beide larassen zijn soekoe behoort. Daar de leden eener soekoe niet in hun eigen soekoe mogen trouwen, zijn zij wijd en zijd verspreid. In elke kotta kiest, altijd uit eene bepaalde familie, iedere soekoe een opperhoofd of pangoeloe soekoe; gezamenlijke pangoeloes der verschillende soekoes in eene kotta vormen een raad, pangoeloe-rapat, aan wiens hoofd een pangoeloe-kapala staat. Een Maleisch hoofd heeft niet meer rechten dan ieder ander soekoe-lid of anak-boewah, noch eenig onderscheidingsteeken. Over ieder district is een kapala-laras aangesteld, die soms den titel van toewangkoe voert. In iedere soekoe eindelijk zijn nog weder een aantal familiehoofden, pangoeloe-kampong of beter pangoeloe-boewah-peroet geheeten, om kleine geschillen af te doen.

Nog eene opmerkelijke gewoonte placht hier te bestaan, wat het strafrecht betreft. Bij boeten had namelijk een merkwaardig ontduiken — als zoodanig wordt het namelijk voorgesteld — van de adat plaats. Te weten, van de sommen, die door deze bepaald zijn, werd slechts het tweede, kleinere

de begitt: aand sakaewah laewah - , oymussorensen
 de Soekoe - lijndom d'samang harta presada
 Indris, eig. harte pentjaria

gedeelte als boete opgelegd, zoodat bijvoorbeeld bij een vonnis, zooals dit dikwijls voorkwam, tot betaling van 1 taïl (f 16) en 1 pao (f 4), slechts f 4 gevorderd werd. Evenzoo bij doodvonnissen, die men gaarne door het gouvernement in die van verbanning veranderd zag. Dit alles verviel natuurlijk, toen, in 1876, de bestraffing van alle misdrijven volgens het Ned.-Indische strafwetboek voor inlanders in het gouvernement van Sumatra's Westkust verordend werd.

De Maleiers hebben veel handelsgeest. Zij trekken het geheele land door om hunnen handel te drijven en maken wel bij voorkeur van de wegen gebruik, die de loop der rivieren hun aanbiedt, maar zien toch ook, waar deze ontbreken, niet tegen de meest ontoegankelijke paden op. Waar gewoon geld ontbreekt, dient stofgoud doorgaans tot ruilmiddel.

2, onder
 den zeil
 namelyk
 landbouw
 rystteelt,
 koffij, li
 dieze ink
 910.000
 1102600 f
 geland -
 Suiterie
 dokorom
 muskat
 wortteelt
 land zeel
 uit de Oede

§ 112. III. *Tapanoeli* (eig. *Tépián-oeli*). De voornaamste landschappen, waaruit deze residentie bestaat, zijn, van het noorden af, de volgende: Daïri, eene vlakke streek, waar de rivier van Singkil doorheenloopt, met eene Bataksche bevolking; Singkil en Baros zijn er de aanzienlijkste handelsplaatsen. Peper is er hoofdproduct. Oostelijk van daar wonen de echte Bataks, de Toba's, dat zijn die, bij welke het nog de gewoonte is, dat de mannen oorversierselen dragen. Die naam Toba is de eigenlijke, nationale naam van de Bataks, terwijl het woord Batak, dat in dien zin gebruikt, van onzekere beteekenis is, als scheldwoord door de mohammedaansche Bataks gebezigd en zelfs op christenen en Chineezen toegepast wordt. De Toba's noemen allen, die westelijk wonen, Daïri. In dat Toba, doch eigenlijk nog niet in het ware, want de inwoners noemen ook daar nog de meer oostelijke, ons geheel onbekende stammen eerst Toba, ligt het meer van Toba³⁷. Het land daar is meestal hoogland, vooral rijk aan weiden en goede paarden. Meer zuidelijk, aan de kust, ligt het eigenlijke Tapanoeli, waar, aan de uitstekende baai van dien naam, de hoofdplaats der residentie, Siboga, gelegen is. Daarop volgt Klein-Toba,

zoals de vallei van de Beneden-Batang-Toroe of het aan zee grenzend noordelijk gedeelte van Angkola genoemd wordt. Hooger op, noordwaarts, loopt die rivier door de landschappen Sigopoelan en Silindoeng. Ten oosten van deze landschappen ligt Dolok, d. i. het gebergte, te weten het plateau van Sipirok, en meer zuidelijk, langs de kust, Natal en binnenslands Angkola en Mandailing. Ten zuiden van Angkola wordt het land niet meer tot de eigenlijke Batak-landen gerekend: de wel is waar oorspronkelijk Bataksche bevolking is er tot den islam overgegaan, dat is, gelijk het heet, Maleisch geworden (§ 85). In Natal, althans op de kustplaatsen, is de bevolking grootendeels Maleisch. — De schoone vallei van Angkola en Mandailing wordt nauwer aan de grenzen van Klein-Mandailing, waar de rivier Gadis, die het land in eene noordwaartsche richting doorstroomt, uit een bergland komt, dat daar, waar hare bronnen liggen, Oeloe geheeten wordt. In het zuiden en zuidwesten vindt men vele goudmijnen. Ook meer noordelijk, tot in Angkola, vindt men goud, doch alleen de mijnen van Mandailing worden ontgonnen. Het aantal van deze wordt geschat op bij de tachtig, behalve nog de goudwasscherijen. Met dat al behooren er kamfer, die van Natal uitgevoerd wordt, benzoë, damar en rotting tot de voornaamste handelsproducten, terwijl de koffiecultuur, hoewel hier van veel minder belang dan in de Padangsche Bovenlanden, toch gestadig toeneemt.

De residentie Tapanoeli is verdeeld in vier afdeelingen. Afd. *Siboga*. 1° Siboga en ommelanden met de gn. hoofdplaats der residentie; 2° Batang-Toroe-districten; 3° Baros met de gn. oude handelsplaats; 4° Singkil; 5° Silindong; 6° Nias met de omliggende eilanden (zie § 124).

Afd. *Mandeling* (Mandailing) en *Angkola*. 1° Angkola met Padang Sidempoean, de hoofdplaats der afdeeling; 2° Groot Mandailing en Batang Natal met Penjaboengan; 3° Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan met Kotta Nopan; 4° Si-

pirok. — In het oostelijk gedeelte dezer afdeeling woont nog eene oorspronkelijke bevolking, de Orang-Loeboe, die, volgens hun beweren, in vroeger tijden door oorlogen uit de meer zuidelijke gewesten verdreven zijn, met wier inwoners zij, blijkens hunne taal, verwant zijn. Zij staan nog op een zeer lagen trap van beschaving.

Afd. *Natal* met gn. hoofdplaats.

Afd. *Padang Lawas* met de hoofdplaats Pertibi. Zij omvat een twintigtal Bataksche landschappen.

§ 113. De Bataks, die vermoedelijk het grootste gedeelte van noordelijk Sumatra bevolken, aan de oostkust althans tot ver in het noorden even goed gevonden worden als aan de westkust in onze bezittingen en gedeeltelijk nog onvolgende bekend zijn, waren al in Marco Polo's tijd (ofschoon deze dien naam niet noemt) bij geruchte als menscheneters bekend ³⁸. Waar de invloed van het Nederlandsche gouvernement het verhinderen kan, heeft deze gewoonte thans niet meer plaats, doch bij de Bataks, die buiten dien invloed leven, worden de ter dood veroordeelden, zooals bijv. krijsgesvangenen en verspieters, soms zelfs schuldenaars, nog steeds, hetzij levend, of nadat zij eerst ter dood gebracht zijn, verteerd. Hoe ruw men deze gewoonte ook achten mag, toch is in vroeger tijd ook onder dit volk de Hindoesche invloed doorgedrongen, gelijk hun taal veelvuldig bewijst. Van eigenlijke godsdienstvormen vinden wij bij de Bataks zeer weinig: noch tempels noch priesters, terwijl ook de afgodsbeelden een zeer ondergeschikte rol spelen; alleen bij ziekte of rampen treden de tovenaars op den voorgrond om den vijandelijken invloed der booze geesten te bezweren. In maatschappelijke instellingen hebben zij veel overeenkomst met de Maleiers (§ 111), met welke zij ongetwijfeld verwant zijn, al loopen de beide talen zoozeer uiteen, dat men de oorspronkelijke afscheiding reeds in een zeer vroeg tijdperk moet stellen. In plaats van de Maleische laras hebben de

Bataks hun *marga*, terwijl de Maleische soekoe bij de Bataks *horong* genoemd wordt. Alleen in de zuidelijke districten, waar beide stammen meer gemengd zijn, oefenen de vorsten eenige macht uit en dragen zij den titel van radja. In de eigenlijke Bataklanden noemen zich alle vrije mannen radja, en slechts ouderdom, verstand en rijkdom geven aanspraak op onderscheiding. Wellicht een overblijfsel van een tijdelijke monarchie van vroeger dagen is de vorst van Bakara aan het meer van Toba, die nog heden onder den verbasterden Hindoeschen titel van Si-singa-mangaradja eene soort van goddelijke eer geniet, in zoover de Bataks zijn zegen afbidden voor den oogst, maar anders schijnen zij zich niet veel om hem te bekommeren; verscheiden kampongs van Bakara hebben zich zelfs vrijwillig aan het Nederlandsche gouvernement (vertegenwoordigd door den contrôleur van Selindoeng) onderworpen. Vroeger waren het steeds de bedreigingen van den Singa-mangaradja, die de vreemden beletten het Toba-meer te bezoeken. In de laatste jaren echter is deze streek, vooral door de berichten der Rheinische Missions-gesellschaft, veel beter bekend geworden. De Duitsche zendelingen beschrijven het landschap om het Toba-meer als zeer vruchtbaar en dicht bevolkt (300000 zielen)^{38*}. De rijstcultuur heeft er een hoogen trap van ontwikkeling bereikt, zoodat deze streek een meer welvarend aanzien heeft dan eenig ander deel van de Bataklanden. Een schaduwzijde vormt het groot aantal slaven, die echter een minder ellendig lot hebben dan onder de Maleiers, zooals ook de vrouwen er beter aan toe zijn dan onder de Maleiers, waar de invloed van den islam werkzaam was. Op de westzijde van het meer ligt Bakara, aan de oostzijde Balige. De uitvoer bestaat uit mais, rijst, weefsels en paarden, waartegen uit Deli garen, naalden, wit katoen, hoofddoeken, spiegels en snuisterijen worden ingevoerd. Balige schijnt met de meer zuidelijk gelegen districten Lobo-Si-Regar en Si-Andjoer een soort van handelstractaat te hebben, volgens

hetwelk de bevolking van laatstgenoemde streken geen eigen weefsels mag maken, en daarentegen die van Balige geen varkens mag fokken, waaruit een levendige ruilhandel in deze artikelen voortvloeit.

Het Toba-meer heeft waarschijnlijk door de Asahan zijne uitwatering in de straat van Malakka.

II. BENGKOELEN (BANGKA-OELOE).

§ 114. Dit gewest bestaat uit eene zeer smalle strook lands tusschen het Barisan-gebergte en den Indischen Oceaan, die zich over eene lengte van niet veel minder dan het gouvernement der Westkust van even benoorden de rivier Mandjoeta tot den Vlakken-hoek uitstrekt. De eenige goede haven aan de kust is de Poeloe-baai, ten zuiden van de hoofdplaats. Eene groote menigte kleine riviertjes loopen van het gebergte in zee. Sommige dringen door het gebergte heen, waaronder de rivier van Manna, die op den berg Dempo ontspringt ³⁹. — De delfstoffelijke rijkdom van den grond is nog weinig bekend; men weet echter, dat er steenkolen van goede hoedanigheid voorkomen. Rijst en peper zijn de voornaamste cultures, doch het gewest is zeer achterlijk in zijne productie. De gambir en notenmuskaatcultuur is er ook niet van groot belang. Van de kruidnagelcultuur wordt daarentegen gaandeweg meer werk gemaakt.

§ 115. De residentie Bengkoelen is verdeeld in acht afdeelingen.

Afd. *Bengkoelen*, bestaande uit de gn. hoofdplaats der residentie met het fort Marlborough, eene stad, die door de Engelschen, aan wie deze streek tot 1824 behoord heeft, fraai aangelegd is. Als haven is zij minder goed gelegen, daar de schepen op eenigen afstand, bij het Ratten-eiland, ter reede moeten komen. Handel en vischvangst spelen echter in deze afdeeling een groote rol.

Afd. *Ommelanden van Bengkoelen* met de hoofdplaats Tabah Pénandjoeng.

Afd. *Lais*, evenals de voorgaande afdeeling door Redjangs bewoond, met gn. hpl.

Afd. *Mokko-mokko*, in het noorden der residentie, met gn. hpl., was vroeger een deel van het rijk van Indrapoera. De bevolking is Maleisch, althans voor een deel, indien de vreemde Maleiers, de zoogenaamde *anak-pasisir*, die zich aan het strand gevestigd hebben, met de inlandsche bevolking, de *anak-soengei*, niet stamverwant zijn.

Afd. *Seloema* met de hoofdplaats Loeboe Lintang; de minst welvarende afd., ofschoon men in den laatsten tijd met het aanleggen van koffie- en pepertuinen in de hoogere streken begonnen is.

Afd. *Mana en Pasoemah Oeloe-mana* met de hoofdplaats Mana. De bevolking van deze en de voorafgaande afdeeling behoort tot de Sërawei's, die blijkbaar een stam van de Pasoemahs zijn, welke, evenals de Redjangs, uit het gebergte van het Palembangsche grondgebied naar deze kusten zijn afgezakt en zich ook over een deel der Ommelanden hebben verbreid.

Afd. *Kauer* (Kaoer) met de hoofdplaats Linan. Deze en de volgende afdeeling hebben eene Lampong-bevolking.

Afd. *Kroë*, het zuidelijkst deel der residentie met de eilanden Engano en Poelo Pisang. Het eerste heeft een zeer primitieve, het laatste een welvarende handeldrijvende bevolking, terwijl het ook rijk is aan klapperboomen. Bij de verheffing der vroegere assistent-residentie Bengkoelen tot eene residentie (in het begin van 1878) werden de landschappen Blalau en Batoe-Brah, die vroeger tot Palembang behoorden, aan deze afdeeling toegevoegd.

III. Lampongsche Districten.

§ 116. In ruimer zin verstaat men onder Tanah-Lampoeng het gedeelte van Sumatra ten zuiden van de rivieren van

Padang-goetji ten westen en de Mesoedji, die deze districten van Palembang scheidt, ten oosten, maar het westelijk en noord-westelijk gedeelte van die landstreek behooren tegenwoordig bij Bengkoelen en bij Palembang, zoodat de residentie slechts het zuid-oostelijk gedeelte des eilands beslaat. Van Bengkoelen is zij gescheiden door den Boekit-Sawah, eene voortzetting van den Boekit-Barisan, maar of zij daarom eene voortzetting van de groote hoofdketen is, kan door onze onbekendheid met deze niet wel met zekerheid gezegd worden, en wordt zelfs twijfelachtig door den aard der bergen in deze provincie, vermits men de keten, die tusschen de beide baaien, die van Sëmangka ten westen en de Lampoeng-baai ten oosten, in straat Soenda uitloopt en die de hoogste toppen bevat, waaronder de Keizerpiek (ongeveer 2300 meter) de hoogste is, eerder daarvoor zou aanzien. Ook nemen van deze de grootere rivieren des lands, de Toelang-bawang, Sëpoetih en Sekampoeng, haren oorsprong. Aan den uithoek van het meest oostelijke der drie punten, waarin Sumatra hier eindigt, ligt, aan het nauwste gedeelte van straat Soenda, de Radjabasa (1300 meter), vroeger waarschijnlijk een eiland. Tusschen de beide bergketens in het westen loopt de Sëmangka met hare takken in de gelijknamige baai. Aan de oostzijde vormt de Mesoedji de grens. Rijst, katoen, peper, koffie en thee zijn de voorname cultures. — Teloekbetoeng, is de hpl. der residentie aan de Lampoeng-baai. Overigens is de residentie verdeeld in zes afdeelingen.

Afd. *Ommelanden* van Teloek-Betoeng met de hoofdplaats Tandjong-Karang.

Afd. *Sepoetih* met Goenoeng Soegi.

Afd. *Toelang-Bawang* met Menggala.

Afd. *Sëkampong* met Soekadana.

Afd. *Katimbang* met gn. hpl. en Boemi-Agoeng, de voorname kampong van den merkwaardigen stam der Aboengers.

Afd. *Sëmangka* met Beniawang.

Deze afdeelingen zijn weder verdeeld in van elkander onafhankelijke marga's en kampongs, bestuurd door marga- en kamponghoofden, terwijl de kampongs zijn verdeeld in soekoe's (geslachten) onder het opzicht van soekoehoofden.

IV. PALEMBANG.

§ 117. De residentie Palembang, in het westen bergachtig, waar zij aan Bengkoelen grenst, in het oosten laag en met uitgestrekte alluviale vlakten, is geographisch bepaald als het stroomgebied van de Moesi. Het noordelijk gedeelte van het bergland schijnt, tot den Dempo, uit ten minste twee evenwijdige ketens te bestaan, waarvan de meest oostelijke alleen door de Moesi, die er op den Boekit-Oeloe-Moesi ontspringt, doorbroken wordt, terwijl de zijtakken van de rivier aan hare oostelijke helling ontspringen. In dat gedeelte wonen de Redjangs. Ten zuiden van deze wonen, in het gebergte om den Dempo, de stammen der Pasoe-mahs. Nog zuidelijker, waar men de grenzen der Lampongsche districten nadert en de reeds Lampongsche bevolking meer onder onzen invloed staat, is om een aanzienlijk meer, eenvoudig als Ranau, d. i. het meer, bekend, eene welvarende streek gelegen, vooral beroemd om hare tabak, zoodat zelfs tabak van elders (uit Bengkoelen en de Moesistreken, derwaarts gezonden wordt om voor Ranau-tabak door te gaan.

§ 118. Palembang, de hoofdplaats en eenige handelsplaats van dit gewest, ligt 13 geogr. mijlen van hare monding, aan de Moesi, langs wier beide oevers zij zich 5 Eng. mijlen ver uitstrekt, en waarop de bevolking voor een groot deel op vloten woont. Die bevolking kan een 50,000 zielen bedragen, onder welke een groote 3000 Chineezzen en Arabieren zijn, die hier niet, zoo als elders, hun afzonderlijke kampongs, d. i. wijken, hebben. De inlandsche bevolking is grootendeels van Javaansche afkomst en verder uit vreemdelingen van

Voor-Indië en de Oostkust van Sumatra samengesteld, zoodat zij geheel verschilt van die der binnenlanden, waar men de bewoners der hoofdstad nog steeds Javanen noemt. Ook de voorname, vroeger de hoftaal, moet Javaansch, doch met vele inlandsche woorden vermengd zijn. De huizen der Palembangers zijn goed gebouwd, hetzij van planken of van bamboe. Van bijzondere gebouwen vindt men op de hoofdplaats geen andere dan het fort, dat vroeger de kraton der sultans was, en de moskee, eene der beroemdste in Indië, met een honderd voet hooge minaret, zijnde een lompe achtkante toren. Verder verdienen de vorstelijke begraafplaatsen vermelding, die het gouvernement thans onderhouden moet om ze niet geheel te laten vervallen. Het zijn steenen gebouwen, met zware muren, waarin die graven zich bevinden. — De inwoners der hoofdstad staan bekend als vroolijk van aard, liefhebbers van spelen, twistziek en niet werkzaam. Velen leven van den handel met de binnenlanden en reizen ook wel het land door om in de dorpen als goud- en zilver- of ijzer-smeden, in welke vakken zij uitmunten, werk te zoeken. Behalve rijst zijn rotting en ruwe katoen — de lievelingscultuur der inlanders — de artikelen, die van daar het meest worden aangebracht; verder koffie, waarvan de cultuur vooral in de afdeelingen Tebing-tinggi, Lahat, Këmëring en Ogan Oeloe steeds toeneemt, benzoë, damar, gomelastiek, getah-pertja, tabak, was, peper, drakenbloed en stofgoud. Dit laatste vindt men in het direct gebied van Palembang zeer weinig: het komt van de Djambische grenslanden. De Palembangsche vrouwen zijn als borduursters en kunstwerksters beroemd. — De hst. Palembang wordt voor zeer gezond gehouden, wat men daaraan toeschrijft, dat eb en vloed er zich nog vertoon. Dit zou gunstig werken op de miasmen, die zich uit het moerassige terrein ontwikkelen.

§ 119. De kennis der binnenlanden, ofschoon in den laatsten tijd nogal vooruitgegaan, laat ten deele nog veel te wen-

schen over. De hoofdtakken, die de Moesi opneemt, zijn de Kikim r., de Klingi 1. met de Bliti, de Lakitan 1., de Rawas 1., de Lematang r., en, dicht bij de hoofdplaats, de Ogan r. en de Kemering r. Beneden de hoofdplaats vormt ze een net van takken en valt met drie monden in zee, waarvan de noordelijkste, naar een zeeplaatsje Soensang geheeten, de voornaamste is. — De afdeelingen en onderafdeelingen (vroeger divisiën) der residentie dragen meestal naar deze hoofd-rivieren hare namen. Zij zijn op hare beurt in districten of *marga's* verdeeld — hetzelfde woord, dat bij de Lampongers, de Pasoemahs en evenzoo bij de Bataks „stam” beteekent — onder inlandsche hoofden met den titel van pasirah, die de dorpschouffden, proatin — een titel, die geheel overeenkomt met dien van orang-kaja, welken wij in het oosten van den archipel terug vinden, — onder zich hebben. Ook bij de Redjangs heeten de dorpschouffden zoo.

Buiten de hoofdplaats is de residentie Palembang in zes afdeelingen verdeeld, van welke de drie eersten onder het bestuur van assistent-residenten staan.

Afd. *Tebing-tinggi* met de gn. hpl. Onderafd. 1°. Moesi-Oeloe met Moeara Bliti; 2°. Ampat-lawang met Talang Padang; 3°. Rawas met Soeroelangoen; 4°. Redjang en Lebong met Kepahiang; 5°. Sindangstreken met Padang Oelak Tanding.

Afd. *Lematang Oeloe en Ilir en de Pasoemah-landen*. 1°. Lematang Oeloe met de hpl. der afd., Lahat; 2°. Lematang Ilir met Moeara Enim; 3°. Kikim met Boengamas; 4°. Pasoemah-landen met Bandar.

Afd. *Komering* (Kemering) en *Ogan Oeloe, Enim en de Ranau-districten*. 1°. Kemering Oeloe met de hpl. der afd. Moeara Doewa; 2°. Ogan Oeloe en Enim met Batoeradja; 3°. Ranau-districten met Banding Agoeng.

Afd. *Moesi Ilir* met Sekajoe.

Afd. *Ogan en Komering Ilir en Blidah* met Tandjong Radja.

Afd. Iiran en Banjoe-Asin met Telang Betoetoe.

§ 120. Tot de residentie Palembang wordt ook Djambi gerekend, waarvan het bestuur wel is waar nog aan den sultan blijft overgelaten, die bij verschillende contracten de souvereiniteit van zijn land aan Nederland opdroeg, doch met een Nederlandschen politieken agent nevens hem. Ook is de havenplaats Moeara Kompeh aan zijn bestuur onttrokken. Het land, dat door de Batang-Hari en hare zijtakken wordt doorsneden, is nog slechts onvolledig bekend wegens de onveiligheid der binnenlanden, waar de sultan zijn gezag niet weet te handhaven. Alleen de rivier zelve en hare voornaamste bijrivier, de Tembesi, zijn na de Sumatra-expeditie van 1877—78 voor het grootste gedeelte vrij nauwkeurig bekend. Over 't geheel is deze streek dun bevolkt; het zielental voor het geheele rijk van Djambi wordt op 75000 geschat, en de handel is dan ook onbeduidend.

Een veel beter toestand vinden wij in de westelijkste districten, de bergstreken aan den bovenloop der Batang-Hari, die voor een deel in naam van Djambi afhankelijk zijn, en onder welke de Rantau-staatjes, die vroeger tot Menangkabau behoorden, geheel onafhankelijk zijn. Hier woont een over 't geheel krachtige en welvarende bevolking, die zeer najverig is op hare zelfstandigheid, en dan ook steeds een bijkans volledig isolement heeft gehandhaafd. De producten des lands, hars, was, rotan en vooral stofgoud, brengt echter de Rantau ter markt in de Padangsche bovenlanden en soms te Padang zelf om er geweven goederen, geweren en kruit voor in te ruilen. De voornaamste dezer onafhankelijke land-schappen zijn het dichtbevolkte Korintji (welks bevolking op 75000 zielen geschat wordt) en Serampeï, dat, geheel bergland, door een schaarsche en zeer schuwe bevolking bewoond wordt. Het meer van Korintji, dat in het midden der vruchtbare, (ook koffie produceerende) vallei van denzelfden naam ligt, wordt gevoed door de Batang Sangkir

en heeft zijn uitwatering door de Meringin in de rivier van Djambi.

V. OOSTKUST VAN SUMATRA.

§ 121. Deze residentie bestaat uit het vroegere rijk van Siak met zijn onderhoorigheden en het landschap Kota-Pinang. De sultans van Siak en Deli hebben hun titel behouden maar staan onder Nederlandsch oppergezag. De residentie wordt van Sumatra's westkust gescheiden door de onafhankelijke Batak-landen en van de residentie Palembang door het rijk van Indragiri, dat onder toezicht staat van den resident van Riouw. Siak beslaat daardoor, althans in naam, eene kustlengte van niet geringer uitgestrektheid dan die van het gouv. der Westkust en langs genoegzaam de geheele lengte van de straat van Malakka. In dit gebied komen van noord naar zuid de volgende rivieren voor: de rivier van Těmiang, grensrivier tusschen Atjeh en de onderhoorigheden van Siak; de rivieren van Deli, Batoe Bara en Asahan; de Bilah en Paneh, die zich voor hare uitwatering vereenigen; de Rokan, die zich met twee wijde monden ontlast, van welke de zuidelijke rivier van Tanah Poetih heet; en de rivier van Siak, die gevormd wordt door de vereening van de Tapoeng Kiri en de Tapoeng Kanan en zich ontlast in de Brouwerstraat. De verschillende landschappen, uit welke het rijk bestaat, hebben echter hun eigen vorsten, terwijl ook de Bataksche bevolking van het binnenland slechts een schatting betaalt in peper maar feitelijk onafhankelijk is. Onder de reeks van kustplaatsjes (sommige met slechts honderd inwoners) zijn de voornaamste, van het zuiden af: Bilah, Paneh, Asahan, Batoe-bara, Bědageh, Sěrdang, Dėli en Těmiang, dat aan Atjeh grenst; zij hebben een hoofdzakelijk Maleische bevolking, die mohammedaansch is; de door nog heidensche Bataks bewoonde binnenlanden zijn veel dichter bevolkt.

Het belangrijkste gedeelte der residentie is het landschap Deli, waar sedert 1866 een steeds toenemend aantal plantages meer bijzonder voor de tabakscultuur aangelegd is. De gronden worden door den sultan in erfpacht uitgegeven en meest met Chineesche koelies bewerkt. Naast tabak worden ook muskaatnoten en klappers gecultiveerd. De vroeger bloeiende pepercultuur is hierdoor geheel naar de binnenlanden teruggedrongen. Op Bengkalis wordt de mislukte tabakscultuur door $\sphericalangle$ tapioca en $\sphericalangle$ cassave-aanplantingen vervangen.

De handel heeft in eig. Siak nog niet veel te beteekenen; het belangrijkste in dat opzicht is de *troeboek*-visscherij te Boekit-batoe aan de Brouwerstraat of Selat-Djati (§ 67). Meer naar het noorden brengt het land rotting, sago en drakenbloed voort, noordelijker werd vroeger vooral werk gemaakt van de pepercultuur, zoodat de havenplaatsjes aldaar wel eens de oostelijke peperhavens genoemd zijn.

De residentie Oostkust van Sumatra wordt verdeeld in vijf afdeelingen: eiland *Bengkalis* met de gn. hoofdstad der residentie; *eigenlijk Siak* met Siak sri Indrapoera, zetel van den sultan; *Laboean Batoe*; *Asahan* (en Batoe Bara); *Deli* met Medan, den zetel van een assistent-resident (onderafdeelingen: Deli met Laboean Deli, waar de sultan resideert; Langkat met Tandjong Poera; Serdang; Temiang).

§ 122. Het gedeelte der oostkust, dat tusschen de onderhoorigheden van Siak en die van Djambi ligt, wordt doorsneden door de aanzienlijke rivieren van Kampar en van Indragiri, wier oorsprong in de Padangsche Bovenlanden wij reeds leerden kennen, en de rivier van Reteh. Poelaulawang, naar de rivier ook Kampar geheeten, is een rijkje, dat tegenwoordig onafhankelijk is van Siak, maar dat door een lid van het Siaksche vorstenhuis geregeerd wordt en slechts zeer indirect met ons gouvernement in betrekking staat. Een dergelijke verhouding bestaat er mis-

*Wenit g
cuis vout
de med. de
muel op de
L no liden*

schien ook tusschen Indragiri en Koeantan en bestond er vroeger tusschen Palembang en Pasoemah. — Koeantan ligt aan de Boven-Indragiri en grenst aan onze bezittingen. Er moeten hier merkwaardige overblijfselen gevonden worden uit den tijd dat de Hindoes in de binnenlanden gevestigd waren, zooals trouwens ook nog elders op dit eiland buiten onze bezittingen, bijvoorbeeld in het noorden, in de bovenlanden van Bilah, het vroeger Nederlandsche gewest Padang-lawas, het geval is. — Indragiri, waarvan evenmin als van die andere staatjes iets belangrijks valt mede te deelen, scheidt Siak van Djambi en is maar een leenrijk van den sultan van Lingga (zie § 130). Nog zuidelijker dan de rivier van Indragiri valt de Reteh in zee, waar een gewest ligt, meer onmiddellijk onder het gezag van den sultan van Lingga staande, dat door de steenkolen, die men er heeft gevonden, doch die bij nader onderzoek bleken geringe waarde te bezitten, een tijdlang de aandacht getrokken heeft.

VI. GOUVERNEMENT ATJEH EN ONDERHOORIGHEDEN.

§ 123. Hoewel het binnenland van Atjeh nog zeer weinig bekend is, kan men veilig aannemen, dat het geheel bestaat uit bergland, afgewisseld door lengtedalen en hoogvlakten, waar zich hier en daar toppen verheffen, naar schatting circa 3500 meter hoog. Lager zijn de kustgebergten, die zelden de hoogte van 2000 meter te boven gaan. Langs de noordzijde, van kaap Pedropunt tot Diamantpunt, strekken zich op korten afstand van de kust berggroepen uit, onder welke het Samalanga-gebergte de voornaamste is; aan de westzijde ligt het begin van den Boekit-Barisan, die hier den naam draagt van Pedir-Daholi gebergte. Deze beide gebergten laten echter aan het noordwestelijk uiteinde een lage alluviale kustvlakte over, die de kern vormde van het oude rijk van Atjeh en ten westen begrensd wordt door het bergachtige schiereiland

van de Koningspunt. Alleen dit gedeelte, dat sinds den in 1873 begonnen oorlog aan ons rechtstreeksch gezag onderworpen is, en de smalle kuststrook, die, uit vroeger Atjehsche vazalstaten bestaande, nu grootendeels de suzereiniteit van Nederland erkend heeft, zijn goed bekend. De bevolking van Atjeh bestaat uit de Pedireezen en Paseiers, die met de Maleiers verwant zijn maar zich in sommige opzichten van hen onderscheiden; en de Gajoe's in de binnenlanden, die veel overeenkomst hebben met de Bataks maar den mohammedaanschen godsdienst aangenomen hebben; eenige volkplantingen van echte Maleiers uit de Padangsche Bovenlanden, die aan hun eigenaardige instellingen getrouw gebleven zijn; en ten laatste de eigenlijke Atjehneezen, de overheerschers des lands, oorspronkelijk zoo 't schijnt een kolonie van het vaste land, maar die allengs tot zekere hoogte met de inlandsche bevolking is vermengd geraakt. Zij bewonen hoofdzakelijk Groot-Atjeh, maar vele Atjehsche grooten hebben met hunne volgelingen koloniën gesticht langs de kusten, in welke echter de landbouw door de oorspronkelijke bevolking des lands gedreven wordt. De Atjehneezen onderscheiden zich door grootere energie van alle andere bevolkingen van den archipel, maar hunne zeden zijn diep verdorven.

Peper is van oudsher het hoofdproduct, daarnaast pinang- of betelnoten; ook koffie wordt uitgevoerd, terwijl de Gajoe's zich vooral op tabaksbouw en veeteelt toeleggen. De Atjehneezen zijn altijd bekend geweest als stoute zeevaarders en zeeroovers, en de vischvangst is er nog zeer belangrijk. Ongelukkig neemt onder de invoerartikelen opium een groote plaats in.

Rijst, katoen, betelnoten en op de kust tabak worden slechts voor eigen gebruik geteeld.

Het gouvernement Atjeh en onderhoorigheden is verdeeld in vier afdeelingen.

Afd. *Groot-Atjeh*. 1°. Mesdjid Raja met de hpl. van het gouvernement, Kota-Radja, dat door een spoorweg met de reede van Oleh-leh verbonden is; 2°. Marasa en VI Moekims met Oleh-leh; 3°. XXII Moekims met Lambaroe; 4°. XXVI Moekims met Kroengkali.

Afd. *Westkust* met de hpl. Malaboe (te onrechte meestal Analaboe genoemd). Tot deze afdeeling behooren de vazalstaten Leping, Loeong, Kloeang, Patih, Rigas, Analaboe, Sinagum, Taripoh, Soesoeh, Manging, Tompat Toean, Kaloeat.

Afd. *Noordkust* met de hpl. Segli. Op deze kust liggen de vazalstaten Pedir, Gighen, Samalangan, Pasangan, Agum-Agum en Pasei.

Afd. *Oostkust* met de hpl. Telok Semawe. Tot deze afdeeling behooren de vazalstaten Simpang Olim, een der welvarendste en krachtigste maar ook de lastigste onder de Atjehsche vazalstaten; Tandjong Semantoh, Djoelok met Boeing; Editjoet en Edi besar, onze oudste bondgenoot in Atjeh en evenals Deli geopend voor vreemde exploitatie der woeste gronden; Padawa; Perlak, een zeer oud rijk maar nu arm en verwaarloosd, het bezit eene petroleumbron; Langsar; Tëmiang aan de gelijknamige rivier, die de grens vormt tusschen de Atjehsche en de Siaksche landen, met de hpl. Seroewei.

Tusschen de Atjehsche Westkust en Tapanoeli ligt het nagenoeg onafhankelijke maar weinig beteekenende landschap Troemon.

§ 124. Om liggende eilanden. Noordwestelijk van Groot Atjeh liggen eenige kleine, bergachtige eilanden, onder welke Poelo Bras bekend is om zijn lichttoren. Op eenigen afstand van de westkust van Sumatra liggen met deze evenwijdig een tiental grootere en honderden kleinere eilandjes. De eerste zijn middelmatig hoog: de hoogste toppen op Nias, het grootste dier eilanden, bereiken nog geen 700 meter, de kleinere zijn laag en dikwijls niet veel meer dan koraalbanken. De eilanden zijn:

Si-maloe en de Banjak-eilanden. Deze zijn grootendeels met Maleiers van de kust van Sumatra en Atjehneezen bevolkt en staan tot de Atjehneesche staatjes aan de westkust, met welke zij ook uitsluitend verkeer hebben, in eene afhankelijke betrekking.

Nias, dat tot de residentie Tapanoeli behoort. Er is een Nederlandsche post te Sitoli, aan de noord-oostkust. Vroeger vooral was het door den slavenhandel berucht, dien de Atjehneezen hier dreven, en die door de eeuwigdurende veeten der kleine staatjes, waarin het eiland verdeeld is, werd aangekweekt. Ook werkten er vele Niassers als pandelingen te Padang. De vruchtbaarheid des eilands geeft hoop op eene betere toekomst.

De Batoe-eilanden: drie middelmatig groote en een aantal kleinere, onder de ass.-resid. Ajer-bangis, met een posthouder op Tello.

De Mentawei-eilanden, Siberoet en Sipora, met omliggende kleinere, — de Pageh-eilanden, twee eilanden, door eene nauwe straat gescheiden, — en eindelijk, op vrij grooten afstand, Engano. Deze laatsten hebben weinig te beteekenen, daar zij slechts nu en dan door Maleische handelaars bezocht worden. Engano behoort tot de residentie Bengkoelen.

§ 125. De producten dezer eilanden zijn niet van groot belang en zullen wel hoofdzakelijk in kokosnoten en olie en in sago bestaan. Maar zeer merkwaardig zijn zij in een ethnographisch opzicht, daar zij door eene geheel eigenaardige bevolking bewoond zijn, die men wel als verwant met de Bataks beschouwt, maar waarschijnlijk in dezelfde verhouding tot de Dajaks zou geacht hebben te staan, wanneer deze toevallig, in plaats van de Bataks, de binnenlanden van Sumatra bewoond hadden. Zij leven voornamelijk van de opbrengst van vischvangst en jacht of ook wel van sago; aan landbouw doen zij weinig. Op de verschillende eilanden vindt men evenwel ook verschil in gewoonten. Koppensnellen

bijvoorbeeld is voornamelijk op Nias in gebruik. Op de Mentaawai- en Pageh-eilanden schijnt het ras zuiverder gebleven dan daar; het tatoeëeren, het beschilderen van het gelaat en het gebruik van pijl en boog vindt men daar nog heerschend; ook het pamali bestaat er, doch betelkauwen doen zij er niet, en terwijl op Nias de huizen uitmunten door stevigheid en een zekere netheid van bouw, vindt men die op Engano nog in den vorm van bijenkorven.

§ 126. Aan de zuidkust zijn enkele eilandjes door hunne ligging in de straat Soenda in de nabijheid van de Javaansche kusten meer bekend, zoo als Laboean in de Semangka-baai, Lagoendi tegenover den middelsten uithoek, Sibesi en een enkel ander vóór de Lampoengbaai, en de Zutfensche-eilanden in het nauwste gedeelte van straat Soenda aan den oostelijken uithoek.

§ 127. Aan de oostkust van Sumatra liggen, behalve die welke tot Siak behooren, de eilanden, die met nog andere de residentien Riouw en Bangka uitmaken, waarvan echter de eerste veeleer als met het Maleische schiereiland in verband staande moeten beschouwd worden, terwijl ook Bangka, ofschoon slechts door de straat van dien naam van Sumatra gescheiden, niettemin alleen wat de ligging betreft hier in dezelfde verhouding tot dat eiland gebracht wordt, als bijv. Padang en Rantau.

§ 128. *Bangka* is voornamelijk aan de oostzijde vrij hoog; langs de kust van straat Bangka vindt men veel laag en moerassig land. In het noorden vormt de kust een inham, de Klabat-baai geheeten, die tot aan den voet van het Marasgebergte landwaarts inloopt. Dit gebergte, waarvan de hoogste der drie toppen tot bijna 900 meter reikt, is het hoogste des eilands; weinig lager is de Pading, dicht bij de zuid-oostkust. Onder de rivieren behoort de Mèrawang, die op den Maras ontspringt, tot de aanzienlijkste.

Van de exploitatie van het tin, waaraan het eiland zijne

gronden, d. v. s. inkomende gronden op de velden en in
valleijen gelegen, waar de vruchtende laag sanden
grond voorkomt; en 2°. de inkomende gronden in de valley
de mynen in de velden onder kólang genoemd. Zie pag. 55.
Jeseger waren de uitg. 139 Bangkabezer, Hans Chemeyer
die zich tot konings' s dienaren. - Het Gouvernement geeft

wereldberoemdheid te danken heeft, is boven, § 57, reeds
gesproken. De tinmijnen liggen meestal dicht bij de kusten
en wel bij die, welke van straat Bangka zijn afgekeerd. —
Behalve deze delfstof bezit het eiland niet veel belangrijks.
De bevolking leeft meestal van den rijstbouw, die echter on-
voldoende is om in de behoeften te voorzien, of van het
zoeken der producten harer bosschen, zooals damarhars, was,
honig enz. Met den aanplant van koffie is een proef genom-
men, waarvan de uitslag nog niet bekend is. In de Klabat-
baai wordt veel tripang gevangen. Door iets bijzonders onder-
scheidende de inwoners zich niet. Daar het eiland lang van
Palembang afhankelijk geweest is, zijn de hoofden meestal
van daar afkomstig. — In alle opzichten heeft het eiland
Blitoeng (van Bangka gescheiden door de Gaspar-sstraat, onder
welker tallooze eilandjes Lepar het grootste en voornaamste
is) veel overeenkomst met het vorige. Zijne bergen zijn niet
minder hoog, en het bezit een paar rivieren, die meer dan
kustrivieren zijn. Behalve tin vindt men er ook veel ijzer,
waarvan de inwoners eenig werk maken. Meer opzettelijke
vermelding verdienen de zoogenaamde Orang-laoet, die op
Blitoeng meer als Orang-sékah bekend zijn, een slag van
mensen, dat, gelijk reeds de naam aanduidt, meer op zee
dan op land woont, maar hier zich ten deele tot vestiging
aan den wal heeft laten bewegen; men vindt ze het meest
in de Klabat-baai en aan de oostkust tusschen Pangkal-pinang
en Koba aan de Koerou. (Zie ook § 150).

§ 129. Verdeeling. De residentie Bangka bestaat uit negen
districten, elk met een Europeeschen administrateur, een in-
landschen demang en een luitenant voor de Chineezers, die
onder een kapitein te Muntok staan. Hoofdplaats is Muntok,
aan den voet van den Mènoembing en den ingang van straat
Bangka. De overige districten zijn: Djeboes, Blinjoe, Soengei-
liat, Merawang, met hpl. Batoe-roesak, Pangkal-pinang,
Soengei-sélan, Koba en Toboali, met gn. hpl. of ook Sabang.

and koning's verschoot tot aankoop van benodigdheden, ver-
keert zigt op credit, en geeft uitzicht op afschrijving der schulden
als de uitginnig niet alreunde opleest. Op verschoot
et behet sin dan het Gouvernement zal geleend eunden kege
l. vastgestelden prij van f13.50 de p. d. l.

[By den
oogst plaga
d. ruculen
d. ruculen
met d. han
d. ruculen
De by zome
rystbouw
schijnt de
t. v. d. d. n.

9 ?
 Van de op zich zelf staande ass.-residentie Blitoeng is de hoofdplaats Tandjoeng-pandan. Zij bestaat uit één district, verdeeld in vier onderdistricten onder inlandsche ngabeis, die den dipati van Blitoeng tot hun hoofd hebben, terwijl de Chinezen van het eiland onder een kapitein op de hoofdplaats en een luitenant te Sidjoek aan de noordkust staan. De onderdistricten zijn Tandjoeng Pandan, waartoe ook het eiland Mendanau met de overige eilanden, in straat Gaspar aan deze zijde van het eiland Liat gelegen, behooren; Boeding; Linggang en Dindang.

§ 130. De residentie *Riouw en onderhoorigheden* omvat het rijk van den sultan van Lingga, die reeds in 1784 de suzeriniteit van Nederland erkende, toen, tot besluit van een met hem gevoerden oorlog, zijne hoofdplaats door de onzen werd ingenomen. De sultan, die destijds den titel voerde van sultan van Djohor, Pahang, Riouw en onderhoorigheden, bij welke namen ook die van het eiland Lingga gevoegd werd, toen hij, na die onderwerping, dat eiland tot zijne residentie koos, verloor uit zijn titel de beide eerste tengevolge van het Londensche tractaat van 1824, waarbij Nederland al zijne bezittingen op het vasteland aan Engeland afstond. En daar de zetel van het rijk, toen Malakka in 1511 door de Portugeezen was ingenomen, van daar naar Djohor verplaatst was, zoo is het tegenwoordige rijk van Lingga niet minder dan een overblijfsel van het eenmaal zoo beroemde sultanaat van Malakka, dat de bakermat van de mohammedaansch-maleische beschaving geweest is.

Tot waarneming van de belangen van het Nederlandsche gouvernement resideert er een Nederlandsche ambtenaar op Tandjoeng-pinang, een eilandje dat tegenwoordig door verzanding aan het grootere Béntan (Bintang) reeds zoo goed als verbonden is. Het Nederlandsche grondgebied strekt zich slechts over eene kleine strook lands uit, doch het gouvernement trekt de inkomsten van geheel Béntan, en terwijl het

bestuur van het rijk, onder den sultan, aan den rijksbestierder of onderkoning verblijft, zijn er de Chineezzen, die een groot deel der bevolking uitmaken, aan het Nederlandsch gezag onderworpen. De rijksbestierder, die den titel van jang-di-pertoewan moeda voert (de sultan draagt dien van jang-di-pertoewan besar), is een prins uit een Boegineesch geslacht, waarin die waardigheid in de vorige eeuw tot belooning van bewezen diensten werd erfelijk gemaakt.

Tot de residentie Riouw behooren de Riouw-, de Lingga-, de Karimon-, de Tambilan- (Timbalan), de Anambas- en de Natoena-eilanden, benevens op Sumatra het rijk van Indragiri en de landschappen Mandah en Reteh. In de hoofdplaats van Indragiri, Ringat, is een Nederlandsch ambtenaar gevestigd, maar het gedurig door binnenlandsche onlusten geteisterde land heeft voor het Nederlandsch gouvernement weinig belangrijks. De meer landwaarts in gelegen Koeantan-districten zijn nog zeer weinig bekend en feitelijk geheel onafhankelijk.

Van de zee van den Riouw-Lingga-archipel weet men meer dan van de eilanden, van welke gewoonlijk slechts de naam en de kusten en de een of andere piek bekend zijn. Onder die pieken is die van Lingga ruim 1200 meter, die van Bentan, ook de Zadelberg geheeten, ruim 400 meter hoog. — De meest bekende eilanden zijn, in het noordelijke gedeelte der groep, behalve het hoofdeiland Bentan, Batam, Boelang, Gampang, Galat en Karimon, en in het zuidelijke, de Lingga-groep, die door de straat Dempo van de Riouwgroep gescheiden is en meer direct van Lingga uit bestuurd wordt, Lingga en Singkep. — Op Tandjoeng-pinang ligt Riouw, de hoofdplaats der residentie, beschermd door het fort de Kroonprins, volgens het algemeen gevoelen een lief klein plaatsje, en dus zeker zeer verschillende van het armzalige Daï of Kwala-daï, de hoofdplaats van den sultan op Lingga. De residentie van den onderkoning, de gemachtigde van den sultan bij den resident, is een klein eilandje tegen-

over Tandjoeng-pinang, het eiland Mars of Pau Pénjangat.

§ 132. De opbrengst van dezen archipel is vooral peper, die op verscheiden eilanden gecultiveerd wordt en op Bentan met de gambir-cultuur uitsluitend in handen der Chineezen en naast die ook de eenige cultuur van belang is. Bij gebrek aan rijst wordt sago en van lieverlede ook meer cassave verbouwd. Op een paar eilandjes, Singkep in het zuiden en Karimon in het noordwesten, wordt tin gevonden, maar tot dusver weinig geëxploiteerd. Op sommige eilanden vindt men eene oorspronkelijke bevolking, die nog op een zeer lagen trap van beschaving staat en door de meer geciviliseerde Maleiers als wilden (orang-oetan) beschouwd wordt. Terwijl deze in de bosschen leven, welker producten zij ook verzamelen, vinden er wederom andere stammen hun bestaan met op zee rond te zwalken en tot op Bangka en elders tripang en agar-agar te gaan visschen: het zijn voornamelijk Lingganeezen, die zich met dit laatste bezig houden. De hoofdmarkt voor de producten dezer eilanden is Singapore.

§ 133. De residentie Riouw en onderhoorigheden is buiten de hoofdplaats Tandjoeng-Pinang verdeeld in vijf afdelingen als: Lingga, waartoe ook Indragiri gerekend wordt; Karimon; Batam; Tandjoeng-Pinang; Poeloe Toedjoe of de eilanden in de Chineesche zee, die uit drie hoofdgroepen bestaan, de Anambas-, Natoena- en Timbalan-eilanden. Men noemt ze Poeloe Toedjoe d. i. „de zeven eilanden, omdat van de drie groepen gezamenlijk zeven eilanden bewoond zijn en onder geregeld bestuur staan n.l. van de Anambas Djemadja en Siantan, van de Natoenas Poelau Laoet, Boengoeran, Soebi en Seradan, en van de Timbalan-groep Groot Timbalan. De eerste staat onder twee hoofden, een van Djemadja en een van Siantan, de beide hoofdeilanden; de tweede onder de hoofden van de eilanden Boengoeran of Noord-Natoena en Serasan en nog een paar kleinere; de laatste onder het hoofd van het gn. hoofdeiland.

III. Borneo.

§ 134. Borneo ligt tusschen ruim 7° N. B. en ruim 4° Z. B. en tusschen circa 129° en 119° O. L. De oppervlakte van het eiland is 12,962 vierk. g. m., d. i. ruim 21 maal die van Nederland en $5\frac{1}{2}$ maal die van Java. Deze verhouding wordt echter minder aanzienlijk, wanneer men alleen de Ned. bezittingen berekent, want voor het rijk van Broenei en het gebied van Solok moet men ongeveer $\frac{1}{4}$ van het geheele eiland aftrekken.

De grootste lengte, dwars over het eiland van het Z. W. naar het N. O., of van kaap Sambar tot kaap Oensang, is 180 g. m., ongeveer als van hier naar Rome. De grootste breedte van het W. naar het O., van kaap Batoe-belah tot kaap Kënioengan, is 150 g. m., d. i. altoos nog iets meer dan de lengte van Java. De afstand van de Chineesche en de Javazee over den meridaan van Sëkadau is echter niet meer dan 65 g. m., maar die van het noordelijkste naar het zuidelijkste punt van 't eiland, die slechts 2° in L. verschillen, is 175 g. m. ~~Sijpanclatke~~

Bij Borneo valt vooral de geringe ontwikkeling der kusten in 't oog, daar zij voor het geheele eiland slechts als van 1: 1.82 is.

De meer uitstekende punten zijn de kapen Simpang-mëngajau (N.), Baram, Sirik, Datoe, Api (N. W.), Batoebelah, Satei, Sambar (Z. W.), Poeting, Malatajoer, Soengei-baroe (Z.), Aroe, Kënioengan (O.), Oensang (N. O.).

§ 135. Het eiland wordt van het Z. Z. W. naar het N. N. O. doorsneden door een gebergte of liever een bergland dat nog zeer weinig bekend is. De hoogste toppen liggen in het N. O., onder welke de Kinibaloe op een hoogte van 4500 meter geschat wordt, terwijl enkele andere toppen eene hoogte van 2000 tot 3000 meter bereiken. Een algemeene naam is aan dit gebergte nog niet gegeven. Gewoon-

volgens
alleen op
Carnbee
9.373 0 ges
mylen...

h

Gewoonlyk
heemt men
aan dat het
uit bergketen
bestaat, die
in middel
punt uitst
ken -

↳ of Simpang-mangio
Baram - of Baraon.

moe ligt
 ene beite,
 grove
 vulkanen,
 den Ind
 kipe
 schets P;
 keff mer
 niken
 nde. -
 Olla Wa.
 ngen. -

lijk noemt men het zuidwestelijke gedeelte Kaminting. Het vormt over het algemeen de grensscheiding van de groote afdeelingen des eilands. Links (op 2° N. B.) gaat een zijtak uit, die tot T. Datoe de grensscheiding vormt tusschen de Wester-afdeeling en Serawak, en die de namen van G. Madei, het gebergte van Batang-Loepar en van G. Krimbang draagt. Rechts loopen kleinere takken, die de grensscheidingen van Koetaringin, de Zuider-afdeeling en de Groote en Kleine Dajak uitmaken, en vervolgens meer aanzienlijke, die ten zuiden en ten noorden de grenzen van Koetei bepalen (1° 30' en 2° 30' N. B.). Nog noordelijker is het binnenland zoo goed als onbekend. Het zuidelijke Koeteische gebergte buigt op een geringen afstand van de oostkust in eene geheel zuidelijke richting om en loopt langs de grenzen van Bandjarmasin en de rijkjes aan de oostkust tot in Tanah-Laoet; het zuidelijke deel daarvan is onder den naam van Meratoes-gebergte meer algemeen bekend.

§ 136. Al die bergen vormen tevens de waterscheidingen der voornaamste rivieren des eilands, en gelijk wij zagen, zooals dit overal in Oost-Indië het geval is, de grenzen der verschillende staatjes (waaruit blijkt, dat „stroomgebied” en „staat” daar genoegzaam gelijke begrippen zijn); in het zuiden: van de rivieren van Koetaringin (ontstaan uit de Lemandau en Aroet), van Pemboeang, van Katingan en van Mendawei en van de Kahajan, de Kapoeas-moeroeng en de Baritoe; in het oosten: van de rivier van Koetei (de Mahakkam), van Berau (de Koeran, ontstaan uit de Segah en Kelei), van Boeloengan en de Tidoengsche rivieren. Aan de westkust zijn de Sambas, de Kapoeas of rivier van Pontianak en de Pawan of rivier van Matan de hoofdrivieren, terwijl in het zuiden de rivier van Djélei nagenoeg de grenzen der beide hoofdafdeelingen onzer bezittingen op Borneo bepaalt.

De voornaamste rivieren, die, buiten onze bezittingen liggende, in de Chineesche zee vallen, zijn die van Serawak,

de Batang-loepar, de Rēdjang en die van Broenei (de Limbang), terwijl de Kina-Batangan, van welke alleen de benedenloop nog eenigszins bekend is, in de Soeloe-zee uitloopt.

Van die allen zijn de Baritoe en de Kapoeas de voornaamste.

De Baritoe draagt eerst den naam van Soengei-Moeroeng en behoudt dien in haren oostwaartschen loop door het landschap Siang. Waar zij zich vervolgens zuidwaarts wendt, verwisselt zij dien met dien van Baritoe, maar wordt naar de gewesten, die zij doorstroomt, t. w. Doesoen-oeloe en D-ilir, ook wel de Doesoen geheeten. Uit de Doesoen-landen komt zij in Bēkoempei, een gewest, dat zich tot niet ver benoorden de hoofdplaats langs de rivier uitstrekt. Slechts in het Siangsche kronkelt de rivier zich tusschen steile oevers door bergachtig land; spoedig wordt het terrein, dat zij doorstroomt, vlak, en wel in zulk eene mate dat gedurende den regentijd meer dan $\frac{1}{4}$ van het geheele stroomgebied onder water staat. Door deze overstromingen ontstaan, langs de oevers der rivier, uitgestrekte meren en kanalen, welke laatste, door eenig punt van de rivier met een ander in een rechte lijn te verbinden, bij de tallooze krommingen van het stroombed voor de vaart van groot belang kunnen zijn. De belangrijkste meren of *danan's* zijn die van Pamingir, Babei en Medara. De aanzienlijkste zijrivieren bevinden zich alle op haren linkeroever: daartoe kunnen gerekend worden de Tewei, Mantalat, Ajo, Karau, Patei, Bahan of rivier van Nēgara en Kajoe-tangi of rivier van Martapoera, ook, even als de Baritoe, rivier van Bandjarmasin genaamd; de beide laatste worden ook wel Banjer geheeten en door de bijnamen Grootte en Kleine onderscheiden. Voordat zij de Bahan opneemt, verdeelt de Baritoe zich in twee armen, van welke de oostelijke dien naam behoudt, terwijl de westelijke eerst dien van Poeloepetak, naar het gewest, waardoor zij loopt, en dan dien van Kleine-Dajak krijgt, t. w. daar, waar zij hare wateren met die van de Kapoeas-moeroeng vereenigt.

De geheele lengte van de Baritoe is circa 190 uren, van welke verreweg het grootste gedeelte, een afstand namelijk van 137 uren, voor groote schepen bevaarbaar is, terwijl haar verval op die groote uitgestrektheid niet meer dan 145 voet bedraagt.

De oorsprong van de Kapoeas is in het hart des eilands, even als die van de Baritoe. Te Sintang vereenigt zij zich met de Melawi, die de Pinoeh opneemt en om hare belangrijkheid ook Simpang-kanan genoemd wordt, terwijl dan het bovengedeelte van de Kapoeas Simpang-kiri heet. Behalve dezen linker-zijtak neemt de Kapoeas onder anderen nog op, links: de rivieren van Sep en Sekadau, en rechts: de Katoenggau, de Sekajam (rivier van Sanggau) en die van Landak, en werpt zich met een aantal armen, waaronder zes grootere, in zee. Het land, dat de rivier doorloopt, is, even als dat van de Baritoe, zeer laag en staat tot Boenoet, dat nog zeer ver boven Sintang ligt, jaarlijks in den regentijd onder water. Onder de meren, die ook hier worden gevonden, zijn de Danau Loear of D. Malajoe en de Danau Serian de grootste.

reid in 1823
het eerst be-
recht. -
de rivier van
nao zijn by con-
vischrijke en
in het alg-
een een be-
lij water...
diepgaand
ken van zij
waarsch
zij allen
der men.
en banken
en -

§ 137. De loop van de hoofdrivieren en de aard van het binnenlandsch gebergte bieden ruime gelegenheid aan tot communicatie tusschen de verschillende kusten. Er zijn een aantal wegen, die langs de rivieren van het zuiden naar de binnenlanden van de Wester-afdeeling voeren en van Siang en de Doesoen-landen naar het Koeteische. De heer Schwaner is de eerste geweest, die een van die wegen gevolgd is en van Palingkau, langs de rivieren Kahajan (Groote Dajak), Roengan en Katingan, het gebergte, en van daar, langs de Melawi, Sintang en verder Pontianak bereikt heeft, waar hij in Februari 1848 na een reis van vier maanden aankwam.

§ 138. De hoofdbevolking van Borneo bestaat uit de zoogenaamde en welbekende Dajaks, een naam, die aan alle heidensche bewoners van dat eiland gegeven wordt, gelijk

bevolking van de W. L. en O. Afdelingen bestaat uit:

Europeanen	900.-
Sundanese	90.000
Chinezen	34000
Arabieren	2000

Anderen vromer
Hollands 400.

De bevolking van de W. L. en O. Afdelingen is de W. A. deeling

die van Maleiers weleens aan de mohammedaansche. Dit laatste evenwel te onrechte. De mohammedaansche bevolking van de noord-westkust en van de noordelijke, des noods van de geheele, westkust mag men zoo noemen, al is zij met andere elementen vermengd, die dan toch de zeer kleine minderheid uitmaken, zoo als Boegineezen en Arabieren; maar die van de zuidelijke westkust en althans die van de zuid- en de zuidelijke oostkust, noemt men beter naar de staten, waarin het land verdeeld is, of naar de volken, waartoe men weet, dat zij behooren, als Bandjareezen, Koeteineezen, Boegineezen van de verschillende staten der oostkust, enz. De eerstgenoemde kusten zijn door mohammedaansche Maleiers gekoloniseerd, die hun vaderland, het zuidelijk gedeelte van het schiereiland van Malakka, toen het rijk van Djohor, hadden verlaten; de andere door Hindoe-Javanen. Vandaar dat men eerst verder in het binnenland op de meerdere zuiverheid van ras van de oorspronkelijke bewoners van het eiland kan vertrouwen, die vroeger, toen de godsdienst niet zulk eene scherpe afscheiding maakte als tegenwoordig, veel gemakkelijker met de later gekomen bevolking moet zijn samengesmolten. Van de binnenlandsche bevolking blijkt het dan ook, dat zij zich in verschillende opzichten zeer van die der kusten onderscheidt, en van die der westkust nog meer dan van die der zuid- en oostkust, een onderscheid, dat zich, behalve in den sterkeren lichaamsbouw der Kaha-jans (dat een vrij algemeen voorkomende naam der binnenlandsche Dajaks is, gelijk die van het Baritoe-stroomgebied meer Beadjoe en Ngadjoe — woorden, die wel niet anders dan Bovenlanders beteekenen — genoemd worden), ook vooral in het tatoeëren vertoont, dat men bij de Dajaks der Westkust niet vindt. Koppensnellen, dat de Dajaks steeds tot een voorwerp van afschrik en van velerlei fantaseering gemaakt heeft, is overal in gebruik, en hier en daar zijn er gewoonten mede verbonden, die den overgang tot het kanni-

uren: *vooral Aken, Waaiwer de orang-Oetan; dan de
N. kust, de olifant, de Chinocrot, Sygers, wilde or-
sen, kerken, Stadel vorkens enz. - Over het geheel
eiland heeft men een soort sarkens, die aan iedere
zyde van de kop een bis haar hebben. - Op sommige
plaatsen heeft men buffels, 148 schapen, geiten, honden &
katten; op Bandjemasie alleen paarden. - De opzigt*

balisme der Bataks niet groot maken. — Naast die Kahajans vindt men andere stammen, die ook niet Dajaks, maar met vele andere verwarring-barende namen genoemd worden, en op een lagere trap van beschaving staan dan zij. Bij de Kahajans toch staat bijv. de kunst om ijzer uit het erts te smelten en tot zwaarden te smeden op eene inderdaad merkwaardige hoogte, en vormt deze een tak van industrie, met welken de Dajaks niets ter vergelijking kunnen aanbieden.

§ 139. *Verdeeling.* Van de beide residentien, uit welke onze bezittingen op Borneo bestaan, is de Wester-afdeeling ruim 2800 vierk. g. m. en de Zuider- en Ooster-afd. ruim 6500 vierk. g. m. groot, d. i. gene iets grooter dan geheel Java, deze bijna driemaal zoo groot.

De residentie Wester-Afdeeling bestaat uit 19 rijken en landschappen en is verdeeld in negen afdeelingen:

Afd. *Pontianak* met de gelijknamige hoofdplaats der residentie, aan de samenvloeiing van de Landak met de Kapoeas, zetel van een sultan. Tot deze afdeeling behoort het eiland Datoe.

— Afd. *Landak* aan de gelijknamige rivier met Ngabang.

— Afd. *Tajan*, hooger op aan de Kapoeas, bestaat uit de rijken Tajan en Meliau. Het eerste staat onder een panembahan evenals Landak, het tweede onder een pangeran.

— Afd. *Mampawa*, aan een klein riviertje, dat ten noorden van de rivier van Pontianak in zee valt. — Niet ver van hier ligt in het binnenland Mandor, waar een aantal Chineezen gevestigd is, de kong-si Langfoeng, die door haar eigen kapthai (regent) onmiddellijk onder het Nederlandsch gezag bestuurd wordt, onafhankelijk van het inlandsche hoofd, den panembahan, van Mampawa.

— Afd. *Soengei-Kakap*, eene Boegineesche nederzetting bij Pontianak.

— Afd. *Soekadana*, de zuidelijkste der residentie met de gn.

Mandor.

hoofdplaats, zetel van een panembahan. Tot deze afdeeling behooren de staatjes Simpang en Matan, door panembahans bestuurd, Koeboe in de delta der Kapoeas, welks hoofd toean wordt genoemd, en een groot aantal eilandjes o. a. de Karimata eilanden.

Afd. Sintang (assistent-residentie), die zich uitstrekt over de inlandsche rijkjes Sanggau en Sekadau (te zamen één district), Sintang, Silat, Soehaid, Salimbau, Piasa, Djongkong en Boenoet (deze laatste vormende het district Salimbau en Boven-2 Kapoeas), alle niet meer dan kleine plaatsjes, in de opgenoemde volgorde, beneden en boven de hpl. Sintang aan de Kapoeas gelegen, en over het stroomgebied der Melawi met Nanga Pinoh.

Afd. Sambas (assistent-residentie) met gn. hoofdplaats aan de Kleine Sambas-rivier; zetel van een sultan. Pamangkat, met het fort Sorg, aan de monding van de Sambas-rivier. Seminis.

Afd. Montrado (ass.-res.), aldus genaamd naar het grootste der vijf Chineesche mijndistricten, die sedert de vorige eeuw in het zuiden van het rijk Sambas gevestigd zijn. De andere vier heeten Boedoek, Sepang, Loemar en Lara. De hoofdplaats is Singkawang.

Terwijl de bevolking naast rijst veel djagoeng als tweede gewas verbouwt, zijn getah-pertja, damargom, rotting en jengkawang-vet de voornaamste uitvoerartikelen.

Uit een mineralogisch oogpunt zijn de zuidelijke streken, voornamelijk Kendawangan, van belang, waar men beweert, dat de Chineezzen vroeger veel tin zouden geëxploiteerd hebben. Ook meer noordelijk, in Mampawa en in 't noorden van Sambas, schijnt er reden te bestaan om het aanwezig zijn van metaalertsen te vermoeden. Diamanten worden in Landak gevonden.

§ 140. De residentie Zuider- en Ooster-afdeeling is verdeeld in zes afdeelingen.

Afd. Bandjermasin en ommelanden met Bandjermasin, de hoofdplaats der residentie, waar talrijke Chineezzen en Ara-

edlet 4 onde
afdeelingen
Melawi, me
Nanga Pinoh
Bovenkapoeas
met Seminis
3. Batang Kay
Pangah, me
Nanga Ba
4. Sanggau en
Sekadau, me
Sanggau
Bekend
der opstun
der Chinese
- 1850
koloniel
gedempt -

1. S- en de
achtste
Lollenkuff
Banso gek
Totan - 600
nieu totan
niet meer
kuff dan die
ander land

bieren gevestigd zijn. Zij is grootendeels op palen of vloten gebouwd. Het fort en de Nederlandsche gebouwen liggen op het rivier-eiland Tatas, aan welks noordelijken uithoek Kween en aan den zuidelijken Schans v. Tuyl liggen.

Afdeeling *Amoenthai* met de gn. hoofstad, zetel van een assistent-resident en beroemd om zijn inlandsche wapensmeden. Tot deze afdeeling behooren voorts Batang Alai, Laboean Amas en Balangan met de hoofdplaats Barabei; Amandit en Negara, dat zijn naam geeft aan de rivier (met Kendangan); Tabalong en Kaloewa met Tandjoeng.

Afdeeling *Martapoera*, het stroomgebied van de rivier Kajoetangi, met een assistent-resident in de gn. hoofdstad Martapoera, vroeger de hoofdstad des rijks. Tot deze afdeeling behooren verder Benoewa Ampat met Rantau en Margasari, bekend om zijn Hindoesche antiquiteiten; Riam Kiwa en Riam Kanan met het om zijne kolenmijnen beroemde Pengaroeng; en Tanah Laoet met Bati-Bati. Het laatste is een rijke goudstreek en bezit in de bovenlanden van het riviertje Maloekoe de steenkolenmijn Banjoe-irang.

Afd. *Doesoen en Dajaklanden*, met een assistent-resident te Marabahan. Deze afd. bevat de districten Bêkoempei, Boven-Doesoen (Doesoen-oeloe) Beneden-Doesoen (Doesoen-ilir), Oost-Doesoen, Mangkatib, Grootte Dajak (het gebied der Kahapan-rivier), en Kleine Dajak (het gebied der Kapoeas Moeroeng). In de Doesoen-landen is een controleur geplaatst, te Boentok, in de Dajaklanden te Kwala Kapoeas. De bevolking van Bêkoempei is mohammedaansch en bestaat uit Dajaks vermengd met vreemdelingen. Het rivier-eiland Poeloepetak, in de Kleine Dajak is merkwaardig door zijne bevolking. Evenals die van Bêkoempei zijn de bewoners van deze streek de eigenlijke handelaren van de binnenlanden van Borneo, die zij tot de Kapoeas toe doorreizen. Zij zijn echter van zuiverder Dajaksch bloed dan hunne noordelijke geburen en geen mohammedanen.

Afdeeling *Sampit* met een controleur te Sampit (eig. Telaga-Tempaga). Aan dezen zijn ondergeschikt de hoofden van de gewesten Mëndawei en Katingan, Sampit en Pemboeang, benevens het leenplichtige rijk Kota Waringin, onder een pangeran van Bandjersche afkomst, wat de mohammedaansche bevolking betreft, het aanzienlijkste der gewesten van de zuidkust. — Goudwasschen en ijzersmelten houden, evenals in de Doesoen en Tanah-laoet, ook in de afdeeling Sampit een groot deel der bevolking bezig.

Afdeeling *Koetei en de Oostkust*. — De ass.-resident resideert te Samarinda, bij den mond der Koetei-rivier, eene Boegineesche vestiging en de voornaamste handelsplaats. Iets hooger op ligt Tengaroeng, de hoofdplaats van het rijk Koetei, een zeer groot gewest onder een leenplichtig sultan, het stroomgebied der Mahakkam.

Verder behooren tot deze afdeeling de leenplichtige rijken Boeloengan aan de rivier van dien naam, waaronder ook de Tidongsche landen ressorteeren, Goenoeng Taboer met een aantal langs de kust verspreide kleine eilanden, Sambalioeng, welke gezamenlijk ook onder den naam van Berausche landen begrepen worden; Pasir; Pegatan; Koesan (hpl. Praboekarta); en de zoogenaamde Tanah Boemboe, bestaande uit de door inlandsche hoofden bestuurde landschappen; Tjingal, Manoengoel, en Sampanahan noordelijk om de Pamoekan baai, Bangkalaän en Tjantoeng, zuidelijk om de Kloempangbaai, Batoe Litjin, een uitmuntende havenplaats aan de nauwe straat van Poeloe-Laoet, Sabamban en Poeloe laoet met het daarbij behoorend eiland Seboekoe. — Al die staatjes ten zuiden van Koetei liggen ten oosten van het Meratoesgebergte, langs de straat van Makassar. Slechts Pasir bezit in de Këndilo eene rivier van eenige lengte, daar deze in het noorden ontspringt en voor het grootste gedeelte langs het grensgebergte loopt. — Met het oog op de bevolking van de oostkust verdient de invloed der Boegineezen, die

zich hier overal hebben neêrgezet, zeer de aandacht. Wat de producten betreft, moeten hier, behalve de gewone, rotting, damar, goud, enz. enz., de diamanten van Koesan en vooral de steenkolen van Koetei en Poeloe Laoet genoemd worden. Om den slavenhandel tegen te gaan en tegen schending onzer grenzen te waken is bij Berau een oorlogschip gestationeerd. De grens van het Nederlandsche gebied is hier kaap Batoe Tinaga bij den mond der Tawau-rivier.

Terwijl men naast rijst ook sago en djagoeng als voedingsgewassen verbouwt, worden in deze residentie tabak en katoen gecultiveerd voor den handel.

IV. Celebes.

§ 141. Celebes, 3294 vierk. mijlen groot, is een eiland van zeer in 't oog loopende gedaante. Terwijl de westkust, van kaap Donda tot kp. Laikang, slechts eene enkele meer aanzienlijke bocht vormt, te weten die van Mandhar, loopen aan de oostzijde twee golven diep landwaarts in, die van Gorontalo (of Tomini) en die van Tolo, en eene aan de zuidzijde, die van Bone, zoodat er vier schiereilanden gevormd worden, waarvan het meer noordelijke naar het oosten en met de uiterste punt naar het noord-oosten, het volgende evenzoo naar het noord-oosten, het derde naar het zuid-oosten en het vierde naar het zuiden gericht is. Behalve deze golven zijn de volgende inhammen en uitstekende punten wel de belangrijkste. Aan de noordkust, van de Noordkaap tot kaap Donda: de baai van Menado, de golf van Amoe-rang, de baai van Kwandang, de Stroomenkaap en de baai van Tontoli; aan de westkust: kp. Temoel, de golf van Palos, de baai van Mamoejoe, kp. William, kp. Rangaso (of Mandhar), de baai van Mandhar en de baai van Pare-pare; aan de

zuidkust kaap Lasoa (of Bira); aan de oostkust: de Vosmaersbaai, de baai van Nipa-nipa, kp. Nederburgh, de golf van Tomori (of Tomaiki), kp. Talabo.

§ 142. Het eiland Celebes is, wanneer men de oostelijke helft van het noordelijke en geheel het zuidelijke schiereiland uitzondert, nog weinig bekend. Het groote verschil in flora en fauna zoowel met Borneo als met de Molukken heeft echter reeds lang de aandacht getrokken en geleid tot de onderstelling, dat de formatie van Celebes aan die van de overige eilanden in den archipel is voorafgegaan. Wat de gesteldheid van den grond in de binnenlanden betreft, moet men zich bepalen tot het vermoeden, dat het eiland aldaar zeer bergachtig zijn zal, gelijk de vele steile kusten en van het strand zichtbare pieken en ook de vorm van het eiland zelf schijnen aan te duiden. Waarschijnlijk sluiten de bergen uitgestrekte hooglanden in, zoo als men dit onder anderen opmaken zou uit de berichten der inlanders omtrent verschillende meren, die zich in het binnenland zouden bevinden, en waarin vele rivieren haren oorsprong nemen. Van die rivieren is die van Sadang de eenige, zoover bekend is, die een vrij langen loop heeft en misschien met de Solo-rivier op Java in lengte kan wedijveren. Zij komt uit het noorden en valt ten noorden van de baai van Pare-pare in zee. — Vulkanen zijn alleen in de Minahasa — zoo heet het uiterste noordelijke gedeelte des eilands — bekend, doch misschien is in het zuiden de Lompo-battang, de hoogste berg des eilands en over de 3000 meter hoog, ook een lang uitgedoofde vulkaan, hoewel de menigvuldige stalactiten-grotten in het zuidelijke schiereiland de kalkaardige natuur van het gebergte buiten twijfel schijnen te stellen. Het aanwezen van warme bronnen doet intusschen ook hier vulkanische elementen vermoeden, iets dat men op dergelijke gronden ook van de landen ten zuiden van de golf van Gorontalo zeggen kan.

*See Insulin
Malaw...
the I pag.*

§ 143. Celebes is verdeeld tusschen het gouvernement *Ce-*

lebes en onderhoorigheden, en de residentieën *Menado* en *Ternate*.

Tot het eerste behooren:

de geheele westkust langs de straat van Makassar, beginnende reeds met Tontoli, een klein staatje aan de noordkust, dat eerst in 1858 bij dit gouvernement getrokken is om beter het oog te houden op de zeeroovers, die op de eilanden aan den ingang van de straat een bekend station hadden. Het heeft een Europeeschen posthouder op hpl. Laboean Dedeh, wiens toezicht zich zuidwaarts tot de golf van Palos uitstrekt. — Kaili, aan de golf van Palos, een vruchtbaar en goed bevolkt gewest, waar veel rijst en veel goud wordt gevonden. Van de beide hoofdkampongs, Palos en Dongala, ligt het eerste aan het binneneinde der golf en drijft veel handel met Parigi, aan de golf van Gorontalo, waarheen een bergweg voert, die in een etmaal kan worden afgelegd. — Mandhar, ten zuiden van het vorige, is een bondgenootschap van zeven staatjes, Balangnipa, Madjene, Binoewang, Pambaoewang, Tjenrana, Tapalang, Mamoedjoe, wier hoofden bekend zijn als de vorsten der Zeven Rivieren, en waarvan de vorst van Balangnipa, aan de zuidkust, onder den titel van maharadja of kraeng-magaoen (d. i. regeerend vorst), het hoofd is. De Mandhareezen zijn een ijverig volk en varen veel ter tripangvangst en ten handel, om de opbrengsten van hun land, die in goud, was en vogelnestjes bestaan, tegen Europeesche artikelen te verruilen. Ook buiten hun land zijn de Mandhareezen op verschillende kustplaatsjes, vooral op de noordkust van Celebes en om de baai van Gorontalo, gevestigd. — Op het zuidelijk schiereiland ligt het Boegineesche bondgenootschap Adja-tapparang (d. i. bewesten het meer). Vijf staatjes worden genoemd als daartoe behoorende, Sawietto en Alietta, aan de rivier van Sadang, Rappang, meer in het noord-oosten, Soeppa, bekend door de expeditiën in 1824 en 1825, aan de baai van Pare-pare, en Sidénreng, aan of nabij het meer van Tempe of Tamparang-labaja (d. i.

Lijns Riv.
is er geen
et handel
sehen Paros
Parigi; -
het sehen
ri en Sobols

in Tempe.

de zoetwater-zee). Dit meer staat door de rivier Tjenrana met de golf van Bone in verband ⁴⁰ en is zeer visch- en eenden-rijk. Sidénreng is de voornaamste plaats in Adjatapparang. Parepare is eene handelsplaats aan de golf van dien naam. — Ten zuiden van daar liggen Soppeng en Barroe. Al deze staatjes behooren tot de bondgenootschappelijke landen, waartoe echter op de westkust het aan den middenloop der Sadang gelegen Masinrimpoeloe (een federatie van de staatjes Enrekang, Doeri, Malwa, Batoelappa, Kassa en Letta) niet gerekend wordt, en evenmin de bergstreken der Toradja's, aan den bovenloop derzelfde rivier, en Wadjo, ten oosten van Adja Tamparang aan de golf van Bone gelegen.

De grondslag der betrekkingen met de inlandsche staten op Celebes is het in 1667 door Speelman tot stand gebrachte vredes- en bondsverdrag, bekend onder den naam van „Bongaaisch contract.” Dit verdrag werd oorspronkelijk gesloten tusschen den koning van Gowa en de O. I. Compagnie in het kamp van Speelman, tusschen de Gowasche kampong Boengaja (vanwaar de naam) en Barombong; het is onder den gouverneur-generaal van der Capellen in 1824 hernieuwd.

§ 144. Buiten de hoofdplaats Makassar worden vijf afdeelingen onderscheiden.

Afd. *Makassar* met de hoofdplaats Tello Parang Loé was vroeger het leenrijk Tello ten noorden van de hoofdstad. Zuidelijk ligt Gowa, het vroeger machtige rijk, nu onder de bondgenootschappelijke landen opgenomen; van de eenmaal beroemde gn. hoofdstad zijn nog slechts de ruïnes niet ver van Makassar te zien; nu is Djongaja de zetel van den koning van Gowa. Makassar (in 't Mak. Mangkásarà en in 't Boeg. Mangkàsà) is de zetel van den gouverneur en door misschien wel 800 Europeanen bewoond. Een der wijken, waarin de stad is verdeeld, draagt den naam van stad Vlaardingen, en het hoofdfort Oedjoeng-Pandang werd eenmaal ter eere van Speelman Rotterdam genoemd. Makassar is een vrijhaven en een

*Malacian
boele...
Het is een
het gebied
betreft
mensche
banket
kenj. - van
daar beug
coment!*

*Span is
het de af
allakesje
met gn. by
in d. ind.
af. Salla
waarby
schout d
Gouman
archie*

belangrijke stapelplaats voor den handel van geheel den oostelijken archipel. Onder de artikelen, die hier worden aangevoerd, verdienen o. a. tripang, getah-pertja (van Borneo's oostkust), fijne vogelhuiden (van Nieuw-Guinea) vermelding.

Afd. *Noorder-districten* met een assistent-resident ter hoofdplaats Maros. Deze districten zijn zeventien in getal, alle onder inlandsche hoofden. Na de hoofdplaats zijn Pankadjene en Segéri de voornaamste. Een vierde onder-afdeeling vormen de Bergregentschappen met Tjamba tot hoofdplaats. Op een vijftal na, die Makassaarsch zijn, zijn het allen oorspronkelijk Boegineesche staatjes. Hier, evenals in de andere afdeelingen, zijn de vroegere vorsten Nederlandsche ambtenaren geworden met den titel van regent.

Afd. *Zuider-districten* met een assistent-resident ter hoofdplaats Bantaëng (minder juist gewoonlijk Bonthain).

Zij is verdeeld in de onderafdeelingen: Bantaëng; Takalar; Binamoe; Bangkala, met het voorgaande de in 1866 ingelijfde Toerateiasche landen uitmakende; deze streken zijn nog grotendeels onbebouwd en hebben een Makassaarsche maar zeer geringe bevolking.

Afd. *Ooster-districten* met een assistent-resident ter hoofdplaats Balang-Nipa aan de golf van Bone. Verder behooren er toe de onder-afdeelingen Boeloekoempa (minder juist Boelekombata), dat, in tegenstelling met de overige, Makassaarsche landschappen, een gedeeltelijk Boegineesche bevolking heeft; Bikeroe; Kadjang. Op de zuidwestelijkste punt ligt het rijk Laikang, dat tot de bondgenootschappelijke landen behoort.

Afd. *Saleyer* (beter *Selajar*), die uit het eiland van dien naam en een groot aantal kleinere eilanden bestaat (zie § 155).

§ 145. De landbouw in de Makassaarsche landen van het gouvernement van Celebes is nog voor veel ontwikkeling vatbaar. De rijstcultuur staat te Bantaëng op den hoogsten trap, en daar groeit ook de beste koffie. De inlanders voeden zich over 't geheel met djagoeng en planten

Deel van
Maros
in 1800
van de oostkust.

By Bantkain
and men des
gouver 80
ters konen
kervon de
is afpoet?

In 1820 had
de een
er hevig
ad. e. ten
ning plaats.

voor hun eigen gebruik een weinig suikerriet, tabak en indigo. Bantaëng levert beroemde druiven. Uitnemend is het Makassaarsche paardenras: het wordt voor het beste van den archipel gehouden, en de Makassaren zijn bekend als de stoutste ruiters. Ook zijn van Makassar de reukwerken en oliën (waarvan de Makassaren voor hun lang en weelderig haar — een punt van onderscheid tusschen hen en de Boegineezen, of althans de Bonieren, die het veelal kort dragen — gebruik maken) en, vroeger misschien meer dan thans, de fraai gewerkte sarongs beroemd. Voorts wordt er veel werk gemaakt van den scheepsbouw, waarmede zich echter slechts een bepaalde stam, de Limo-limo, uit Boelokoempa afkomstig, ophoudt, en eindelijk van de vischvangst, inzonderheid van de tripangvangst, waarop zich insgelijks slechts een enkele stam toelegt, de zoogenaamde Trojeenders eig. To-ri-djènè d. i. watermensen, omdat zij altijd op zee rondzwalken. De tochten, die deze in hunne ranke vaartuigen tot aan de kusten van Nieuw-Holland ondernemen om daar de tripang te vangen, waarvan te Makassar voor de Chineezee de grootste markt is, worden als de stoutste van dien aard beschreven.

§ 146. Ten noorden der rivier Tangka ligt Bone, welks vorst of patta-mangkaoë (d. i. regeerend vorst) tegenwoordig leenman is van het Nederlandsche gouvernement, en waarvan Lamoeroe eene onderhoorigheid is. De thans verlaten hoofdplaats Bone ligt aan een riviertje, aan welks monding het in de verschillende expeditiën bekend geworden Badjowé gelegen is; iets hooger op ligt de rotsvesting Pasempa. Ten westen van Bone ligt Tanette met de gn. hoofdplaats en de onderhoorigheid Lipoekasi. Het is evenals Bone leenroerig aan het Nederlandsche gouvernement. In het noorden wordt Bone door de rivier van Tjénrana (aldus naar de voornaamste handelsplaats genoemd, en waaraan ook nog Pompanoewa, eene der voornaamste plaatsen van Bone, gelegen is), die de

*[Bekend is
de Rijk van
Tanette 73
Inhoud.]*

uit het zuiden komende Walanaë opneemt, van het Boegineesche rijk Wadjo gescheiden, dat uit het oogpunt van den handelsgeest, die de inwoners kenmerkt en die gemaakt heeft, dat de Wadjoreezen door den geheelen archipel verspreid zijn, zeker het belangrijkste van alle Boegineesche staatjes mag heeten. Inzonderheid is het de oostkust van Borneo, waar zij in grooten getale gevestigd zijn. Van eene kustplaats in dat rijk, Woegis geheeten, meent men ook dat de naam Tanah Boegis afkomstig is, dien de Maleiers aan de gezamenlijke landen der Boegineezen geven, gelijk dit woord wederom van dat Maleische afkomt. Op die plaats zouden namelijk de Maleische handelaars gewoon zijn geweest de tolken in te nemen.

§ 147. Het bestuur van Wadjo berust bij een aroe-matowa, als president eener vergadering van zes vorsten, waarvan er een als rijksbestierder het opperhoofd is in vreedstijd, een ander het opperhoofd in den oorlog. De aroe-matowa kan door deze zes vorsten worden afgezet, wanneer hij hun niet meer aanstaat. Bij zijne verkiezing hebben echter nog een dertigtal andere, mindere vorstjes eene stem. Niet alleen dat er wel eens een tijd lang geen aroe-matowa is, maar die waardigheid werd in 1863, bijvoorbeeld, bekleed door den vorst van Pare-pare, die tevens rijksbestierder is van Sidén-reng en vorst van Pamana, eene onderhoorigheid van datzelfde Wadjo. Dit ambt van rijksbestierder bestaat, evenals in de Maleische, zoo ook in alle Makassaarsche en Boegineesche staten. Die van Gowa voert den titel van bitjara-boetta, die van Bone van to-ma-ri-lálæng. Hij is de eerste der rijksgroten (Mak. *adá*, Boeg. *adæ*), te weten de groote kiesheeren, te Gowa ten getale van negen (*bate-salapang*), te Bone zeven (*aroe-pitoe*: welk *aroe* gelijk staat met den Makassaarschen titel *kraeng*, en *vorst* of *vorstin* beteekent) en de groote vazallen des rijks, *palilih*, waaronder aroe-palaka, gewoonlijk de aanstaande vorst of vorstin.

§ 148. De hoofdplaats van Wadjo is Tossóra, eenmaal *In 1858 om*
 bloeiend, thans zeer vervallen. Tempe, waarnaar het meer ge- *dezer omlatth*
 noemd wordt, en Lagoesi, de hpl. van Pamana, beide aan *de oostkust hu*
 de rivier van Tjenrana, mogen hier nog als een paar plaatsjes *zou bleef aan*
 in Wadjo vermeld worden. *of omlaten*

De invloed van hunne leefwijs op hun karakter is bij de Wadjoreezen niet uitgebleven, daar zij in tegenoverstelling met de Bonieren als open en rond worden geroemd. Overigens heerscht in de Boegineesche staten door het groote aantal vorstjes of rijksgrooten, die allen op kosten hunner onderhorigen leven en dikwijls aan opium verslaafd zijn, een groot verval. Men beweert ook, dat dit zeer toegenomen zou wezen, sedert de islam hier is ingevoerd, wat in de eerste jaren der 17de eeuw moet hebben plaats gehad.

§ 149. Grenzende aan Wadjo en verder om het noorden der golf van Bone uitgestrekt, ligt het rijk Loewoe (h. Palopo), dat als de moederstaat der Boegineezen beschouwd wordt. De landschappen Oesoe en Lelewaoe, aan de oostkust van het zuidoosterschiereiland, worden gezegd van den pajoeng, d. i. den vorst, van dat rijk afhankelijk te zijn. Al die streken leveren voortreffelijk ijzer, dat voor *pamor* gebruikt wordt. Meer zuidwaarts, aan den ingang der golf, ligt Baikongka, alwaar te Pansoelai ook vele Boegineezen gevestigd zijn, die er met de omliggende kusten handel drijven: rijst, sago, klappers en olie worden er als de uitvoerartikelen genoemd. — De landschappen Poleang, Roembia en Tioro, aan de straat van dien naam, zijn aan den sultan van Boetoeng onderworpen. — Op de oostkust ligt ten zuiden Laiwoei, alwaar aan de Vosmaersbaai, te Këndari, eenmaal een Nederlandsche post gevestigd is geweest. Al deze rijkjes behooren tot de bondgenootschappelijke staten. Daarop volgt noordwaarts Temboekoe (of Teboengkoe), dat om de golf van Tolo ligt aan welks noordelijken oever zich de berg Tokala verheft. De rivier Bahoe-solo schijnt niet onaanzienlijk. Hpl. is Lanona.

*— om na
 met de
 markeer
 — Het dema
 oerel zelf*

Het uiteinde van het noord-oostelijk schiereiland behoort bij het rijkje Banggaja; hpl. is Mondono. Men beschrijft dit landschap als „zeer bloeiend en bewoond door eene talrijke, welvarende en ijverige bevolking.” Deze legt zich vooral op de katoenteelt toe, welke men evenzeer in het zuidelijke Temboekoe aantreft, zooals ook rijstbouw. In het laatstgenoemde staatje wordt veel ijzer gevonden, waarvan gezochte zwaarden worden vervaardigd. — Beide gewesten, Temboekoe en Banggaja, zijn leenrijken van den sultan van Ternate, die er aan het hof van den radja een oetoesan, d. i. een gezant, heeft. De handel is meest in handen der hoofden, zoodat wat er van de welvaart des lands gemeld wordt, alleen betrekking kan hebben op de streken, die buiten het onmiddellijk bereik van dezen liggen. Ook resideert de radja van Banggaja niet hier, maar op het eilandje van dien naam. Het meeste vertier voor den handel geven de Mandhareezen en Orang-badjo's, die jaarlijks hierheen komen om tripang en schildpadden te vangen, voor welke vergunning zij echter zware rechten aan de hoofden hebben te betalen. Ook wordt er handel in slaven gedreven, die met weinig moeite op het eiland Peling moeten te krijgen zijn, welks bevolking op een zeer lagen trap van ontwikkeling bestaat.

§ 150. De Orang-badjo's, hier en op de noordkust des eilands, zijn een volk, dat in leefwijs geheel overeenkomt met de Orang-laoet van Bangka, Blitoeng en den Riouw-archipel, die ook onder den naam van Orang-rajat en Orang-djohor bekend zijn, en zoowel onder deze namen als ook onder dien van Orang-badjo insgelijks aan de kusten van Borneo, niet het minst aan de noord-westkust van dat eiland voorkomen. De To-ri-djènè van Makassar worden ook wel zoo genoemd. In het oosten van den archipel levert vooral het eiland Halmahera veel zulke zwervers, van welke die van Tabello op de oostkust van Celebes om hunne niet altijd vreedzame bedoelingen zeer gevreesd plachten te zijn. Natuur-

lijk dat ook deze allen vaak onder dien naam van Orangbadjo begrepen worden. De To-radja's, die wij hier, gelijk in het Menado'sche, in het binnenland aantreffen, zijn grootendeels nog volkomen wilden met een primitieven godsdienstvorm en in vele van elkander onafhankelijke stammen verdeeld. Zij hebben echter eenige nijverheid en smelten het ijzererts, dat in de bergstreken aan de oppervlakte gevonden wordt, vaak in vrij groote klompen.

§ 151. De uiterste naar het noord-oosten uitloopende punt van het noordelijk schiereiland van Celebes, de Minahasa, Klein-Java, zoo als men het wel eens noemt, is verreweg het meest belangrijke gedeelte der residentie Menado, die tot 1864 onder het gouvernement der Molukken ressorteerde, maar sedert op zich zelve staat. Zij omvat het noordelijk schiereiland van Celebes en de oost- en zuidkusten van de golf van Tomini of Gorontalo tot kaap Api. De Minahasa is ongeveer 15 g. m. lang, op eene gemiddelde breedte van 6 g. m., en beslaat dus eene oppervlakte, die iets grooter is dan die der residentie Semarang op Java en met die onzer provincie Gelderland nagenoeg overeenkomt. — Het binnenland der Minahasa is voor het grootste gedeelte een hoogland, dat zich in de lengte in eene richting van het zuidwesten naar het noord-oosten, van den berg Sapoetan tot Tondano uitstrekt⁴¹. Het omringende gebergte verheft zich in genoemden berg tot bijna 2000 meter, en in den Lokon, ten noordwesten, tot ruim 1500 meter. Het meer Tondano is 700 meter hoog en staat naar het noorden door de rivier van Tondano of Menado met de baai van Menado in verbinding, bespoelt in het oosten den voet van het steile Limbean-gebergte, doch nadert in het westen de bergen slechts hier en daar. Het noordelijk gedeelte van het land is een bergland, grootendeels ingenomen door de bergen Klabat, den hoogsten van het land, ruim 2100 meter hoog, en de Twee Gebroeders. Ten zuiden van den Sapoetan schijnt

[Laat. l. en
Banding in
1838.

11 palen lang
2-4 is beu
Spidus mee
Sombator in
d. en Linau
dat naby ten o
100 palen lang
In 1830 is d
Hollandsche
naaf Carlo Vi
in een gerakt.
1339 meter

het gebergte zich niet aanmerkelijk te verheffen. In dit gedeelte des lands wordt ook eenig goud gevonden. De Minahasa is geheel en al vulkanisch. De meergenoemde Sapoetan is van de vulkanen de voornaamste. Van den Klabat schijnen geen uitbarstingen bekend te zijn. Overigens vindt men allereerste heete bronnen, zwavelmeren en dergelijke vulkanische verschijnselen, vooral aan de westelijke en zuid-westelijke zijde van het meer van Tondano. Het meest bekende dier zwavelmeren is dat van Linoeng, dicht bij Lahendong. De Minahassa is een uitstekend vruchtbaar land en bij uitnemendheid geschikt voor de koffiecultuur. Behalve dit product worden er nog uitgevoerd rijst, die er als voedingsmiddel beneden de djagoeng (miloe) staat, sago en een weinig cacao (voor de markt te Manila) en muskaatnoten.

§ 152. De residentie *Menado* is verdeeld in twee afdelingen: de Minahasa onder het bestuur van den resident en Gorontalo onder een assistent-resident. De Minahasa omvat 5 controle-afdeelingen: *Menado* (hpl. Tanawangko) met de districten Menado, Nigribaroe, Klabat di bawah, Ario, Bantik, Tombariri en Kakaskajsen (Lotta); *Kema* (gn. hpl.) met Likoe-pang, Klabat di atas en Tonsea; *Tondano* (gn. hpl.) met Tondano Toelian, Tondano Toelipambat, Remboken, Kakas, Langowan, Sarangsang en Tomahoi; *Amoerang* (gn. hpl.) met Romokpon, Tombasian, Tompasso, Kawangkoan en Sonder; *Belang* (hpl. Ratahan) met Pasang-Ratahan, Panosakan, Tonsawang. Onmiddellijk tot de afd. Menado behooren nog de Sangi en Talaoer eil. met Siawoe, Biaroe, Tagoelandang enz. en de rijkjes ter noordkust: *Balaäng-morondo*, *Balaäng-Oeki*, *Bintaoena*, *Balaäng-itam*, *Kaidipan* en meer westelijk *Misool*. De afd. Gorontalo bestaat uit de landschappen onder onmiddellijk bestuur (Gorontalo, Limbotto, Bone, Attingola en Boalemo) en de rijkjes om de bocht van Tomini gelegen met de eilandjes in die baai. De hoofden der districten hebben den titel van *majoora*; ~~onder deze staan de hoekoem-besars~~

hoekoem-besar, - sommigen met den hoerger van - ;
 onder hen staan de hoekoem-kadoewa. - (bl. des) hoerger
 tegeer een stob. met gouden of zilveren knop, e. sommen
 - gonnefkeem van vrygheeren, vroms s. keet. - De

(~~kampongheerden~~). De hpl. der residentie, Menado, ligt aan een schoone baai, maar die alleen in den oostmoeson genoegzaam veilig is; Kema, op de oostkust, is van November tot April de haven van Menado, Tanawangko, aan de baai van Amoerang, is de bestgelegen havenplaats van de Minahasa.

§ 163. Nergens heeft het/zendinggenootschap een zoo vruchtbaeren bodem aangetroffen als in de Minahasa, waar zijne zendingen sedert 1832 werkzaam zijn en van de circa 130000 inwoners de groote meerderheid het christendom heeft aangenomen. Evenals op de Molukken wordt het nog heidensche gedeelte der bevolking met den naam van alfoeren (wilden) bestempeld, welke naam te onrechte soms voor dien van een volksstam is aangezien. De invloed, dien de bekeering van zulk een aanzienlijk deel der bevolking gehad heeft, is tegenwoordig het geheele land door zichtbaar. De inlandsche christenen gaan steeds behoorlijk gekleed, en hunne negorijen of dorpen en woningen leveren een tegenhanger van de alfoersche morsigheid en zijn ook niet meer ingericht om, zooals men het bij sommige heidensche stammen, evenals op Borneo bij de Dajaks, nog vindt, een groot aantal huisgezinnen te gelijk te kunnen bevatten. — De alfoeren gelooven aan eene menigte goede en kwade *empongs*, waarvan de beeldjes op den zolder hunner huizen bewaard en die door *walian's* (priesters, een naam welke aan dien der Dajaksche priesteressen in het zuid-oosten van Borneo herinnert) met offers worden gediend. Ook gebruiken de alfoersche priesters, evenals de Dajaksche, een soort van heilige taal, die het bij de geheimhouding, welke zij ter zake van hun godsdienst bewaren, moeilijk maakt de ware beteekenis der ceremoniën, die daarbij in gebruik zijn, te leeren kennen. Vroeger werden bij sommige gelegenheden ook menschen geofferd, maar hiervan bestaat tegenwoordig geen spoor meer, evenmin als van het koppensnellen, dat, naar men zegt, nog zoo lang niet geleden wel eens voorkwam. Van de gebruiken in het familieleven der alfoeren is de manier van begraven

het merkwaardigst. Na het overlijden namelijk wordt het lijk, in eene hurkende houding, met doeken vast omwonden en zoo in steenen kisten bijgezet, die ieder vier of vijf lijken kunnen bevatten en, met een zwaar deksel gesloten, vervolgens in de nabijheid van of onder de huizen bewaard worden. — [In de wijze van het haar te dragen en de kleeding is er eenige overeenstemming tusschen de bevolking van Noord-Celebes en die van de Philippijnen, wat men geneigd zou zijn in verband te brengen met de oude traditie, volgens welke Celebes en de Philippijnen oorspronkelijk vereenigd geweest en door vulkanische werkingen, die inderdaad in deze streken buitengewoon heftig zijn, gescheiden zouden zijn. De streek tusschen Celebes en de Philippijnen is ook geheel vulkanisch, blijkbaar een ondergeloopen bergland, waarvan de hoogste toppen nog boven het water uitsteken.] — In de onmiddellijke nabuurschap der hoofdplaats wonen de Orang-bantik, [een tot het Midden-Maleische ras behoorende stam, die sedert lang op zichzelf staat, maar wiens verwanten men van Poeloe Nias af, door de Sumatraansche Bataklanden en de Borneosche Dajaklanden overal verspreid vindt.] Hij is moeilijker voor het christendom te winnen dan de overige bevolking, van welke hij zich in zeden en gewoonten niet altijd even voordeelig schijnt te onderscheiden, ofschoon die lieden voor het overige een ijverig volk zijn, dat zich met vrucht op de rijst- en tabaksteelt toelegt.

§ 154. De afd. Gorontalo bevat al de landschappen der residentie Menado, welke om de golf van dien naam gelegen zijn. Alleen de radja's der zoogenaamde Gorontalosse landschappen, die zich rechts aan den ingang der golf uitstrekken, staan onder het onmiddellijk gezag van den ass.-resident van Gorontalo. Zij zijn zes in getal, die, sedert 1849 ontslagen van de gedwongen goudleverantie, thans een contingent moeten betalen van hoogstens *f* 5 per huisgezin, waaraan een tiende voor de radja's is. De goudproductie is tegenwoordig achter-

uitgaande. De bevolking legt zich hier bij voorkeur toe op de teelt van klapperboomen. De hoofdplaats ligt in eene vruchtbare vlakte, omringd door hoog gebergte, en wordt meer en meer het middelpunt, waarheen alles samenstroomt niet alleen van de naaste kust maar ook van de drie vruchtbare vlakten in de meer onmiddellijke omgeving van Gorontalo gelegen, terwijl sedert de verbetering van den weg Gorontalo-Kwandang ook nog al producten van de noordkust naar Gorontalo komen. In de nabijheid is het vischrijke meer van Limbotto, een rijkje waartoe ook Kwandang behoort, dat aan de noordkust, aan de baai van dien naam, gelegen is. De andere staatjes zijn Bone, Attingola en Boalema benevens de landschappen in de baai van Tomini gelegen en de eilandjes in die baai. Zij vormen tegenwoordig de drie afdeelingen Gorontalo-Bone, Limbotto en Boalemo, hpl. Pagoeat. Ten westen van Gorontalo liggen Moeton en nog verder Parigi, twee staatjes, die door contracten met ons gouvernement verbonden zijn. De handel in deze streken is voornamelijk in handen der Boegineezen. Aan de zuidkust der golf liggen Todjo en drie andere staatjes, die buiten gemeenschap met het Nederlandsch gezag zijn en geheel onder Boegineeschen invloed staan. — De landschappen aan de noordkust zijn zes: Bolang-mongondo, Bintaena, Bolang-oeke, Bolang-itam, Kaidipan en Boewool. Zij betalen een contingent, gelijk aan dat der Gorontalosche landschappen, en staan onmiddellijk onder den resident van Menado. Het ligt voor de hand, dat de overheerschende klasse der bevolking mohammedaansch is.

§ 155. Omliggende eilanden zijn:

In de golf van Gorontalo, de Togian-eilanden, waar de Boegineezen het gezag in handen hebben;

Dicht bij de kust van het noordoostelijke schiereiland liggen de eilanden, die tot het rijkje Banggája behooren, waarvan Peling verreweg het grootste en het gn. eiland de residentie van den radja is. (Zie § 149).

*Tomini. -
de bevolking houdt zeer bez.
met de vanj.
van de eilanden
schier-eiland.
Todjo maar
daar staat
het gezag van
de afgeleef. -*

*Maand bevolking van het binnenland
op de allelaagst tijd van bevolking staat. -*

Manoei en Wowonie, onder Temboekoe.

Boeton, door de gn. straat gescheiden van Moena en met dit door die van Tioro van de zuidkust van zuidoostelijk Celebes, maakt met dat eiland en die kust en nog met Kabaina en een aantal kleinere eilandjes het rijk uit van den sultan van Boeton, evenals die van Gowa en zoovele andere mede-onderteekenaars van het Bongaaisch tractaat, een bondgenoot van het gouvernement. Aan de oostkust des eilands is de belangrijke Dwaal-baai, een veilige ankerplaats in den westmoeson.

Saleyer (juister Selajar) ^{43*}, het hoofdeiland der daarnaar genoemde afdeeling van het gouvernement van Celebes, (met gn. hoofdplaats, ook wel Benting genaamd,) wordt in de lengte doorsneden door een bergrug, die op de oostkust het hoogst is en hier steil in zee afloopt, waardoor de riviertjes allen naar het westen loopen en de kampongs deels op de westkust, deels in het binnenland liggen; het wordt door een vrij sterke Makassaarsche bevolking bewoond, die door negen regenten bestuurd wordt. Een eigenaardig bijgeloof onder de inheemsche zeevaarders brengt mede, dat zij den naam van Selajar steeds vermijden en aan het eiland den naam geven van Tana Dowang. Kokospalmen en djatiboomen zijn de hoofdgewassen des eilands; naast kokosolie zijn ook de op het eiland geweven katoenen kains gezochte handelsartikelen. — Op de westkust van Selajar ligt het Varkens-eiland (Pasi); ten zuiden en zuidoosten zijn een aantal kleine eilanden verspreid, afgewisseld door koraalrotsen; de voornaamste zijn Bonerate en Kalao, die met de onderwerping van Bone onder ons gezag zijn gekomen, Tanah-Djampea, Kalao-toewa, Tambolongang, Russa, Kajoe Wadi en meer, die meestal als zeerooversneden berucht zijn geworden. De groep der Tijger-eilanden, hoofdzakelijk van koraalformatie, werd in 1871 teruggevonden, na gedurende een paar eeuwen in vergetelheid geraakt te zijn. Zij zijn echter nog zeer onvol-

doende bekend. De groote passage uit het westen naar het oosten van den archipel gaat door de straat van Selajar, een vaarwater tusschen de zuidkust van Celebes en het eiland van dien naam, dat nog vernauwd wordt door een drietal eilandjes, bekend onder den naam van de Boezeroens.

Behalve het wat grootere Tanakéké, een geesteneiland, zooals er zoovele onder die kleinere in den archipel daarvoor gehouden worden, wemelt het wederom van eilandjes aan de westkust van het zuiderschiereiland van Celebes; ze zijn voor een gedeelte onder den naam van Spermonde-archipel bekend.

Eindelijk, geheel ten noorden — want zoo weinige eilanden er rondom Borneo liggen, zoo vele vindt men er om Celebes: eene omstandigheid, die zeker met den plompen vorm van het eerste en de daarmee zoo sterk contrasteerende losse bochten van Celebes samenhangt, — liggen de Sangi en Talaoer- (minder juist Talaut) groepen, die dit eiland met het meest zuidelijke der Philippijnen verbinden. Het zijn vulkanische eilandjes, getuige de uitbarsting van den Goenoeng Awoe in Maart 1856. De grootste der eerstgenoemde groep zijn Sangi, waarop die vulkaan zich verheft, Siau en Tagoe-landa. Zij staan onder zes radja's of vorstjes, die een klein kontingent per huisgezin opbrengen, en ressorteeren onder de residentie Menado. De Sangireezen drijven nog al handel op Ternate en Menado, waar zij vooral kokosnoten en kokosolie ter markt brengen. Van de Talaoer-eilanden is Karakelang het eenige groote. Nader bij Celebes, slechts door nauwe straten daarvan gescheiden, liggen noordelijk, tegenover de Doodkistenkaap (Cape Coffin T. Polisang), het eiland Bangka, en ten oosten Lembeh, het eerste wederom door de zeeroovers, die er zich plegen te verzamelen, berucht.

V. Molukken.

§ 156. Onder den naam van Molukken verstaat men tegen-

woordig alle eilanden, die tusschen Celebes, Timor en Nieuw-Guinea begrepen zijn, oorspronkelijk echter behoorde deze naam alleen thuis in het noordelijk gedeelte, de tegenwoordige residentie Ternate. Men onderscheidde er zes Moloko's: Djilolo, Ternate, Tidore, Motir, Makian en Matjan. Van deze hebben alleen Ternate en Tidore, van oudsher uit najver elkander vijandig, nog eenige beteekenis. De uitbreiding van den naam over al de Specerij-eilanden was een gevolg der organisatie van het gouvernement der Molukken, dat echter later weer in de residentiën Ternate en Amboina werd opgelost.^{43*}

Men kan de Molukken in drieën groepeeren: vooreerst de resid. Ternate, bestaande uit Halmaheira, als het grootste eiland, dat met zijne drie golven aan de oostzijde de gedaante van Celebes eenigszins teruggeeft, en een menigte kleinere, langs zijn westkust in eene vertikale, en ten zuiden in een horizontale lijn. Vervolgens de resid. Amboina (beter Ambon) met de beide groote eilanden Ceram, niet veel grooter dan Halmaheira en niet veel kleiner dan de Preanger-regentschappen op Java, en Boeroe, samen evenwijdig aan de laatst voorgaande en daarvan gescheiden door de Ceramsche zee of Pitts-passage, met eenige eilanden aan de zuidkust en in straat Boeroe, die beide scheidt. Eindelijk de onder de residentie Amboina ressorteerende assist.-residentie Banda, bestaande uit eene rij eilanden, die zich van Ceram (waarvan de zuidoost-hoek tot de genoemde assist.-residentie gerekend wordt), evenwijdig met de kust van Nieuw-Guinea tot den Aroe-Archipel uitstrekt, eene andere, die van Timor tot Timor-laoet loopt, en een derde, die Wetter, benoorden Timor, in eene bocht met de Banda-eilanden en Ambon dwars door de Banda-zee verbindt.

§ 157. Van de vulkanen, die men in de Molukken optelt, vindt men een achttal in de residentie Ternate, ofschoon slechts twee daarvan als nog werkzaam bekend zijn, die van Ternate en die van Makian. In de ass.-resid. Banda zijn er

zes, meestal werkzame, bekend, Goenoeng-api, d. i. de Vuurberg, op de Banda-eilanden, die op Seroea, Nila, Tiau en Damme, welke alle, merkwaardig genoeg, in de derde der boven opgegeven rijen van eilanden voorkomen, en het Vulkan-eiland, midden in zee, min of meer ten noord-oosten van Wetter. Onze onbekendheid met de binnenlanden der groote eilanden laat omtrent de hoogte der bergen geen juiste opgaven toe. Die van Ceram worden op ruim 3000 meter hoogte geschat, de Lemadang of berg van Tomahoe op Boeroe is iets lager. De vulkanen van Ternate en Tidore zijn ongeveer 1800 meter hoog, de Salhoetoe op Ambon 1300 en de Goenoeng-api der Banda-eilanden bereikt nog niet de helft dezer hoogte. Te midden der meestal hooge eilanden vindt men ook een aantal lage, zooals in de groep ten zuidoosten van Ceram en de geheele Aroe-archipel, en terwijl men op de meeste, vooral de grootere, genoegzamen rijkdom aan zoetwater aantreft, zijn er weder andere, waar men om geen gebrek te hebben regenbakken moet aanleggen.

§ 158. De res. *Ternate* bestaat uit het onmiddellijk aan Nederlandsch gezag onderworpen gebied (de zuidkust van het eiland Ternate; het fortje te Dodinga op Halmaheira; de christenkampong Laboeha op Batjan met daartoe behoorende gronden en het daaraan grenzende fort Barneveld; de groep der Oebi-eilanden en de oostwaarts daarvan gelegen Pekik- en Lawin-eilanden e. a.); benevens de rijken der drie inlandsche sultans van Ternate, Tidore en Batjan. Het gebied van den eersten strekt zich uit over: het eiland Ternate met Hiri; de tusschen Tidore en Batjan gelegen eilanden Motir, Makian, de Kajoa- en Goraitjigroepen; het noorder- en het zuidelijk deel van het zuider schiereiland van Halmaheira met aanliggende eilanden; de eilanden Morotai en Rau c. a., noordoostelijk van Halmaheira gelegen; de eilanden bezuiden Halmaheira en verder aan den ingang van straat Patientie en in die straat gelegen, waaronder Dammer c. a.; de eilanden Majoe en Taifore hal-

—
Zij
190

—
Zij
de Regent
a. Ambon
a. arch: op
a. Celebes I

verwege tusschen Ternate en Kema (Celebes) gelegen; de Soela-eilanden; de Bangaai-eilanden, tusschen de Soela-eilanden en Celebes gelegen; de oostkust van Celebes met aanliggende eilanden van Tandjong Api tot Lassola en binnenlands begrensd door de Tadjoen- en Toradjo-landschappen en het rijk Loewoe; de eilanden Manoewi en Wowoni c. a. — Dat van den sultan van Tidore bestaat uit: het eiland Tidore met de aanliggende eilanden Maitara, Maré en Filonga; de twee oostelijke schiereilanden en het noordelijk deel van het zuider schiereiland van Halmahera met aanliggende eilanden; den Waigeo-Misool archipel, waaronder voornamelijk de eilanden Salawati c. a., Batanta c. a., Waigeo c. a., Gebee c. a., de Boh- en Pisang-eilanden bewesten Poppa en overige eilanden benoorden $2^{\circ} 30'$ ZB. in de Halmahera-zee gelegen; het noordwestelijk gedeelte van Nieuw-Guinea, oostwaarts begrensd door een rechte lijn, loopende van kaap Bonpland, oostzijde der Humboldtbaai $140^{\circ} 47'$ O. L. op de noordkust, tot 141° O. L. op de zuidkust, met de aanliggende eilanden; de eilanden in de Geelvinkbaai en verder benoorden de kust van Nieuw-Guinea gelegen. — Het gebied van den sultan van Batjan eindelijk bestaat uit: het eiland Batjan en omliggende eilanden, waaronder de groep der Lata-lata eilanden, Kasiroeta of Groot Tawali c. a., Bantang loemoeng c. a., Mandi-oli c. a. — De regeeringsvorm is in die drie staten genoegzaam eenerlei en komt door den invloed der Maleiers of misschien zelfs, even als in het zuiden van Celebes, der Hindoe-Javanen, overeen met die van de andere groote inlandsche staten van den archipel. De inlandsche titel van den sultan is *kolano*, dat eenvoudig opperhoofd zal beteekenen en ook *korano* wordt uitgesproken; die van den rijksbestierder is *djoegoegoe* en de leden van den rijksraad, die nevens dezen en de hoofden van algemeen bestuur over de belangen des rijks beraadslagen, heeten *bobatoe*. Den naam van *oetoesan*, d. i. gezant, voeren de beambten, die vanwege den sultan in de leenrijken naast

de daar regeerende vorsten geplaatst zijn; *s'engadji* is de titel van de districtshoofden, naast welke ook die van *kimelaha* en andere voorkomen. De bevolking der binnenlanden van Halmaheira is alfoersch, d. i. heidensch; aan de stranden en op de eilanden zijn de inwoners mohammedaansch.

§ 159. Halmaheira-groep. — Halmaheira. Aan de westkust ligt Dodinga, van waar, eerst langs een riviertje en verder over land, kleine prauwen naar Kaoe aan de golf van dien naam kunnen overgebracht worden. Djailolo, h. van een vroeger rijkje, waarnaar het eiland ook wel Djilolo genoemd wordt. Sahoe met eenigen handel. Aan de baaien van Galela, Bitjoli en Weda ter oostkust liggen de gn. plaatsjes. Daar ligt ook Tabello, berucht door de bevolking, die, evenals de Orang-badjo's haar bestaan in de visch-, schildpad- en tripangvangst zoekende, ook aan zee- en strandroof zich schuldig maakte, waaraan echter door het kruisen van de hongivloot grootendeels een eind is gemaakt. In Galela (op Halmaheira) wordt de rijst, die in deze residentie, waar sago en djagoeng de voedingsgewassen zijn, alleen voor den handel geteeld wordt, langzamerhand verdrongen door de tabak, die ook op Makian goede resultaten geeft. Suikerriet wordt slechts voor binnenlandsch verbruik geteeld. — Moro of Morotai, een vrij groot eiland met eene geringe bevolking. — Ternate, residentie van den sultan en den resident. De Europeanen en overige gouvernementsonderdanen wonen te Malajoe, ten zuiden van het fort Oranje. De berg behoort onder de zeer werkzame vulkanen. Herhaaldelijk, vooral in 1840, heeft het eiland er veel door geleden. De cultuur van koffie, katoen, cacao en specerijen is hier onbelangrijk. — Tidore, residentie van den tweeden sultan en van een controleur, tevens belast met het bestuur over Halmaheira, hpl. Saosio. Het eiland is zeer vruchtbaar, en de bevolking wordt boven die van het vorige eiland gesteld. — Batjan, residentie van den derden sultan, is met Moro, na het hoofdeiland, het

313 □ groy
myden. - A
bevolking
bekant voo
het al fde ta
als de alfoe
der ellische
Malacca me
hier de gese
teer jeren de
allalisch
Papuan
in 'er geem
t hebben.

zu onder
Lith pag
178 en 280

allakian
in 1861
dier d. in
baatling
Ize sulkaa
grootende
berooft e
met volke
in d. 18
bevolking
tegenwoord

L Bestaa
slechts in
in 5000 so
hogen de
met 300
gebouwen.

grootste der groep. De inwoners zijn geconcentreerd in eenige bij elkander liggende negorijen aan de westkust, waarvan die, waar de christenen, allen gouvernements-onderdanen, wonen, Laboea, de voornaamste is. Hier staat ook het fort Barneveld. Het eiland is om de voortbrengselen van zijnen grond en diens geschiktheid voor cultures van belang, maar noch het goud en de steenkolen, die er gevonden zijn, noch de tot dusver plaatshebbende cultuur is van veel beteekenis. De straat Patientie scheidt het van het zuidelijk schiereiland van Halmaheira. — De Obi-eilanden en de groep der Soela-eilanden zijn nog zoo goed als onbekend; van de laatste wordt veel was verkregen; een Europeesch ambtenaar is gevestigd te Senana. Ook de wilde noten van den muskaatboom uit de bosschen van Obi, gelijk van Halmaheira en Batjan, waar hij inheemsch is, maken op de handelsplaatsen een niet onbelangrijk handelsartikel uit.

§ 160. De kusten van westelijk Nieuw-Guinea tot 141° O. L. staan onder opperhoofden, die door den sultan van Tidore worden aangesteld. De eisch van gehoorzaamheid, dien deze aan de inboorlingen doet, wordt van tijd tot tijd ondersteund door eene vloot van gewapende prauwen, eene zoogenaamde *honggi*-vloot. De binnenlanden des eilands zijn nog bijna geheel onbekend, en slechts de hemelhooge bergen, die men hier en daar zich ziet verheffen, en de mondingen van groote rivieren geven daarvan eenige kondschap. De kusten echter worden herhaaldelijk door ambtenaren van Ternate uit bezocht. Op de noordkust is een zendingspost gevestigd te Doreh bij kaap Vlakke Hoek. Iets verder in de Geelvinks-baai liggen de Mapia-eilanden, bedekt met klapperbosschen en zeer geschikt voor de tripangvangst; de inheemsche bevolking, die meer naar het Maleische dan naar het Papoeische type overhelt, sterft uit. De Humboldtbaai vormt de grens van de Nederlandsche bezittingen. Op de zuidkust drijven de bewoners der Zuidooster-eilanden, inzonderheid

die van Goram, den meesten handel, die in paradijsvogels, de aromatieke masooi-bast (*sassafras?* *Goesianum*. T. et B.), wilde muskaatnoten enz. bestaat. Langs de golf van MacCluer is de bevolking veel beschaafder dan op de noordkust en breidt de islam zich sterk uit. Het onbewoonde eiland Lekahia levert een goede en gemakkelijk te vinden ankerplaats op. Oostelijker is de zuidkust zeer slecht bevolkt; zelfs het groote Prins Frederik Hendrik-eiland (door de Prinses Marianne-straat van Nieuw-Guinea gescheiden) schijnt onbewoond. — De Papoesche eilanden, aldus naar de bewoners genoemd, die onder den naam van Papoea's als een van de Maleiers onderscheiden ras bekend zijn geworden ⁴³, zijn: groep van Gebi of Gebeh, door de Djilolo-passage van Halmaheira gescheiden, onder een opperhoofd op het hoofdeiland; die van Mēsowal (Misool) met twee, Waigeoe, door de straat van Dampier van Nieuw-Guinea gescheiden, met wel zes opperhoofden ⁴⁴, en Salawati (door de straat Galewo van Nieuw-Guinea gescheiden), waartoe Batante en ook de noordkust van Nieuw-Guinea behooren. Al deze eilanden zijn door dergelijke producten als Nieuw-Guinea beroemd, gelijk mede door het amber, dat menigvuldig in deze zeeën gevonden wordt. Ook paarlbanken komen in deze zeeën veel voor; de grootste op de westkust van Nieuw-Guinea in het gebied van Salawati, maar ook in dat van Batjan en elders.

§ 161. Res. *Amboina*. Deze bestaat uit de Ambonsche eilanden, zijnde Amboina (beter Ambon) en de drie Oeliasers (Oeli-asei?). t. w. Haroekoe (ook Oma), Saparoea (of Honimoa) en Noesalaoet, en uit Ceram (waarvan het oostelijke gedeelte, misschien een zevende van het eiland, bij de ass.-resid. Banda behoort), Boeroe met Amblaoe; Manipa, Kelang, Boano, de eigenlijke Banda-eilanden, de Zuid-ooster- en Zuid-wester-eilanden, de Aroe-eilanden, de Kei-eilanden, de Tenimber-eilanden of Timor-laoet-groep en de groep van Babber. Zij is

buiten de hoofdplaats, verdeeld in zeven afdeelingen: Amboina, Saparoea, Hila, Boeroe, Elpa~~o~~oetih-baai, Wahaai en Banda.

Ambon, ruim de helft zoo groot als de provincie Utrecht, wordt door eene diep ingaande golf in twee schiereilanden gescheiden: Hitoe in het noorden en Leitimor, het kleinere, in het zuiden, door de smalle landengte van Bagoeala verbonden.

De hoofdstad Ambon ligt aan de golf op het laatstgenoemde, daarbij het fort Nieuw-Victoria en achter de stad, tegen het Sojasche gebergte, het bekoorlijke Batoe-gadjah, voorheen de woning van de gouverneurs der Molukken. In de nabijheid is de grot Batoe-lobang. Op Hitoe ligt de afd. Hila, waartoe, behalve de noordkust en de westkust des eilands ook nog Klein-Ceram of Hoeamohel en de verdere zuidkust van Ceram om de bocht van Piroe benevens de eilanden in straat Boeroe (Kelang, Manipa en Boano) behooren. De Oeliasers vormen de afdeeling Saparoea met hpl. Saparoea, beschermd door het fort Duurstede; tot deze afd. behoort een gedeelte der zuidkust van Ceram tot Tobo, het eerste Bandasche gewest. Het eiland Boeroe/met Amblaoe eindelijk maakt eene afd. op zich zelf uit met een controleur te Kajeli, evenals Cerams noordkust, tot Waroe, met een gezaghebber te Wahaai. — Ambon en de Oeliasers zijn het land der kruidnagelen, de laatste vooral, waar de boomen door elkander veel productiver zijn dan op Ambon. Ceram is de voorraadschuur van de sago, van welke de cultuur, hoewel de sago het hoofdvoedsel is, op Ambon en de Oeliasers verwaarloosd wordt,^{45*} en Boeroe is het land van de kajoepoetihboomen. Op het laatstgenoemde eiland worden ook djatibboomen gevonden, die daar in den Engelschen tijd zijn aangeplant en een goed hout leveren; ook sago is er veel, en de tabakscultuur geeft er, evenals op de zuidkust van Ceram, een goed product. Op Cerams noordkust wordt ook werk van den rijstbouw gemaakt. Overigens vindt men, gelijk allerwege in deze streken, zeer veel kokospalmen op

1000 inw.

1000 inw.

beschermt
bestaan
hoofden of
van zult
ke van
g. kajo-
h. Sati,
ja-
deensch:
bestaan
h. omal
Molukken
en zollag
zilcaen of
kn op.
in oant
d. wopen

1170 L
geen
1576
8 à 900
inw

to veel
es.
akken -
min 000
104 nam
tot den
volking

de kleinere eilanden, terwijl de cacao-cultuur kwijnt tengevolge van een ziekte, die de vruchten heeft aangetast.

§ 162. Het eiland Ceram is meest overal langs de kusten door koraalriffen omgeven, die het moeilijk genaakbaar maken. Wahaai aan de noord- en Amahaai aan de zuidkust zijn de eenige geschikte havenplaatsen. Aan de noordkust zijn de baaien van Sawaai en Waroe, en aan de zuidkust die van Piro, Amahaai (of Elpapoetih) en Teloeti noemenswaardig. Tot de hoogste bergtoppen behooren, van het strand af gezien, die van Teloeti en daarnaast die van Noesa-hoeale; eene doorlopende bergketen deelt overigens het eiland in een noordelijk en zuidelijk gedeelte, zoodat de riviertjes, die zich in groote menigte van de bergen in zee storten, geen van allen van belang kunnen wezen.

De smalle landstrook tusschen de baaien van Sawaai en Amahaai vormt de grens van West- en Midden- of Oost-Ceram, eene verdeeling, die op het merkwaardig verschil berust, dat de bevolking dier beide deelen onderscheidt. De westelijke Cerammers namelijk, de Oeli- of Pata-siwa, zijn ruwe koppensnellers en leven in vijandschap met de zachtere Oeli- of Pata-lima van het oosten. De eersten zijn in drie bondgenootschappen verdeeld, die naar de riviertjes Tala, Eti en Sapoelewah genoemd en door een raad, *saniri*, met een hoofd als algemeen opperhoofd van het bondgenootschap, bestuurd worden. Diezelfde altoeren hebben een geheimzinnig verbond, *Kakian* geheeten, waarvan veel verteld wordt, maar toch het ware nog niet bekend is. Ook mohammedanen en christenen worden gezegd daarvan deelgenooten te zijn. Misschien komt men het dichtst bij de waarheid, wanneer men dat verbond, zooals het tegenwoordig nog bestaat, als niets anders beschouwt dan als een door de adat tot dusver in stand gebleven overblijfsel uit vroeger tijd, toen het inderdaad zijn reden van bestaan had in het opwerpen van een slagboom tegen den steeds toenemenden invloed van Ter-

346 u ge...

kelw = be...
 pa ta = lie...
 siwa = re...
 By de...
 K...
 nu...
 aan in bon...
 g...
 van...
 zij...
 span...

10a
 ream...

nate. Gelijk overal elders vindt men de mohammedanen alleen onder de kustbevolking. Christenen zijn er onder de inlanders nog weinig.

§ 163. Die verhouding is op de Ambonsche eilanden geheel anders. Daar is van de inlandsche bevolking de grootste helft christen en onderscheidt zich als zoodanig uitwendig door effen donkere kleederen en opgestoken haar of een hoed, in plaats van den hoofddoek en de gekleurde en gestreepte stoffen, die de mohammedanen dragen. Van den gunstigen invloed, dien het christendom in de Minahasa heeft uitgeoefend, is hier niet veel te bespeuren. De inlandsche bevolking is ook nog op eene andere wijs verdeeld, te weten in burgers en zoogenaamde negorij-volken, van welke de laatsten echter verre de meerderheid hebben, zoodat in de residentie Amboina de verhouding is als van 1 : 6,5. De burgers zijn vrij van heeren diensten en heeten daarom ook vrije lieden, maardijkers (waarom de door hen op de hoofdplaats Ambon bewoonde kampong *Mardika* heet), en staan onder hun eigen sergeanten: 't is een titel, oorspronkelijk als gunst voor bewezen diensten, bijv. als militairen, aan inlanders verleend. Verreweg de meesten zijn christenen. De hoofden der negorijvolken, die onder nader toezicht van de betrokken afdeelingshoofden door de bevolking zelve verkozen worden, heeten gewoonlijk *radja* of *orang-kaja*, waarvan de eerste titel hooger is en recht geeft op een *commando-staf* met gouden knop, terwijl de *orang-kaja* zich met een zilveren knop en andere kleur van *pajoeng* tevreden moet stellen. Men vindt in de Molukken buiten het gebied der sultans, daar waar het Nederlandsche gouvernement het gezag uitoefent, deze titels en distinctie overal.

§ 164. *Banda*, tot 1866 een zelfstandige residentie, is nu eene afdeeling van de residentie *Amboina*, bestaande vooreerst uit de *Banda-eilanden*, van welke *Neira* met de *gn. hpl.*, de forten *Nassau* en *Belgica* en een uitmuntende reede, *Lontor* (minder

goed Lonthoir) of Groot-Banda, Ai, Run, Rosingein, Goenong Api of Vuurberg en het onbewoonde Poeloe Swangi de voor naamste zijn. De muskaatnotencultuur, die het eenige, maar dan ook een groot belang aan deze groep geeft, heeft in 25 tuinen of zoogenaamde perken plaats op Lontor, in 6 op Ai en in 3 op Neira ^{46*}. Dit laatste is als de zetel van het Nederlandsche gezag het hoofdeiland, ofschoon veel kleiner dan Lontor, het grootste der groep, dat op zijne beurt nog nauwelijks 1 vierk. g. m. groot zal wezen. Van de geheele groep geeft Dr. Bleeker de volgende beschrijving: „De Banda-eilanden zijn de stukken van een grooten vulkaan. Toen deze vulkaan zich uit de diepte verhief, had de opening van zijn krater een middellijn van ongeveer vijf palen of $\frac{1}{2}$ geografische of Duitsche mijl. De helft van den kratermuur verzonk weder beneden de zeevlakte, maar de andere helft bleef staande en werd slechts aan één zijner hoeken verbrokkeld. Dat is het tegenwoordige Lontor (Groot-Banda) met zijne verlengsels Poelo Pisang en Poelo Kapal. Door de instorting der eene helft van den kratermuur drong de zee tot in den krater door; de vulkanische werking was echter met de vorming des vulkaans niet geëindigd, de geweldige krater bleef zijne lava en puinmassen uitwerpen, en zoo ontstond de thans reeds sedert onheugelijke tijden onwerkzame eruptiekegel Neira met zijne omliggende eruptieheuvels. Later verplaatste zich de vulkanische werking naar het westen en bleef daar aanhouden; daardoor ontstond de thans nog werkzame eruptiekegel Goenong-Api, die zich, de uitgeworpen massa steeds om haren krater ophoepende, thans reeds aanmerkelijk boven het geheele systeem verheft en door zijne zich dikwijls herhalende verwoestingen de bevolking der Banda-eilanden voortdurend in bekommering houdt.

De baai van Banda is een gedeelte van den bodem van den grooten oorspronkelijken krater. Dat de buiten den kratermond van Lontor gelegen eilandjes in oorzakelijk

verband met den grooten vulkaan staan, is op te maken uit het feit, dat de kringen, welke men kan trekken over de eilandjes Ai en Rosingein en over Swangi, Run en het rif van Rosingein eenmiddelpuntig zijn met den kraterkring van Lontor.

De tallooze uitbarstingen van die eruptiekegels hebben, behalve die omliggende eilanden, ook den ouden kraterbodem opgehoogd. Over allen is een dik kleed gespreid van vulkanische asch of beter gezegd van vulkanisch zand. De kraterbodem is thans in het engere gedeelte der baai slechts eenige weinige vademen diep, doch daar waar de eruptiekegels verder van den ouden kratermond zijn verwijderd, treft men in de baai tot kort onder den wal eene diepte van zestig en meer vademen, dat is de grootste diepte, welke men in de baai en zelfs tusschen Goenong-API en Neira heeft gelood. Denkt men zich nu de watervlakte der geheele baai van Banda weg, dan blijft tusschen de eilanden eene uitgestrekte zandvlakte over, welke eene treffende herhaling is van de zandzee van den Tengger op Java."

Even merkwaardig als de bodem der Banda-eilanden is de bevolking. Wij treffen hier toch een proeve aan van zuivere kolonisatie, die, onder de ongunstigste omstandigheden, zeer goede resultaten heeft opgeleverd. Nadat de oorspronkelijke bevolking deels uitgeroeid deels verjaagd was, werden de voor de notencultuur bestemde gronden aan Europeanen afgestaan, die zich daar als perkeniers vestigden en hunne perken door slaven lieten bewerken. Maar het drukkende monopoliestelsel der O. I. Compagnie was weinig geschikt om aan de kleine kolonie welvaart te gunnen, en geheel in den geest der 17de eeuw werden op de eilanden Run en Rosingein de muskaatboomen geheel uitgeroeid. Ook de val der compagnie en de overneming harer bezittingen door den staat bracht weinig verbetering. In plaats van de slaven kwamen later gedeporteerden en vagebonden, eerst in den

laatsten tijd voorzien de perkeniers zich zelf van arbeiders door contracten, meest met Javanen, maar verder ook met inlanders uit verschillende deelen van den archipel. De opheffing van het monopoliestelsel in 1864, verbonden met de verklaring van Banda tot vrijhaven reeds tien jaar vroeger, heeft den weg gebaad tot een gezonder toestand, die zeker een tijdperk van bloei voor deze heerlijke eilanden belooft.

Tusschen de perkeniers en perkarbeiders staan de burgers, gedeeltelijk verarmde afstammelingen van Europeanen, gedeeltelijk inlandsche christenen en mohammedanen, die een ambacht uitoefenen of van de vischvangst en den aanleg van moestuinen leven. Hun is ook de dienst in de schutterij opgedragen.

Behalve de notencultuur is er op de Banda-eilanden ook eenige klappercultuur. Op het eiland Rosingein zijn djatibosschen geplant, hoewel met twijfelachtig voordeel, en zijn steenbakkerijen gevestigd. In de laatste jaren zijn er ook weer, evenals op Run, muskaatboomen aangeplant; op Run is ook een proef genomen met Liberia-koffie.

§ 165. De eilanden, die tot de assist.-residentie Banda behooren, zijn: de oosthoek van Ceram, Keffing, Kelwaroe, Gisser, Ceram-laoet en de Goram-eilanden, de Matabella- (volgens v. Rosenberg Watoebella) eilanden, van welke P. Kesiwoei en Teor de voornaamste zijn de Kei-eilanden, van welke het zoogenaamde Klein-Kei zich door latere ontdekkingen in een groep van een aantal eilanden heeft opgelost, en de Aroe-eilanden. Ofschoon de naam Zuidooster-eilanden oorspronkelijk noch aan het eerste, noch aan de laatste der genoemde eilanden toekomt, is die benaming toch voor allen, zelfs nog de Kei- en de Aroe-eilanden medegerekend, zeer gepast. Evenzoo zoude men aan de overige eilanden den naam van Zuidwester-eilanden kunnen geven, maar de Tenimber-eilanden worden daar nooit bij gerekend. De eilandjes, welke den naam van Zuidwester-eilanden dragen, zijn, in de zuidelijke rij:

Le B 103
 hier is
 het eind
 bekent
 thans is
 u id.
 stam.

Babber, Sermattan, Loewang, Mowah, Lettie en Kisser, en in de noordelijke of noordwestelijke, Wetter, Roma, Dammer, Tejoem, Nila, Seroea en Manawoka, met een aantal kleinere. Tusschen het Vulkaan-eiland en Ambon liggen de onbewoonde Schildpad-eilanden en de Lucipara-klippen. — Goede ankerplaatsen zijn er weinig. Slechts Babber heeft er eene, die veilig is, aan de westkust; op de Aroe-eilanden is de reede van Dobo, tusschen de eilandjes Wokam en Wammer, de eenige goede, en op de Kei-eilanden heeft men die van Doela, terwijl ook voor Ceram-laoet, onder Kelwaroe, en voor Goram de schepen bij alle winden veilig kunnen ankeren. Vandaar zeker ook dat de Gorammers van al de Zuidooster-eilanders den meesten handelsgeest vertoonen, want de oorspronkelijke bewoners der Kei- en Aroe-eilanden zijn meest alfoeren, die hunne eilanden niet licht verlaten, terwijl de mohammedaansche bevolking der andere eilanden uit een mengelmoes van allerlei volken bestaat, zooals oorspronkelijke Bandaneezen, Boegineezen, Papoesche slaven, Tidoreezen (die hier vroeger het gezag uitoefenden), zwervers van de kusten van Halmahera enz. Ook op de Kei-eilanden zijn een aantal inwoners, die zich met den handel afgeven; deze varen op de Aroe-eilanden en op Banda en zijn inzonderheid bekend om de goede prauwen alsmede om het aardewerk, dat zij vervaardigen. De Gorammers drijven handel op de kusten van Nieuw-Guinea, waarvan zij de producten aan de Makasaren en Boegineezen, die ook hier weder, evenals op de Zuidwester-eilanden, den handel grootendeels in bezit hebben, overdoen, en ook op de Aroe-eilanden, die zij van sago voorzien. Overigens bestaat de handel hier voornamelijk in tripang, agar-agar, schildpad en vogelnestjes. Eenigen landbouw vindt men bij de alfoeren van de Kei- en van Kobror, het grootste der Aroe-eilanden. Bosschen zijn er zeer rijke op de eerstgenoemde. De Aroe-eilanden zijn evenwel de belangrijkste in deze gewesten om den levendigen handel, die in den oost-

*iace
 pag. 169
 bekend door
 schipbreuk
 de boot
 met de boot
 in 1834.*

moeson te Dobo gedreven wordt. Hier halen dan de vreemde handelaars de paalen, die op de Achterwals-eilanden (eene benaming, die in de Molukken algemeen is voor de kusten, die niet begrepen zijn onder den voorwal, waar de schepen ten anker komen) door de alfoeren worden gevischt, en waarvan de jaarlijksche opbrengst eene waarde van twaalf- tot twintigduizend gulden belooft. De tripang maakt echter ook hier het voornaamste artikel van den handel uit. Vroeger schijnt uit deze streken ook wel amber in den handel te zijn gekomen.

§ 166. De Tenimber-eilanden zijn, evenals trouwens ook de Kei- en de Aroe-eilanden, nog ver van volledig bekend en eerst in den laatsten tijd wat beter in kaart gebracht. Een sterk bewijs voor onze gebrëkkige kennis van deze eilandengroepen was de ontdekking, in 1877, van straat Egeron, eene zeeëngte dwars door Timor Laoet, het hoofdeiland van de Tenimber-groep. Eerst de opkomst van den Bandaschen handel heeft ook op deze eilandengroepen nieuwe handelsbetrekkingen doen aanknoopen. De Loeangers, die als 't ware de Gorammers der Zuidwester-eilanden zijn, komen er veel om tripang te vischen. In hetzelfde geval is Wetter, waarop de Aloreezen den meesten handel drijven, hoewel de bevolking der noord- en westkust gevreesd wordt om hare roofzucht; alsmede Babber, Sermattan en de westkust van Dammer. Ten opzichte der vruchtbaarheid munt Mowah uit, dat min of meer afhankelijk is van Letti. Kisser, eenmaal de zetel van een assist.-resident op het fort Vollenhoven, is een onvruchtbaar eiland: 't is echter om een klein aantal afstammelingen van Europeanen, die men er nog vindt, merkwaardig. Op Letti is een christelijke hulpprediker gevestigd, die ook de naburige eilanden Mowah en Roma benevens Kisser nu en dan bezoekt, om er het langzamerhand uitstervende christendom weer te doen herleven. De bevolking der Zuidwester-eilanden — Wetter waarschijnlijk uitgezonderd — bestaat uit drie klas-

sen, die zich zeker eerst door Europeeschen invloed zoo gevormd hebben. 't Zijn de Marne of Merne, de heeren des lands, die van Loewang afkomstig heeten te zijn, en uit welke steeds de hoofden worden gekozen, de Boerstam, d. i. stamboeren, de door de Merne onderworpen inlanders, die even als de derde klasse, de Laskars of slaven, door het uitsterven der families, aan welke zij ondergeschikt of van welke zij het eigendom waren, zijn vrij geworden. Slechts op een paar eilanden zijn die klassen ineengesmolten.

De producten, die van deze eilanden in den handel komen, zijn: was, tripang, schildpad en buffels, waarvan de uitgestrekte weilanden van Mowah en Letti er duizenden voeden. Overigens levert alleen Dammer sago en vindt men aan den kant van Timor, bij name op Wetter, ook sandelhout. De hoofden op al deze eilanden voeren den titel van orang-kaja of soms radja. Ter aanstelling van deze en ter vereffening van geschillen onder de bevolking worden zij tegenwoordig nu en dan door den controleur van Hila bezocht.

VI. Kleine Soenda-eilanden.

§ 167. Aan gindsche zijde van straat Bali verheft zich op het eiland van dien naam een gebergte, dat eerst vrij hoog is, maar verder in hoogte afneemt, tot waar het zich met de vulkanen van dat eiland vereenigt. Deze vormen een systeem, dat met die der Oost-Javaansche vulkanen, met name den Tenggèr, Jang en Idjen, op merkwaardige wijs overeenkomt. De G. Agoeng of piek van Bali, die 3200 meter hoog is, verheft zich ten zuidoosten van den G. Batoer, welke uit een vlakke omhoog rijst, die door inzakking ontstaan schijnt en nog voor een groot gedeelte door een diep meer wordt ingenomen. Ten zuiden van dit gebergte ligt eene groote en lage vlakte, waar weder ten zuiden de Tafelhoek evenzoo mede verbonden is als het schiereiland van Balambangan met de zuid-oostkust

van Java. Het eiland Noesa-Baroeng, op de zuidkust van Java, komt er in samenstelling insgelijks mede overeen. — Straat Lombok, aan wier zuidelijken ingang, niet ver van de kust van Bali, P^o Pandita, ook door zonderlinge verbastering Bandieten-eiland geheeten, gelegen en die door hare sterke stroomen bij de zeelieden berucht is, scheidt Bali van Lombok. Op laatstgenoemd eiland zijn twee bergketens, waarvan de eene langs de noord- en de andere langs de zuidkust loopt en de eerste vulkanisch is, terwijl de andere slechts eenige overblijfselen van vulkanische formatie bevat. De piek van Lombok of G. Rindjani, in het noord-oosten des eilands, komt even als die van Bali, volkomen overeen met de vulkanen van Oost-Java. Wij hebben hem vroeger reeds als wellicht den hoogsten berg van den archipel leeren kennen. Tusschen de noordelijke en de zuidelijke bergketen van Lombok is wederom eene vlakte, die echter in 't midden tusschen de beide straten een weinig rijst.

Maar anders is de gesteldheid van den bodem van Soembawa, dat door de nauwe straat Allas van het vorige gescheiden is. Daar zijn geen vlakten, alles is er bergland. Het is bijna overal vulkanisch, en nergens is een systeem van bergen te bespeuren, zooals op de meer westelijke eilanden. Geen eiland schijnt door zulke geweldige schokken geleden te hebben als dit. Behalve de bekende G. Tembora zijn er ten minste nog een dozijn vulkanen, waarvan intusschen tegenwoordig geen enkele meer werkzaam is. Na den genoemden berg, die nog bijna 3000 meter hoog is, worden het Ngenges-gebergte, dat met het Lanteh-gebergte het centrum van een groot gedeelte van het rijk van Soembawa schijnt uit te maken, en ten westen van de golf van Bima de Aroe-basa, die beide eene hoogte van 1800 meter bereiken, voor de hoogste gehouden. De vulkaan G. Api, die ten noord-oosten van Bima uit zee oprijst, is ruim 2300 meter hoog. — Flores, van Soembawa gescheiden door eene breede zee, welke

de eilandjes Komodo en Rindja in de drie straten Sapi, Mangarai en Molo verdeelen, wordt over zijne geheele lengte door eene bergketen doorsneden, die ten noorden, althans in het westelijk gedeelte des eilands, alluviale gronden schijnt te hebben, maar naar het zuiden een aantal vulkanen bevat. Zes of acht zijn er op het eiland bekend, waaronder enkele nog werkzame, zooals de vulkaan Lobetabi in den oosthoek van het eiland, tegenover Solor, en die van Endeh. Maar men weet te weinig van den plastischen vorm van Flores om het in dat opzicht met andere te kunnen vergelijken. — Ten oosten van Flores volgen de zoogenaamde Solor- en Alor-eilanden, de eerste uit drie eilanden bestaande, Adonare met den Lamahelang, Lomblem met den Lobetolle, een nog werkzamen vulkaan, terwijl ten noorden van het laatste nog een andere vulkaan op het eilandje Batoe-tara gelegen is, en Solor; de laatste alleen uit Pantar en Alor (ook Ombaai). De bergen op deze laatste zijn minder hoog dan die op de vorige, die echter de 1700 meter ook nog niet bereiken. Evenals op Lombok ligt de vulkaan van Lomblem in het noord-oosten van dit eiland en heeft ook dit uitgestrekte vlakten tusschen de beide bergketens, die langs de noord- en de zuidkust loopen.

Hoewel, zooals wij reeds (§ 7) gezien hebben, zoowel het verschil in flora en fauna als de grootere diepte van straat Lombok hier een afscheiding doen aannemen tusschen het Aziatisch en het Australisch gedeelte van den archipel, wijst toch aan den anderen kant het doorlopend vulkanisch karakter der geheele reeks en de lengte-uitgestrektheid in gelijke richting op een zekeren samenhang ook met de meer oostelijk gelegen eilanden. En het zou zelfs waarschijnlijk kunnen voorkomen, dat ook Wetter en de eilanden, die in de noordwestelijke der beide rijen van de Zuidwester-eilanden tot aan Nila daarop volgen, nog slechts eene voortzetting van de groep der kleine Soenda-eilanden waren, zoo niet de richting

der Timorsche bergen en hun minder vulkanische aard, in verband beschouwd met die van de andere Zuidwester-eilanden, eene andere opvatting toelieten. Evenzoo zou de beschouwing van Tjëndana eene verandering in de beoordeeling van den geographischen samenhang dier meer oostelijke eilanden kunnen maken. Wanneer men toch de richting van dit eiland in aanmerking neemt en misschien ook de richting der bergen op Soembawa, die wellicht daaraan gelijk is, schijnt het met Savoe twee schakels te vormen, die Soembawa met Rotti en Timor vereenigen. Dat Tjëndana is eerst in den laatsten tijd wat beter bekend geworden. Het wordt ons beschreven als vlak en laag aan de kusten maar in het midden bedekt door een gebergte, dat hier en daar zijn uitloopers tot de noordkust uitstrekt en niet hooger is dan $\pm 600 \text{ \AA } 700$ meters. De vroegere berichten omtrent een vulkanische piek op de westkust en het voorkomen van puimsteen en lavaslakken worden door de berichten van den heer Roos, die het eiland in alle richtingen doorkruist heeft, niet bevestigd. Waarop het vermoeden gegrond is, dat het eenmaal aan Flores zou verbonden geweest zijn, is moeilijk te zeggen.

[Men moet trouwens bij dit alles in het oog houden, dat de vulkanische werking op de oorspronkelijk tot oudere formatiën behorende eilanden belangrijke wijzingen in vorm en omvang kan hebben ten gevolge gehad.]

§ 168. In de kustlijnen der genoemde eilanden laat zich een groot verschil bespeuren. De kusten van Bali zijn zoo regelmatig, dat zij nauwelijks een enkelen veiligen inham bezitten. De St. Nikolaas-baai op de noordkust dicht bij straat Bali, en aan de oostzijde de baai Laboean-amoeck en die van Toeban of van het Ooster-strand van Badoeng, om de reede aan het Wester-strand daarvan niet te noemen, is schier alles wat Bali's onherbergzame kust aanbiedt. Lombok daarentegen bezit op de west- en oostkusten een aantal baaien, waarvan die van Ampanan of Laboean-tring aan de

west-, en die van Pidjoe aan de oostkust de voornaamste zijn. Maar van alle Soenda-eilanden is, met betrekking tot zijne oppervlakte, Soembawa het rijkst aan baaien. Door die van Salé of Soembawa, die op 38 vierkante g. m. oppervlakte berekend wordt en aan haren ingang door het eiland Mojo bijna gesloten is, zoodat twee nauwe straten aan weerszijden daarvan er den toegang toe verleenen en de baai daardoor veel van een binnenmeer heeft, wordt het eiland bijna middendoor gedeeld. Eene menigte baaien worden weder in die grootere gevonden, maar de belangrijkste, die men buiten haar op Soembawa aantreft, en die op de noordkust liggen, zijn de bochten van Soembawa en van Sanggar of Dampo en de baai van Bima; in straat Sapi is de bocht van dien naam en aan de zuidkust de baai van Tjempí het meest bekend. — Flores heeft weder veel regelmatigere kusten, ofschoon de Gomón-baai en die van Endeh het in de oostelijke helft van de noord- en de zuidzijde zeer vernauwen en de baai van Donda er het oostelijk uiteinde, dat ook naar het noordoosten gericht is, als een schiereiland mede doet samenhangen. Een tweede vernauwing is de Celebes-baai, die met het gat van Larantoeke een zeer bergachtig schiereiland vormt, waarvan de piek van Larantoeke het oostelijk uiteinde uitmaakt. Het gat van Larantoeke, waartoe zuidwaarts de straat Lobetobi, noordwaarts de straat Flores den toegang vormt, scheidt de kleine eilandjes Adonare en Solor van het hoofdeiland, evenals aan het westelijk uiteinde van Flores Poelo Rindja er van gescheiden wordt door de nauwe en om zijn uiterst sterke strooming hoogst gevaarlijke straat Molo. — De overige kleine eilandjes ten oosten zijn in hun kusten over 't geheel zeer onregelmatig.

§ 169. Wat nu eindelijk het eiland Timor aangaat, dat verreweg het grootste van de groep der Kleine Soenda-eilanden is, de heer Junghuhn heeft reeds aangetoond, dat het bestaan van vóór-tertiaire formatiën op dat eiland

twijfelachtig is en men aannemen mag, dat de grondgesteldheid van Timor met die van Java overeenkomt. [Latere onderzoekingen brachten Beyrich tot de conclusie: „dat op Timor het bestaan van een kolenkalkformatie bewezen en dat van een triasformatie waarschijnlijk is.” Of er zich eene tertiaire formatie ontwikkeld heeft, durfde hij niet beslissen. Hij achtte het waarschijnlijk, dat zich een grauwaske-formatie gevormd heeft op de kristallijne kern van het eiland] ^{47*}. 't Is overigens ook hier weder een enkele keten, die in eene richting van het zuid-westen naar het noord-oosten het geheele eiland in zijne lengte doorsnijdt, en wier zijtakken hier en daar het strand schijnen te bereiken. Vulkanen komen daarin zeer spaarzaam voor; alleen van den Iloen-bano, een berg, wiens juiste ligging nog onzeker is, wordt een uitbarsting vermeldt in 1856. De hoogste berg is waarschijnlijk die van Alas aan de zuidoostkust, die eene aanzienlijke hoogte, men schat hem op 3800 meter, moet bereiken. Hij ligt niet meer op Nederlandsch Timor, waar de Lakaän of berg van Fialarang of van Atapoepoe, met eene gegiste hoogte van 2000 meter, door geen anderen overtroffen wordt. Dat op Timor evenmin als op de andere eilanden rivieren van eenig aanbelang kunnen aanwezig zijn ligt voor de hand: op Timor is de Noi Mina waarschijnlijk de langste, maar daardoor nog niet veel beter bevaarbaar voor prauwen dan andere.

Hoewel Timor kopererts bevat, schijnt dit niet in voldoende hoeveelheid voor te komen om de exploitatie kans op slagen te beloven; daarentegen is het eiland rijk aan malachiet.

Rotti, dat ten noorden door eene straat van Timor gescheiden is, heeft geen hooge bergen, en Savoe nog veel minder. Evenmin Samaoe, dat door eene nog nauwere straat, waarin het door zijn slijkvulkanen merkwaardige eilandje P^o Kaming ligt, van den zuidwestelijken uithoek van Timor gescheiden is. Aan dit gedeelte der kust bevindt zich

de eenige belangrijke inham van het Nederl. gedeelte des eilands, de baai van Koepang. Nergens elders vindt men daar eene haven of ook maar eene eenigszins gesloten reede.

§ 170. Klimaat en vegetatie zijn op al deze eilanden over 't algemeen gelijk aan die van Oost-Java. De droge moeson is op Timor dien naam geheel waardig, want het regent er in dien tijd gewoonlijk niet gedurende verscheiden maanden, en de hitte bereikt dan een zeer hoogen graad. Die sterke droogte zal op Timor ook met de vegetatie samenhangen. Een grooten rijkdom van Eucalyptus-soorten heeft het met Australië gemeen^{48*} en meer nog dan op Oost-Java heerschen er de kasuarinen. Op de tusschenliggende eilanden vindt men deze laatste boomen niet overal even menigvuldig. Op Bali groeien zij veel, maar meer oostelijk kunnen zij moeilijk gezegd worden een eigenaardigen invloed op het uiterlijk der plantenwereld uit te oefenen, daar zij den reizigers òf in 't geheel niet in 't oog gevallen, òf slechts hier en daar door hen opgemerkt zijn. Op Timor vindt men bosschen van de beste citrus-soort, de door geheel Indië geschatte *djeroek krepok* of *tjoplok* (citrus nobilis); zij worden echter erg verwaarloosd, terwijl daarentegen voor de druiven, die hier uit Europa ingevoerd en uitnemend geslaagd zijn, goede zorg gedragen wordt.

Op de kusten, maar vooral op Bali, heeft men veel kokospalmen, waarvan voornamelijk de olie ingezameld wordt, en op alle eilanden, met uitzondering alleen van Lombok, is er overvloed van lontar-bosschen, waarvan de *toeak* en de suiker van veel belang zijn in de huishouding der inlanders, ja op sommige eilanden, zoo als op Rotti, tot hun hoofdvoedsel behooren. Rijst is op Bali en Lombok zeer voortreffelijk. De koffie-cultuur gaat op Timor sterk vooruit. Het sapanhout van Bima en Flores en het sandelhout van Tjendana en Timor zijn bekend in den handel. Op Flores wordt veel wilde kaneel gewonnen en Bima is zeer rijk aan djati.

Ook levert Bima veel bidara-laoet op (zizyphus jujuba), dat vroeger onder den naam van slangenhout een belangrijk handelsartikel was maar nu, in Europa ten minste, grootendeels door de chinine verdrongen is. Opmerkelijk is het gebrek aan zware bosschen op Lombok, hoewel de nog weinig bekende bergstreken van het binnenland goed begroeid schijnen te zijn, waarmede de bladerloosheid van het geboomte op Soembawa te vergelijken is.

Van dieren heeft men alleen nog maar in 't westen van Bali tijgers. Anders zijn herten, varkens en bantengs — deze laatste echter misschien niet verder oostelijk dan Soembawa — de eenige groote dieren, de huisdieren niet medegerekend, van welke de paarden zoo goed op de grootere dezer eilanden tieren, dat het eene hierin al meer uitmunt dan het andere.

§ 171. Het eiland Bali is tegenwoordig verdeeld in 9 staatjes, Boeieleng, Bangli, Karang-asam, Klengkong, Gianjar, Badoeng, Menggoei, Tabanan en Djembrana. Boeieleng is na de Balineesche oorlogen aan Nederland onderworpen en heeft een assistent-resident, en Djembrana is in 1856 aan het bestuur van den inlandschen vorst onttrokken. Padang, in Karang-asam, en Kotta, hpl. van Badoeng, zijn de voornaamste handelsplaatsen van het eiland. ~~De resident van Banjoewangi is tevens gecommitteerde voor dit eiland en voor Lombok.~~

Wat aan Bali eene eigenaardige belangrijkheid geeft, zooals geen ander eiland in den archipel die bezit, zijn de godsdienstige instellingen der bewoners. Bali is als 't ware eene kostbare antiquiteit onder de Oost-Indische eilanden. De godsdienst der Hindoes, op Java eens zoo bloeiend, heeft zich in den Oost-Indischen archipel nog onder de Balineezen, doch ook bij hen alleen, in zijn oorspronkelijke eigenaardigheid staande gehouden. Op zeer weinige uitzonderingen na behooren de Balineezen tot de secte der Siwaiten, die Siwa als hun hoofdgod erkennen. De andere Indische goden, zooals Brahma,

welke deel
of lve

volgens de
mijnigen zijn
Bali nu een
Bredend
meer aant
echter nu
meer dan e
honderden
moet leun

De Residentie Bali & Lombok - hpl. Singaradja, is ver-
deeld in 2 hpl.: Boeieleng (gn. hpl.) met 11 districts.
Djembrana (gn. hpl.) met 3 districts. Sinds het 11 me
Bali & Lombok met eigen bestuur & op Lombok: het
& Lombok, welke eerst ook geen voort over het op
Karangasam.

Wisjnoe en de menigte goden van minderen rang, hebben in dat Siwaïsme meestal hunne zelfstandigheid verloren, zoodat zij in den persoon van den oppergod vereerd worden, aan wien alle attributen van die verschillende goden met de namen, aan dezen eigen, worden toegekend. Alleen Indra, de god des hemels, en Waroena, die van het water, hebben hunne bijzondere tempels. Ook schijnt het volk steeds eenige zuiver Oost-Indische goden te zijn blijven aanbidden.

Er zijn op het eiland zes tempels, alle aan Siwa toegewijd, die in bijzonder aanzien staan en de Sad-kajangan, d. i. de zes tempels, genoemd worden. In Tabanan zijn er twee; de overige vindt men in Karang-asam, Klengkong, Gianjar en Badoeng. In ieder dorp bevinden zich voorts een of meer panataran's, d. z. tempels van Doerga, de booze godheid. Behalve deze zijn er nog eene menigte andere voor Siwa en de goede goden en voor de pitara's, d. z. de schimmen der overledenen.

De goden worden gediend door offeranden, onbloedige of bloedige. De laatste worden uitsluitend aan Doerga en de kwade geesten gebracht en bestaan gewoonlijk uit kippen, doch ook wel uit honden, geiten, varkens, herten of karbouwen. De dienstdoende priester heet *pandita*. In de onderscheidene tempels en ter eere der verschillende goden worden een aantal tempel- en godenfeesten gevierd. Ook hier is het onderscheid der goede en kwade geesten zeer merkbaar. Alleen voor deze laatsten zijn de verzoeningsfeesten, *prajastita*, waarop vroeger wel eens menschen geofferd zijn. Verder is op Bali ook de verdeeling van de bevolking in kasten be- waard gebleven. De bekende namen der vier kasten, brahmana's, waartoe de priesters behooren, ksatrija's of krijgslieden, wèsja's of landbouwers enz., en soedra's of dienaars, zijn er nog in gebruik. De brahmanen voeren voor hunne namen den titel van *ida*, de ksatrija's dien van *dèwa* en de wèsja's dien van *goesti*. Daaruit blijkt, dat slechts de vorsten van

Hierin tekent men die tot Verrijging v. e. Sleefhuis; tot zuivering van de Ouden, die in het bezit van oosten zijn, te dan in den Tempel gezegen worden.

Klongkong, Gianjar en Bangli, die den titel van *dèwa* voeren, tot de tweede klasse behooren, en al de overige vorsten uit die der wèsja's afstammen. Van die drie heet die van Klongkong *dèwa-agoeng*, en deze wordt ook wel soesoehoenan van Bali en Salaparang genoemd, tengevolge eener superioriteit, die de andere vorsten hem toekennen, al is het dan dat zij die weinig eerbiedigen.

Behalve sommige eigenaardige gebruiken, zooals bijv. de verbranding der weduwen, waarvan menig voorbeeld op Bali bekend is, heeft dat eiland ook eene zeer rijke literatuur in het Kawi. Omtrent deze zijn ons door den heer Friederich, dezelfde die het eerst den godsdienst der Balineezen in een helderder licht stelde, belangrijke mededeelingen gedaan.

§ 172. Lombok heet ook wel Salaparang en Tanah-Sàsak: de eerste naam komt nog in den titel van de vorsten voor, den anderen draagt het eiland naar de inlanders, die Sàsak genoemd worden. Zij maken verreweg het grootste gedeelte der bevolking uit en belijden den mohammedaanschen godsdienst. Vroeger was het land in een aantal staatjes, gelijk nog heden in districten, verdeeld, die onder het bestuur van twee vorsten staan, wier residentieplaatsen Mataram en Karang-asam zijn. Gewoonlijk staan Lombok en Karang-asam op Bali onder een bestuur. Een groot aantal Balineezen is tengevolge dier overheersching door Bali op de genoemde hoofdplaatsen en in hare omstreken gevestigd: zij zullen $\frac{1}{3}$ der geheele bevolking uitmaken. Ampanan, dat in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdplaatsen ligt, en Pidjoe, aan de tegenovergestelde kust van het eiland, zijn er de voornaamste handelsplaatsen.

§ 173. Soembawa bestaat uit vier staatjes: Soembawa, Sangar, Dampo en Bima. Vroeger waren zij aan den sultan van Makassar onderworpen, maar na diens nederlaag door de Oost-Indische Compagnie erkennen zij ons gezag, ten blijke waarvan zij gezamenlijk jaarlijks 125 kojan sapanhout

§ Zie aan

*De oorsprong
producten
zijn: rijst,
koffie, gember,
palmolie. -
In Lombok
sche paarden
zijn van een
zeer goed ras.
De woeder
vroeger men
uitgeweid
begruwend.*

tegen *f* 50 de kojan, aan het gouvernement moeten leveren. Bima, ofschoon niet veel meer dan een vierde van het eiland groot, terwijl Soembawa $\frac{2}{3}$ van de oppervlakte beslaat, is verreweg het best bevolkt, en toch is de dichtheid der bevolking er in vergelijking met Java nog slechts als 1 : 6. Hier is dan ook een controleur gevestigd, die onder het gouvernement van Celebes en onderhoorigheden ressorteert.

De inwoners van Soembawa zijn mohammedanen, maar in de binnenlanden leeft nog een gering aantal heidenen, die onder den gewonen naam van *bergbewoners*, *orang-goenoeng*, doch in de landtaal *do dongo*, bekend zijn.

§ 174. Van het eiland Flores is niet veel meer bekend dan de kusten. Het westelijke, aan Bima onderworpen gedeelte, waartoe de sultan van dat rijk den toegang voor vreemden zooveel mogelijk gesloten houdt, omdat hij er nog steeds veel slaven vandaan haalt, heet naar de stammen, die het bevolken, Mangarai. Zij zijnforsch van gestalte en hebben kroes haar. Zij zijn heidenen, wonen in het gebergte in verspreide gehuchten en worden door *daloe's*, zoo heeten hun hoofden, geregeerd. Men onderscheidt in dit gedeelte Daloe Leda, Daloe Sibal, Daloe Todo en Daloe Badjoe, wiens stam eenigszins van de Mangarai afwijkt. Hieraan sluit zich dan in Midden-Flores Daloe Ponko aan. Op de noordkust hebben de Bimaneezen een drietal kampongs gevestigd. — Midden-Flores wordt door drie stammen bewoond, de Rokka's, Langa's en Wogo's, die onderling verwant zijn maar een geheel andere taal spreken dan de Mangarai. Zij zijn nooit geheel onderworpen noch door de Balineezen, noch door de Boegineezen van Endeh. Zooals van zelf spreekt, doet men elkander vreeselijke verhalen van hunne woestheid en kannibalische gewoonten. — Het oostelijk gedeelte van Flores wordt weder door eene groote menigte heidensche stammen bewoond. Het voornaamste rijk is Endeh met de hoofdplaats Amboegaga; de radja van dit rijk maakt aanspraak op de heerschappij ook over Midden-Flores.

Daar hij de Nederlandsche opperheerschappij heeft erkend, is er in zijne hoofdplaats een Nederlandsch posthouder aange-
steld onder den resident van Timor, terwijl het westelijk deel
van Flores, evenals Soembawa, tot het gouvernement van Ce-
lebes en onderhoorigheden behoort. Endeh is een Boegineesch
rijk met eenigen handel, vroeger berucht wegens zeeroof. Hier
en daar tracht de islam het oude heidendom te verdringen
maar tot nog toe met twijfelachtigen uitslag.

Aan den uitersten oosthoek des eilands eindelijk liggen
enkele, voorheen Portugeesche, negorijen, van welke Laran-
toeka de voornaamste is. Daar ligt ook kaap Boenga, van
welken naam de Portugeesche vertaling de aanleiding tot den
naam van het geheele eiland zou geweest zijn. Ook Laran-
toeka met zijne bevolking van 2000 zoogenaamde „zwarte”
Portugeezen, die nu en dan door een Portugeeschen priester
plegen bezocht te worden, moest evenals Endeh weleens
wegens zeeroof door eene Nederlandsche expeditie getuchtigd
worden. Het is nu de hoofdplaats der gn. afdeeling van de
residentie Timor.

§ 175. De residentie Timor is verdeeld in vier afdeelingen:
Timor; Rotti en Savoe; Soemba en onderhoorigheden; Laran-
toeka en onderhoorigheden.

De afd. Timor, bestaande uit het Nederlandsche gedeelte
van het eiland van dien naam benevens het eiland Semauw,
is verdeeld in vier onderafdeelingen: Koepang, bestaande
uit de landschappen Koepang, Tonai, Tabenoe, Amaäbi,
Klein-Sonnebait, Amarasi en Babauw benevens het eiland
Semauw; Amfoelang, bestaande uit de landschappen Pariti,
Takaip, Pitai, Amfoelang, Sorbian en Ambenoe; Beloe, be-
staande uit de landschappen Insana, Beboki, Naitimoe, Ledak,
Fialarang, Lamakenen, Lamak, Sanoela, Djeniloe, Harneno,
Silawang, Mandeo, Maekatar, Koesa en Waiwikoe-Waihale;
Oimatan, bestaande uit de landschappen Molo of Oimatan,
Amakono en Amanoebang. In Midden-Timor en Beloe is

10. a in
grove en
steek de.
zong, beken
in der den
naam van
Indonesisch
pleedje. -

10. a in
van Portu-
eiland.

de grond vruchtbaarder en de toestand gunstiger dan in de omstreken van Koepang; over 't geheel laat echter op Timor de veiligheid veel te wenschen over. De hoofdplaats der residentie, Koepang, is eene oud-Indische stad, waar de Oost-Indische Compagnie zich reeds in 1613 vestigde en het fort Concordia oprichtte. 't Is de voornaamste plaats in dit gedeelte van den archipel. Zij ligt aan eene ruime baai, die echter naar het westen geheel open is, op een afstand, in rechte lijn, van 165 g. m. van Soerabaja, 120 van Amboina en 70 van de naastbijgelegene kust van Nieuw-Holland. Met dat al is de handel er nog weinig beduidend. De voornaamste uitvoer bestaat in sandelhout, paarden en was. Een kleine strook grond langs de baai is gouvernements-grondgebied. Niet slechts een paar Nederlandsche posten, Babauw en Pariti, liggen hier, maar ook enkele Timoreesche vorsten, die van het gouvernement afhankelijk zijn, hebben zich hier gevestigd. De voornaamste der Timoreesche vorsten, althans in naam, en van wien vroeger de meeste afhankelijk waren, is de liorai (ook wel de „kleine keizer” geheeten) van Sonnebait. Zijn gebied, als men daar namelijk enkele misschien onafhankelijke staatjes bij rekent, grenst evenals dat van den vorst van Amabi, die op ons grondgebied woont en voor onzen aanzienlijksten bondgenoot gehouden wordt, en dat van den vorst (radja-besar) van Amarasi, — aan Koepang en aan ons grondgebied. Het zuidelijkste gedeelte van Timor en het eiland Semauw behooren namelijk aan den radja van Koepang, wiens macht in vroeger tijden veel uitgestrekter was, maar die door de Timoreezen onder hunnen liorai bijna geheel van het eiland verdrongen is.

De afd. Rotti en Savoe omvat de gelijknamige eilandengroepen en is in twee onderafdeelingen verdeeld: Rotti met de hpl. Baä en Savoe met de hpl. Seba.

De afd. Soemba en onderhoorigheden, bestaande uit het eiland Soemba en het reeds besproken rijk van Endeh op

Opz. Staat
in 1613
van de dag
Koepang
o. D. J. K.
staan.

halve d.
abnacen
Koepang, 30
konden g.
tegt t.
Kroep, Ba.
us, Pariti,
Tmaraso.

a Rai groot.
1/23 de
van de
ten des 3
ten by ken,
ellings 100
kels 79
aan toe
in Staten;

Sebait, Wat
e is hoede

des vouty
eenendij
ke van
i. - Al die
s vormen
kan der het
andich Bestunt.

and by ho groeten kuden d'vraag van siko, of d'ongans feitor,
het posthij feitor. d. i. zakkjelustig d. - N. d'ongans huyfz
d. d'andring (verb. on d'vmenyng van gemeend. -
d'voren is verduid in 4 regentschappen ieder met een radja. -
volke = Joo. d'vrecht. d'ki Boro imr. - Het eiland? -
d'voren is verduid in 4 regentschappen ieder met een radja. -

de zuidkust van Flores, is verdeeld in vier onderafdeelingen, allen met Nederlandsche posthouders: Waingapoe of Midden-Soemba, waar op de gn. hpl. een controleur verblijf houdt; Memboro of West-Soemba; Melolo of Oost-Soemba; Endeh of Zuid-Flores, dat de landschappen Endeh, Dona, Keo, Roka, Langa, Noetoe Kaeo, Woroare, Orokaro en Olibari omvat.

De afd. Larantoea en onderhoorigheden, bestaande uit het oostelijk en noordelijk gedeelte van het eiland Flores, voor zoover dit tot de res. Timor behoort, benevens de Solor- en Alor-eilanden, is verdeeld in vier onderafdeelingen: Larantoea of Oost-Flores; Noord-Flores; Solor, bestaande uit de eilanden Adonare, Solor en Lomblem of Kawela; Alor, bestaande uit de eilanden Alor of Ombaai en Pandij of Pantar met de omliggende eilandjes.

Noordoostelijk Timor staat onder de soevereiniteit van Portugal. Het is zeer onvoldoende bekend. Dilli is er de hoofdplaats van. Deze plaats bezit de beste haven van het eiland maar is ongezond. Na deze zijn Batoe-Gedé en Manatoetoe het belangrijkste. Tegenwoordig is er in het land eene gedwongen koffiecultuur ingevoerd. Paarden, sandelhout en was zijn de voornaamste artikelen van uitvoer, maïs en rijst de hoofdproducten van den landbouw. De grensregeling tusschen het Portugeesch en het Nederlandsch grondgebied op Timor berust op het in 1859 te Lissabon gesloten tractaat, waarbij Portugal tevens afstand deed van alle aanspraken op Flores, Adonare en Solor. Bewesten de grenslijn is Oekoe met een deel van Ambenoe Portugeesch gebleven; daarentegen vormt Makatar of Kaloewinene een Nederlandsche enclave in het Portugeesche gebied.

De paard
bande
vender by
kander ge
leente; de
vleer boen
Bemane
geteld. -

De in
sche boer
der Solor
Alor oit:
hert tot h
ollal: Sol
ra; - is h
densch. E
algemeen
dan voor
keiden, g
eelande, de
Timor is
Djentive
Wanket
Fugues
gentio, s
het gelij
keiden als
keiden, g
aller lijf
voornam
landbouw
jeil mai
e hier e. d
in vische
D. B. reg. e
klub kon
te hande
ten; om
voornam
bouw in, de
zeer gind
als een be
vrijd om b
waad een

Lu

Rotte het 18 Stantjes, elk inde
en zaaije. - Het g. Schuff hier een
posthouder. - Dinslaas telde
in 1842 48000 kurr, waarmede 7000
Christens, - de overige zijn heidenen en
veelen hinnen overtuend; - boonden
en opkruisen: mantoelein d. i. groote
oost van den komek. - De dorpskerke
zijn tegelyk piekeres of nichelaars. -

BIJVOEGSEL.

---

§ 176. De Nederlandsch-Indische bezittingen beslaan slechts een gedeelte van den Oost-Indischen archipel. Deze strekt zich ten noorden, zoowel aan de oost- als aan de westzijde, veel verder uit dan onze bezittingen. Zelfs de grens van 20° N. B., die wij boven hebben aangenomen, is nog slechts die van de Europeesche bezittingen in dien archipel; in zijne volle uitgestrektheid rekenen sommigen hem in het oosten reeds met ongeveer 30° N. B. te beginnen en in het westen met ruim 15° , terwijl de noordelijkste eilanden, die tot de Nederlandsch-Indische bezittingen gerekend worden, de 5° N. B. nauwelijks bereiken.

De drie eilandengroepen, die zich, ten zuiden van Japan, tot Formosa uitstrekken, en dit eiland zelf, even als de groepen der Andamanen en Nikobaren, (van welke de eerste als strafkolonie voor Britsch-Indië dienst doen en ook de laatste in 1869 ter beteugeling van den strandroof door Engeland in bezit genomen zijn) sluiten wij ook nu nog van onze beschrijving uit. Wat er overblijft is Portugeesch Timor, het noordelijke gedeelte van Borneo, de Soeloe of Sollok-eilanden en de Philippijnen. Eindelijk nemen wij in onze beschrijving ook nog het Maleische schiereiland op, dat, door de landengte Krah tegenwoordig met het vasteland van Achter-

Indië verbonden, vroeger wellicht evenzeer een afzonderlijk eiland geweest is.

§ 177. Van de Portugeesche bezitting op Timor is reeds boven in § 175 gesproken.

§ 178. Het noordelijke gedeelte van Borneo, dat niet tot de Nederlandsche bezittingen behoort, bestaat uit Serawak en Broenei aan de noordwest-kust, en uit de noordoost-kust, waar de sultan van Sollok hier en daar gezag uitoefent.

§ 179. Serawak strekt zich tegenwoordig uit van kp. Datoe tot de Kidorong-baai (ongeveer in 't midden tusschen kp. Sirik en kp. Barram), over eene lengte van 300 zeemijlen, nagenoeg de helft van de geheele noordwestkust van kp. Datoe tot kp. Simpang-mengajau. De breedte tot het gebergte is niet juist op te geven; onder de rivieren, die daarvan afstroomen, zijn er evenwel enkele belangrijke, vooral de Redjang, en verder de Serawak-rivier, waaraan de hoofdplaats gelegen is, de Sadong, Batang-Loepar, Seribas, Rintoeloe, enz. Hare oevers zijn door eene Dajaksche bevolking bewoond, die zich reeds voor een groot deel aan het gezag van den radja onderworpen heeft en een hoofdgeld van 4 sh. per huisgezin betaalt. Men begroot haar op ruim 150,000 zielen. Dichter bij de hoofdplaats worden de Dajaks in Zee- en Land-Dajaks onderscheiden, waarvan de eerste om hunne rooftochten aan de naburige stranden zeer gevreesd zijn; de andere zijn een onschadelijk volkje. Verder op wonen andere stammen met andere talen en gewoonten en zeker nog lang niet alle aan het Serawaksche gouvernement onderworpen, aan de stranden hier en daar door de Maleiers geïslamiseerd, in de binnenlanden veelal behoorende tot de stammen der Kahajans.

Serawak voert uit sago, die het meest in de districten beoosten kp. Sirik voorkomt, gambir, peper en de gewone producten der bosschen: rotting, was, gom-elastiek, getahpertsja, timmerhout (vooral naar China) enz. De grond brengt overigens rijst, koffie, suiker, katoen, aardvruchten en meer

dergelijke voort, die, evenals de rijst, door de inwoners nog op zeer primitieve wijs geteeld, alleen dienen voor eigen consumtie. De minerale producten zijn steenkolen, antimonium en goud. Serawak wordt verdeeld in drie afdeelingen. De eerste, Serawak proper, strekt zich uit van kp. Datoe tot de Sadong-rivier. De tweede omvat het stroomgebied van de rivieren Batang Loepar, Seribas, Kaloekah en Redjang. De derde dat van de rivieren Oia, Moekah, Balinean, Tatan, Rintoeloe. De hoofdplaats des lands is Koetjing met een 18000 inwoners, waaronder een groot aantal Chineezers. Als havenplaats laat het echter veel te wenschen over; de eenige goede haven in Serawak is de Kidorong-baai.

§ 180. De andere helft der noordwest-kust staat in naam onder het gezag van den sultan van Broenei. Geen onge-regelder staat dan deze, daar de sultan geheel onvermogen is tegenover de grooten zijns lands, die, op oostersche wijze eigenaars van geheele districten, allen hun eigen aanhang tegen hem of tegen elkander staande houden.

Het land is rijk aan kostbare gewassen. In de meer noordelijke streken komt hier de kamfer bij, en vindt men aan de kusten paarden. De Maloedoe- of Maroedoe-baai is van ouds om hare paarlvisscherij beroemd. De bevolking der binnenlanden, die in de nabijheid der hoofdplaats onder den naam van Moeroet en Bisaja bekend is, en van welke de stam der Kadajans, die de hoofdplaats van levensmiddelen voorziet, tot den islam is overgegaan, legt zich, vooral in diezelfde meer noordelijke streken, waar zij door de Maleiers Doesoen en door de Solloks Idaän genoemd wordt, veel op den landbouw toe; zij gebruiken daar zelfs de ploeg bij de bewerking hunner rijstvelden, planten djagoeng, tabak, aardvruchten en katoen, en brengen die op de kustplaatsen ter markt.

Aan de kusten wonen behalve Borneosche Maleiers ook Orang-Badjo's in grooten getale, — zij noemen zichzelf Orang Sama, — en Lanoens, van de kusten van Mindanao oorspronkelijk.

Vóór de baai van Broenei, waar aan de monding der Limbang de hoofdplaats gebouwd is, ligt het eiland Laboëan, eene Engelsche bezitting, een klein eiland, met eene gunstige ligging met betrekking tot Singapore en Hongkong, maar tot dusver van weinig belang.

§ 181. De kust van noordoostelijk Borneo is door hare banken en klippen voor grootere schepen bijna onge-
naakbaar. Onder de menigvuldige baaien is er echter eene, die van Sandakan, die als eene uitstekende ankerplaats bekend is. In die van Laboek worden, evenals in die van Maloedoe, paarden gevischt. Niet ver van daar valt de rivier Kina-Batangan in zee, die om de rijke en goed bevolkte landschappen, die zij doorstroomt, de belangrijkste dezer kust is. — Kamfer, vogelnestjes, was enz. levert het land, tripang en schildpad de zee in overvloed. Aan de mondingen der rivieren zijn onderdanen van den sultan van Sollok gevestigd, terwijl de onafhankelijke bevolking der binnenlanden geheel dezelfde is als die in het gebied van Broenei. Bewesten kaap Oensang wonen veel Lanoens en zijn er beruchte zeeroovers-
nesten, onder andere Tongkoe. Meer zuidwaarts wonen de Tidoengeezen, thans van den sultan van Boelongan afhankelijk (§ 140), en in deze streken even gevreesd als de Zee-Dajaks aan de noordwestelijke kusten.

§ 182. De Soeloe-eilanden verbinden de kaap Oensang van Borneo met Mindanao en bestaan uit drie grootere eilanden met een menigte daar omheenliggende: Tawi-tawi, Soeloe (Sollok, incl. Soök) en Basilan. De sultan erkent sedert 1851 het oppergezag van Spanje en de handelsvaartuigen voeren de Spaansche vlag. Het eiland Palawan, dat, als 't ware de voortzetting van het bergland van Borneo uitmakende, de Soeloe-zee van de Chineesche zee scheidt, behoorde oorspronkelijk eveneens aan den sultan van Soeloe, maar het noorderlijk gedeelte is door hem aan Spanje afgestaan en wordt tot de Philippijnen gerekend.

Het hoofdeiland Sollok, waar de sultan resideert, is een vruchtbaar eiland, gelijk de meeste van de groep, en wordt goed bebouwd. Ook wordt er een niet onbelangrijke handel gedreven en zijn er op de hoofdplaats doorgaans eenige Europeesche kooplieden gevestigd. Een deel der bevolking van het hoofdeiland houdt zich echter met zeeroof op, maar het zijn voornamelijk de bewoners van Balangingi, die daardoor zoo berucht zijn geworden.

De sultans van Broenei en Soeloe hebben een belangrijke uitgestrektheid, het geheele noordoostelijk schiereiland van de Kimanis-baai op de westkust tot de Sibokoe of St. Lucia-baai op de oostkust, met inbegrip van de eilanden Balambangan en Bangoewi afgestaan aan eene Engelsche maatschappij, de North Borneo Company, die, door von Overbeck gesticht, zich ten doel stelt hier zoowel landbouw-koloniën als handelsnederzettingen te vestigen. Tot dit gebied behoort ook de uitmuntende Sandakan-baai, aan welke de hoofdplaats Elopoera gesticht is. Spanje heeft echter op grond van zijn suzeriniteit over Soeloe tegen den afstand geprotesteerd.

§ 183. De Philippijnen vormen eene groep eilanden, die in lengte vrij juist en in richting en vorm ook nagenoeg met Sumatra overeenkomt, maar slechts ten noorden en ten zuiden een aanzienlijk eiland bezit en in het midden in een groot aantal kleinere verscheurd is, zoodat het aantal van alle op wel over de duizend geschat wordt. Hieronder zijn echter nog vele gerekend, welke tot die beide groepen behooren, die de Philippijnen als bruggen met het noordoostelijk gedeelte van Borneo verbinden. Het zuidelijkste punt van de hoofdgroep komt voorts, wat de geographische ligging betreft, met de noorderbreedte van het meest noordelijke punt van Sumatra overeen.

Het grootste en meest noordelijke eiland is Luzon, dat circa 2000 vierk. g. m. groot en bijgevolg iets kleiner dan Java is. Het meest zuidelijke, Mindanao, is ongeveer 1600

vierk. g. m. groot. Van de tusschen beide liggende, de zogenoemde Bisaja's of Pintados, zoo genoemd om de gewoonte der inboorlingen van zich te tatoeëeren, zijn in het westen Mindoro, Panei en Negros, in het oosten Samar en Leyte, en in het midden Masbate, Zeboe en Bohol de voornaamste, terwijl de omvang varieëert tusschen 200 en 300 □ g. m. ^{49*}

§ 184. De Philippijnen zijn zeer bergachtig. Bergen echter van 2000 meter schijnen reeds tot de hoogste te behooren. Op de beide hoofdeilanden zijn een aantal vulkanen; onder de meest werkzame op Luzon zijn die van Taäl, midden in een meer ten zuiden van Manila, en de Mayon of piek van Albay, bij de zuidpunt van het eiland, de beroemdste. Aardbevingen zijn er dikwijls zeer hevig; op de *temblores*, dat zijn de horizontale, let men nauwelijks; de *terremotos*, de verticale, zijn zeer gevreesd. — Rivieren zijn er op de beide grootste eilanden ook enkele van aanzienlijke lengte, die langs de bergketens (waarvan er in N. Luzon twee evenwijdige van het noorden naar het zuiden loopen) en niet onmiddellijk daarvan af in zee vloeien. Op beide eilanden zijn insgelijks belangrijke meren, vooral de Laguna de Bay, dat bijna de geheele breedte der landengte beslaat, waarop Manila gelegen is.

§ 185. De jaarlijksche warmte is in de Philippijnen aan meer wisseling onderhevig dan in Nederlandsch-Indië. De moesons waaien er ongeregeld. In den zomer geeft de westmoeson aan de westkusten regen, aan de andere zijde der bergen droogte. Bij de kentering, in het laatst van Mei, heerschen er bij drukkende hitte hevige stormen en onweders. De oostenwinden, die van Maart tot Mei geregeld waaien, geven te Manila droogte.

§ 186. Goud, koper en steenkolen worden veel gevonden, maar zeer weinig geëxploiteerd. Van planten vindt men ook zeer vele, die tevens in Nederlandsch-Indië voorkomen. Fijne houtsoorten vooral moeten er vele en kostbare in de bosschen

zijn. Rijst is het hoofdvoedsel der bevolking en wordt het meest verbouwd; daarop volgt de cultuur van het suikerriet, de indigo, de tabak, de soort van pisang, die de bekende Manila-hennip levert (abaca, de koffio der Minahasa), katoen, koffie, kokos, peper, en in later tijd, maar nog niet met goeden uitslag, tarwe. Van verscheurend gedierte zijn er alleen krokodillen; anders slechts apen, slangen, herten, wilde zwijnen; voorts vee, inzonderheid buffels, die gewoonlijk in den wilden staat worden opgevangen en dan getemd. Van vogels is er, evenals in Nederlandsch-Indië, overvloed van kippen, duiven en eenden (die er ook om de eieren gehouden worden), en verder van papagaaien, kakatoes enz. Ook lastig ongedierte, witte mieren en dergelijke, is er even overvloedig.

§ 187. De inwoners van de Philippijnen zijn voor een groot gedeelte tot den R. K. godsdienst bekeerd. Deze zijn de Tagala of Tagalok, de Indios der Spanjaarden, die het zuidelijk gedeelte van Luzon bewonen, en de met hen verwante stammen der Bisaja's, op de naar dezen genoemde eilanden. In het noorden van Luzon en in de binnenlanden der andere eilanden woont nog een groot aantal gedeeltelijk onafhankelijke heidenen, die voor een goed deel blijkbaar van hetzelfde Maleische ras zijn, waartoe ook de Tagala's behooren, maar ook voor een deel als stamgenooten der Papoea's kunnen beschouwd worden, van welke zij echter op sommige punten zoozeer verschillen, dat Wallace die stamverwantschap bepaaldelijk ontkent. Deze laatste noemen de Spanjaarden Negritos, het Maleische ras noemt ze Aeta's; men vindt ze op de beide groote en waarschijnlijk ook nog wel op vele der kleinere eilanden. De andere, evenals de pasgenoemde door de Spanjaarden onder den algemeenen naam van Infieles begrepen, bedragen op Luzon een 200,000 zielen, die onder een groot aantal verschillende stamnamen bekend zijn. Men verdeelt ze in twee

hoofddeelen: dezulken die uit vermenging van Maleiers en Negritos zouden gesproten zijn, de zoogenaamde Igorroten, die meer zuidelijk, en de Tingianen, die men voor afstammelingen van Chineezen of Japanneezen en Negritos houdt en die meer noordelijk wonen; of deze verdeeling echter voor allen doorgaat mag men zeer betwijfelen. De merkwaardigste zijn de Igorroten, die op den bijna 2000 meter hoogen berg Ysarog, hun zelfstandigheid en hun oude zeden steeds hebben bewaard, zich van de Negritos door veel hoogere ontwikkeling onderscheiden en o. a. zeer bedreven zijn in het smelten van het daar in groote hoeveelheden voorkomende kopererts en het vervaardigen van koperen ketels. — Op Mindanao is het aantal dier Maleische heidenen nog wel viermaal grooter dan op Luzon. Zij komen er met de Bataks, Dajaks en Boegineezen in vele bijzonderheden overeen en zijn allen koppen-snellers. — Verder zijn er een 200,000 Chineezen, de in het land van Tagaalsche moeders geborenen medegerekend, en ruim 13,000 Europeanen en Creolen. De geheele bevolking wordt op ongeveer 5 millioen zielen geschat, van welke een tiende gedeelte uit nog onafhankelijke wilden bestaat. De officieele opgaven zijn echter zeer uiteenlopend en onnauwkeurig.

Daar het Spaansch slechts de officieele taal is, heerscht er een groote verscheidenheid van talen; het meest verbreid zijn het Bisaya en het Tagalog.

§ 188. De Spaansche bezittingen in Oost-Indië zijn in 50 provinciën en districten verdeeld, van welke 30 op Luzon, 5 op Mindanao, terwijl de overigen de kleinere eilanden omvatten. Op Luzon worden de provinciën op een paar uitzonderingen na door alcaldes bestuurd; op de overige eilanden door gouverneurs. Onder dezen staan de *gobernadorcillos*, dat zijn de gouverneurs der *pueblos* of dorpen. De hoofdkomsten dier *alcalde's* bestaan in den handel, dien zij voor eigen rekening mogen drijven tegen afstand van een gedeelte

van hunne bezoldiging. Feitelijk heeft echter de cura (pastoor) veel meer invloed dan de *gubernadorcillo*.

De kapitein-generaal, eigenlijk de *vice-patrono*, der Spaansche bezittingen wordt voor zes jaren benoemd en heeft naast zich een *cabo segundo* of *asesor*, als 't ware een verantwoordelijken minister. Deze en andere aanzienlijke beampten kan de kapitein-generaal tot een raad bijeengeroepen, aan wier uitspraak hij echter niet onderworpen is. De finantiën staan onder een *superintendente da la hacienda*. De hoofdbronnen der inkomsten van den Staat zijn: een hoofdgeld van 1½ piaster van de inlanders; de monopolieën van de tabak, palmwijn en areka-noten; de tollén, de pacht der hanenvechtbanen en eenige kleinere.

Manila, de hoofdplaats, aan eene ruime baai, heeft 12 tot 15,000 inwoners en 150,000 in de acht voorsteden, van welke Binondo, als het kwartier der vreemde kooplieden, in wier handen alle groote zaken zijn, het belangrijkste is.

Op Mindanao, om de overeenkomst met de Molukken ook wel Maloeko-besar geheeten, zijn de noordwest- en de oostkust aan Spanje onderworpen en ligt aan den zuidwestelijken uithoek, aan de straat Basilan, de vesting Zamboanga, de voornaamste na de citadel van Manila. Aan de zuidwestkust ligt de groote golf der Ianoens of Lanoens, waar zich voornamelijk aan den westelijken oever de staatjes van dat als zeeroovers zoo beruchte volk bevinden. Het zuidelijke gedeelte des eilands staat onder den sultan van Mindanao, wiens hoofdplaats Selangan bij de monding van eene aanzienlijke rivier aan de bovengenoemde baai gelegen is. Terwijl de Ianoens, de onderdanen van dezen sultan, *moros*, d. i. mohammedanen zijn, is het westelijke gedeelte des eilands geheel door onafhankelijke alfoeren bewoond, onder welke de Manobos de voornaamste zijn. De eersten worden op ruim 200000, de heidenen op 300000 zielen geschat, terwijl het aantal christenen op dit eiland nog geen 200000 bedraagt.

§ 189. Van het Maleische schiereiland is het noordelijke gedeelte nog zeer weinig bekend, zoodat het voldoende is de namen der staatjes Legor (en op gelijke breedte aan de westkust het eiland Salang of P^{au} Oedjoengsalang (Junkceylon) aan den ingang der straat van Malakka), Sanggora, Patani, Kalantan en Trengganau aan de oostkust en aan de westkust Kedah te noemen, die alle in meerder of minder mate aan Siam onderworpen zijn. De afstammelingen van Maleiers en Siameezen, zooals er hier vele zijn, worden door de eersten Samsam genoemd. In het zuidelijke gedeelte van het schiereiland liggen de Engelsche bezittingen en een aantal onafhankelijke Maleische staatjes.

§ 190, De Engelsche bezittingen bestaan uit drie provinciën, te zamen onder den naam van *Straits Settlements* een gouvernement vormende, dat een oppervlakte beslaat van ongeveer 70 □ mijlen met een bevolking van 350000 inwoners. Het zijn Wellesley met het daarvóór liggende eiland Poelau Pinang (hpl. Georgetown), geheel in het noorden, aan Kedah grenzende; Malakka met gn. hoofdplaats en het landschap Naning; en het eiland Singapore met de stad van gelijken naam, de hoofdplaats van het gouvernement. Tusschen Wellesley en Malakka liggen de Maleische staten Pèrak, waarvan in 1874 een gedeelte door Engeland geannexeerd werd, en Salangor; ten zuiden van Malakka en de geheele zuidpunt beslaande Djòhor, dat onder Engelsch protectoraat staat, en aan de oostkust, benoorden dit laatste en grenzende aan Trengganau, Pahang, vroeger met Djòhor eene onderhoorigheid uitmakende van het rijk van Malakka. — In het binnenland liggen een aantal kleine staatjes, die onder den naam van Menangkabausche staten of van de Nagèri-sèmbilan (d. w. z. de negen negorijen) bekend zijn. Volgens de overlevering namelijk is, lang nadat zich de Maleiers reeds op het schiereiland gevestigd hadden, eene kolonie van het eiland Sumatra de straat van Malakka overgestoken en heeft zich in het

binnenland met de oorspronkelijke bevolking vermengd en daar negen staatjes gesticht, die aan den sultan van Malakka en later aan dien van Djôhor schatplichtig waren. Na verloop van tijd stonden vier daarvan tegen dezen op en noodigden een lid van het Mënangkabausche stamhuis op Sumatra uit om het bestuur over hen op zich te nemen. Deze staten waren: Soengei-Oedjoeng, Rembau, Djôhol en Srimënantî. In de laatste resideerde de vorst. Tegenwoordig hebben deze staatjes zich in een aantal kleinere opgelost.

§ 191. Het schiereiland is in de lengte door eene bergketen doorsneden, die aan de landengte Krah begint en zich tot kaap Rëmoenia uitstrekt. De hoogste harer toppen, zoo als de berg van Kedah en de Ophir bij Malakka, bereiken nog niet de hoogte van 2000 meter. Vulkanen kent men er geen. Van de kustvieren schijnen die van Përak en van Pahang de voornaamste. De producten des lands komen het meest met die van het eiland Sumatra overeen, terwijl daarenboven de grond bijzonder rijk is aan tin. De artikelen van uitvoer zijn: rijst, tin, goud, peper, ivoor, rotting, gambir, enz.

§ 192. De inwoners zijn voor het grootste deel Maleiers. De metalen worden hoofdzakelijk door Chineezën geëxploiteerd. In de binnenlanden wonen echter heidensche volkstammen, die van de Maleiers verschillend zijn en door dezen met den algemeenen naam van Orang-bënoea bestempeld worden. In de meer noordelijke streken zijn de Së mang, zuidelijker de Djakoën de meest bekende stammen dier oorspronkelijke bewoners. Ze zijn ongetwijfeld stamverwanten van die van noordelijk Sumatra, Borneo, de Molukken en de Philippijnen.

AANTEKENINGEN.

---

1 bl. 4). Men kan zich den Indischen archipel voorstellen als ingesloten door het kwadrant, dat met een straal van 30° van den evenaar uit zijn noordelijkste punt wordt getrokken. Een derde van die ruimte wordt alleen door Sumatra en het Maleische schiereiland benevens een klein gedeelte van de kust van Kambodja en van Borneo en overigens geheel door de Chineesche zee ingenomen. De beide anderen bevatten in het noorden de Philippijnen, in het zuiden de overige eilanden van den archipel met een gedeelte van Nieuw-Guinea. — Op deze wijze heb ik getracht in eene zoo eenvoudig mogelijke geometrische figuur de ligging en de verhouding van de landmassa's in den Oost-Indischen archipel te doen uitkomen, en daarbij aan te toonen, hoe deze voor het binnenlandsch verkeer veel bevorderlijker is, dan wanneer hare groepeerings meer in de lengte, in plaats van om een middelpunt, geweest ware, — en door het bepalen van rationeele, zij 't dan ook geheel fictieve grenzen, eene voorstelling van de verhouding van land en water in dat gedeelte der aarde mogelijk te maken. Zoo voorgesteld, wordt de verbeelding zeker minder geprikkeld dan door eene vergelijking, in dit formeel opzicht, met West-Indie, zooals de Duitsche geographen, op het voetspoor van C. Ritter, die maken; maar ik heb niet kunnen besluiten deze, zelfs op de autoriteit van zulk een naam, in den tekst te plaatsen.

*) De eerste helft dezer aanteekening was bij de eerste uitgaven in den tekst opgenomen. Hoewel de juistheid der voorstelling handhavend, heb ik gemeend haar liever naar de aant. te moeten overbrengen, omdat zij eenige zwarigheden oplevert, die bij het begin eener schets, als dit werkje beoogt te geven, liever vermeden moeten worden.

² bl. 2). De bepaling der juiste grootte van de Oost-Indische eilanden laat, zooals van zelf spreekt, nog veel te wenschen over. Zoo stelt bijv. Melvill van Carnbee, die in het Tijdschrift voor N. I., V. 2. en den Moniteur des Indes, II p. 388 vg., een aantal zulke opgaven gedaan heeft, Soembawa op 278 vierk. g. m., terwijl Zollinger, in zijne beschrijving van dit eiland, het $\frac{1}{4}$ kleiner stelt. Na de vier Grootte Soenda-eilanden volgen in grootte Timor, op 613, Ceram op 312, Flores op 300, Halmaheira op 292, Soemba op 231, Bangka op 230, Soembawa op 222, Boeroe op 170, en verder Bali, Lombok, Madoera en Blitoeng, elk op meer dan 100 vierk. g. m. geschat, doch ik twijfel er aan of het laatste de 75 haalt en ook de drie andere kunnen zoo groot niet zijn. Ook de berekening van de oppervlakte der grootere eilanden vereischt noodwendig herziening. Ter vergelijking voeg ik hierbij: Groot-Brittanje circa 3940 vierk. g. m., Ierland 1500, Sicilië 420, Sardinië 430, Corsica 150; ons land 597, Noord-Holland 48 vierk. g. m.

^{2*} bl. 3. Aan dit praehistorisch Zuiderland was door Dr. P. L. Sclater de naam van Lemuria gegeven naar de *lemures* of halfapen, die de meest eigenaardige diersoort zijn, welke Madagascar en Celebes gemeen hebben. Verg. Wallace's Insulinde, vert. Veth bl. 485.

³ bl. 3). Zulk eene verdeeling in groepen blijft fictief, zoolang geen grondige studie is voorafgegaan. Zoo zouden bijv. Timor en de zuidelijke Molukken zeer wel kunnen blijken geographisch bij Nieuw-Holland te behooren, en de Zuidooster-eilanden, de Aroe-eilanden ingesloten, bij Nieuw-Guinea. Zelfs Ceram en het grootste gedeelte van de Molukken-groep zou kunnen blijken in nauwer physisch verband te staan met de eilanden, die ten oosten, dan die ten westen daarvan liggen.

⁴ bl. 7). Dat men met zulke voorbarige besluiten echter falen kan, schijnt de Kinibaloë in het noord-oosten van Borneo te bewijzen, die bij de jongste beklimming gebleken is eene granietmassa te zijn zeker meer dan 11000 voet hoog.

⁵ bl. 8). A. von Humboldt stelt in zijn Kosmos, IV, p. 405, te veel vertrouwen in den vulkanen-catalogus van Junghuhn, waarvan hij zegt, dat die niet is eene oppervlakkige schatting, maar eene werkelijke optelling. De verdiensten van Junghuhn zullen er niet door lijden, wanneer wij dat oordeel van von Humboldt niet onderschrijven. De Javaansche vulkanen kende Junghuhn zooals niemand vóór hem, maar voor hetgeen hij buiten Java en een deel van Sumatra opgeeft, heeft hij de oogen van anderen moeten gebruiken, die lang zoo goed niet zagen als de zijne. Reeds vroeger gaf ik eene proef, hoe het met de vulkanenkennis in de buitenbezittingen gelegen is (Reinwardt's reis, p. 552 I). Daarbij komt, dat er, sedert Jung-

huhn zijn catalogus gaf in het 2de deel van zijn werk over Java, beschrijvingen zijn in 't licht gekomen, waardoor het aantal, dat hij opgeeft, grooter wordt. Zoo komt bij hem op Soembawa alleen de Tembora als vulkaan voor, terwijl er nog wel 15 buitendien gevonden worden, al zijn die ook niet meer werkzaam.

6 bl. 8). Dat die voren geheel anders zijn dan de *barrancas* der Kanarische en Zuid-Amerikaansche vulkanen, neemt ook von Humboldt aan, II. p. 329.

7 bl. 9). Voor dat Junghuhn deze verklaring gaf, meende men, dat die modder uit den krater zelf voortkwam; vgl. Vogt, Geol. und Petrefactenkunde, II p. 116).

8 bl. 9). Ook in den vulkaan van Makian, dien de Heer C. de Groot in 1854 beklom, was toen geen spoor van tegenwoordige werkzaamheid te ontdekken. De laatstvoorgaande uitbarstingen, voor zoover die bekend zijn, hadden plaats in 1646 en 1760, en de vulkaan was daarbij geheel vanéén gereten. In de laatste dagen van 1861 werd men op treurige wijze gewaar, hoe eene rust van eene eeuw nog niet eene eeuwige rust is. — De kennis van de vulkanen in de buitenbezittingen laat nog zeer veel te wenschen over: zie mijne Bijdrage tot de geschiedenis van den vulkaan van Ternate, in het Tijds. van het Kon. Instituut v. N.-I. N. R. II., waaruit blijkt, hoe zelfs nog de eruptie van 1812, om van geen vroegere te spreken, zoo weinig bekend is geworden, dat Junghuhn dien berg van 1673, het laatste jaar waarvan Valentijn eene uitbarsting vermeldt, tot 1838 in rust laat verkeeren. Zie voor den vulkaan van Makian ook mijne aant. in Reinwardt's Reis, pag. 477 en voor de eruptie van 1760 ald. p. 639.

9 bl. 10). Voor alles wat de vulkanen betreft is Junghuhn's werk over Java mijn hoofdbron geweest. Jammer dat dit werk niet, in plaats van alle vulkanen afzonderlijk te beschrijven, eene algemeene beschrijving daarvan geeft, waardoor herhalingen vermeden en de lectuur voor het algemeen aangener en leerzamer zoude geweest zijn. Ik moet overigens eens voor al doen opmerken, dat ik hier, gelijk overal waar er sprake van wezen kan, vooral het karakteristiek Oost-Indische heb trachten op te geven.

10 bl. 12). Bij de zeeën is het altijd goed ook op de vreemde, en natuurlijk vooral op de Engelsche benamingen te letten, die soms van de onze verschillen. Zoo vindt men op de Algemeene kaart van de Nederlandsche overzeesche bezittingen van den Heer Bogaerts te Breda, — de beste voor de Oost-Indische bezittingen die ik ken — Harafoera-zee, wat Engelsch is, in plaats van Timor-zee. Zoo staat daar ook Groote oceaan, een naam haar door Fleurieu gegeven en dien ik ook wel verkieslijk acht boven andere, doch waarvan het Engelsche South-sea, eene vertaling van den eersten naam,

dien zij bij hare ontdekking kreeg, en Magelhaens' Oceano Pacifico in het gebruik machtige mededingers zullen blijven.

11 bl. 13.) Zie de fraaie beschrijving van de Java-zee door M. H. Jansen, in diens vertaling van Maury's werk, *The physical geography of the sea*. Jammer dat wij ook van de andere Oost-Indische zeeën zulk eene beschrijving niet hebben.

11* bl. 13.) Dit verschijnsel wordt veroorzaakt door het zachte licht van ontelbare phosphoresceerende diertjes, evenals de witte kleur van den melkweg het gevolg is van de ontelbare menigte flauw lichtende sterren. Vlg. de waarneming van Trébuchet in Petermann's *Mitth.* 1861, bl. 148.

12 bl. 15.) Voor dit hoofdstuk heb ik veel gebruik gemaakt van Zollinger's werkje, *Ueber die Gewitter und andere damit verwandte meteorologische Erscheinungen im Indischen Archipel*, Zür. 1858, een boekje dat in de uitvoerige bibliographie van Nederl. Indië in het Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek nog bij te voegen is.

13 bl. 18.) Men beweert, dat de oostmoeson bewesten eene lijn bezuiden Banda naar de zuidkust van Celebes en verder over Borneo getrokken, droge, beoosten die lijn natte winden medebrengt. In het aangehaalde werk van den Heer Jansen wordt de lijn zóó bepaald en de reden van het daarmede samenhangende verschijnsel ontvouwd. Ik heb echter, met behulp van zoo vele opgaven als ik vinden kon, die lijn niet op die wijs kunnen traceeren, maar eene slingerlijn verkregen, die alleen van de richting der bergen afhing; zoodat ik voor alsnog geloof, dat wij hier geen ander natuurverschijnsel hebben, dan het bekende op de kusten van Dekan, en ik die bewering dus gegrond acht op eene oude meening, die in den compagniested, toen men het verschil in weder op Java en Ambon telkens moest opmerken, ontstaan en daarna nooit meer betwijfeld is. — Ook op Portugeesch Timor is het gebergte de oorzaak van een dergelijk verschijnsel.

14 bl. 18.) Op de westkust van het Maleische schiereiland groeien de westelijke winden soms tot halve orkanen aan, die men, als uit de richting van Sumatra komende, Sumatra's noemt. Earl beschrijft er een in zijn „*Eastern seas*” bl. 354. Uit de richting dier zeewinden is de benaming van „boven-den-wind,” zoo als de Maleiers in hunne taal zeggen, voor het westen, en van „onder-den-wind” voor het oosten, te verklaren.

14* bl. 18.) Volgens de tabellen van Bergsma (*Observations made at the magnetical and meteorological observatory at Batavia* vol. IV 1876—78) was de gemiddelde dagelijksche regenval te Batavia 5.3 m.m. en wel in Jan. en Febr. het grootst (13.0 en 12.6) en in Juli en Aug. het minst (1.8 en 1.6) Naarmate men verder van de kust gaat, vermeerderd echter de neerslag en

ook het aantal regendagen. Deze waren te Batavia over de jaren 1864—'68 gemiddeld 149.6 per jaar, terwijl Mr. S. C. J. W. van Musschenbroek mij mededeelde, dat hij te Buitenzorg over 1868—'72 jaarlijks gemiddeld 286 regendagen verkreeg. Te Karang-anjar (Bagelen) mat hij 8000 m.m., dus bijna viermaal zoo veel als het gemiddelde cijfer voor Batavia. Bij zoo groot verschil, reeds op Java, is eene vergelijking met Nederland nog wat gewaagd.

15 bl. 18.) De bekende vormen der wolken zouden, naar men zegt (Verh. Kon. Akad. v. Wet. dl. VIII, bl. 341), in Indië met nog twee moeten worden vermeerderd, de *torenwolken* en het afbeeldsel van bergen en landen, bij den zeeman bekend onder den naam van *boterland*.

16 bl. 19.) Zie het Tijdsch. v. het Kon. Inst. v. N. I. N. R., III, bl. 160: „Voorts veroorlooft de schrijver (de heer von Gaffron) zich nogmaals de aandacht der Regeering en van de wetenschappelijke wereld op het landschap Snamang te vestigen, vermits dit landschap met der tijd dezelfde vermaardheid verwerven zal, die thans aan Californië en Australië ten deel valt” Snamang ligt in het zuiden van Borneo. De Heer von Gaffron noemt daar ter plaatse ook nog andere streken, aan welke hij dezelfde toekomst voorspelt.

17 bl. 20.) Voor de botanische namen, die ik meende, dat hier niet mochten ontbreken, ben ik natuurlijk de Flora van Professor Miquel gevolgd. Hij beschrijft daarin slechts de phanerogamen (en daarom heb ik mij in mijn overzicht dan ook maar niet aan varens, mossen en dergelijke gewaagd) en daarvan meer dan 9000 soorten, die in het eerste supplement op dat werk, dat uitsluitend de flora van Sumatra behandelt, reeds met een groot aantal vermeerderd zijn. De Heer Hasskarl heeft in zijne „Aanteekeningen over het nut door de bewoners van Java aan eenige planten van dat eiland toegeschreven, samengesteld uit de berichten van inlanders,” het aantal van die „eenige” tot op over de 900 gebracht.

18 bl. 30.) Over ebbenhout zie ook mijne aant. op Reinwardt's Reis, bl. 593, waarvan ik dit overneem: „In den compagنيestijd werd het ebbenhout van Mauritius gehaald, waar de qualiteit geacht werd beter te zijn, wat echter Rumphius alleen aan het kappen toeschrijft. Ik weet niet, of men ooit onderzocht heeft in hoever dit waar mag wezen, en of door betere behandeling een beter product zou te verkrijgen zijn. In den handel komt het Boeroesche hout niet.

18* bl. 34.) Zie over de widoeri de „Mededeelingen omtrent grondstoffen uit het oostelijk gedeelte van onzen Indischen archipel” van Mr. S. C. J. W. Musschenbroek, bl. 55 vg.

19 bl. 14.) Het verdient de aandacht, dat terwijl de Portugeezen vooral smakelijke vruchten uit Amerika in den archipel hebben overgebracht — daarmede een contrast leverende met de Nederlanders van later, dat geheel in het voordeel van dezen is — en dezen ook nog tegenwoordig door de Europeanen gewoonlijk voor de beste gehouden worden, er toch ook onder de meer nuttige cultuurgewassen zoo vele zijn, die van elders zijn aangevoerd en dat de inlandsche zoo weinig door cultuur schijnen te zijn veredeld. Uit een cultuur-historisch oogpunt zou het van belang zijn dit onderwerp aan een opzettelijk onderzoek te onderwerpen. Op zichzelf was de weelderige tropische natuur van den Oost-Indischen archipel niet voor de ontwikkeling van den mensch geschikt, hoe paradijsachtig het ook klinkt, wat men zoo dikwijls leest van overvloed van levensmiddelen, die de inboorlingen zich zonder eenigen arbeid door de milde natuur zouden zien aangeboden. Vergelijk § 87 en voorafgaande. Ook hier geldt de regel van Hesiodus:

Τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρῶτα θεοὶ προπάροιδεν ἔβηκαν.

20* bl. 43.) Voor de verhouding der verschillende gewassen op Java met Madoera (afd. Pamakassan) — voor de buitenbezittingen heeft men weinig of geen gegevens — diene het volgende staatje, aan het kol. versl. van 1880 ontleend.

Buiten de vorstenlanden en de particuliere landen bedroeg de bouwgrond 2,929,644 bouws, waarvan onbeplant 122,653 bouws, of bijna 70 pct. Voorts (alleen wat de geslaagde aanplantingen betreft) met

Djagoeng . . .	425,624	bouws
Katjang . . .	138,124	„
Suikerriet . . .	66,342	„
Tabak	49,110	„
Indigo	13,834	„
Kapas	8,151	„ (sterk afnemend)

andere voedingsgewassen (ketella, boled, cassave enz.) 361,845 bouws.

21 bl. 43.) Hier en bij het dierenrijk mis ik gidsen als de bovengenoemde Flora. Voor de viervoetige dieren is daar nog de verhandeling van Dr. S. Muller in de „Verhandelingen der natuurkundige commissie”, maar ik ben overtuigd, dat deze tegenwoordig voor veel uitbreiding vatbaar zijn. Voor de vischfauna zullen wij spoedig een klassiek en kostbaar werk rijk zijn, dat zeker ook wel tot eene meer populaire beschrijving zal kunnen aanleiding geven. Het is een onbegonnen werk om uit het werk van den heer Schlegel bijvoorbeeld, die aan de Indische fauna zooveel zorg heeft besteed, het Indische element zuiver te elimineeren. Intusschen zullen er zoölogische werken of nommers van tijdschriften genoeg zijn, die tot eene betere voorstelling der Oost-Indische fauna hadden kunnen aanleiding geven, dan de mijne is. In de geographie is een samenwerken van velen volstrekt noodig.

²² bl. 44.) Bijvoorbeeld in de werken van Muller en Schwaner en in de bovenaangehaalde beschrijving (n°. 16) van een deel van Borneo's Zuidkust.

²³ bl. 43.) De heer Bleekrode, Hoogleeraar in de Mineralogie aan de Delftsche Akademie, heeft dit indertijd wel voor mij willen onderzoeken.

^{23*} bl. 55.) Volgens mededeeling van Mr. van Musschenbroek, die proeven nam om de giftigheid van sommige slangensoorten, waaromtrent twijfel bestond, te onderzoeken, zijn er 18 soorten giftige slangen, meerdere daarvan sterk vertegenwoordigd.

²⁴ bl. 60.) Tjetti is het Tamilsche *setti*, dat aldus wordt uitgesproken, de naam van de derde of koopliedenkaste of van een lid daarvan. Een andere naam waarmee de volken van zuidelijk Dekan genoemd worden, is Tjoelija, die met dien van het vroegere rijk Tjola, in die streken gelegen, in verband staat.

²⁵ bl. 61.) Zie n°. 31.

²⁶ bl. 62.) Over de bijzonder dunne bovenlip der Bataks zie v. d. Tuuk, in de Aanteekening op Lassen's „Geschiedenis van den Indischen Archipel”, uit het Hoogduitsch vertaald door Dr. de Klerck, bl. 17.

²⁷ bl. 62.) Lubach, „Grondtrekken eener ethnographie voor Nederland”. Wat mij voorkwam uitsluitend betrekking te hebben tot de Zuidzee-eilanden en de Papoea's, welke laatste de schrijver insgelijks tot den Maleischen stam of „Indo-Australischen hoofdgroep” brengt, heb ik weggelaten.

²⁸ bl. 62.) Bleeker, in Tijds. v. Ned. Indië, 1849, II. bl. 179 (verg. IV, 2, bl. 135), en in Indisch Archief, I. 270.

²⁹ bl. 64.) Latere onderzoekingen hebben de data van § 76 niet bevestigd. De Dajaks en waarschijnlijk alle niet-gehindoeïseerde stammen zijn *dolichocephalen*. Dit schijnt dus de grondtype. Is het *brachycephalisme*, zoo het bij Javanen en Maleiers werkelijk bestaat, aan vermenging met Hindoes toe te schrijven? Ook nam Dr. Swaving dien eigenaardigen typus der Madoereezen en Boegineezen, waarvan hier sprake is, niet waar.

³⁰ bl. 67.) Het springt in 't oog, dat mijn oordeel over den oorspronkelijken toestand der Maleiers geheel anders is dan dat van Crawford, die, „History of the Indian Archipelago, II, pag. 85, het volgende zegt: „On the evidence of language (wanneer men niets anders heeft dan woordenlijsten, gelijk de schrijver, allerongelukkigst), we may pronounce as to the state of civilisation of such a nation that they had made some progress in

agriculture, that they understood the use of iron, — had artificers in this metal and in gold; perhaps made trinkets of the latter, — were clothed with a fabric made of the fibrous bark of plants, which they wove in the loom, — were ignorant of the manufacture of cotton cloth, which was acquired in after times from the continent of India, — had tamed the cow and buffalo, and applied them to draught and carriage, — and the hog the domestic fowl and the duck, and used them for food. Such a nation, in all probability, was in a state of social advancement beyond the ancient Mexicans", enz. De voorwerpen onzer sympathie verschijnen ons zoo gemakkelijk in een licht, dat hen met eene aureole omgeeft; maar dat is een verleidelijke gloed, die op den duur niet bestand is tegen den rustigen glans van het licht der waarheid, waarbij alle sympathiën en antipathiën verdwijnen. — Hoe gaarne ik overigens over dit niet onbelangrijke onderwerp wat meer had uitgeweid, het kwam mij voor dat het hier daarvoor de plaats niet was.

Wat van het aanbidden der hemellichamen op Timor gezegd is, heeft eene opheldering noodig, daar men het anders verkeerd zou begrijpen. 't Is niet anders dan dat zon, maan en sterren daar ook onder de geesten zijn opgenomen, volstrekt geen geregelde sterren-cultus. Het is daarom misschien ook geheel onnoodig hier aan vreemden invloed te denken. Trouwens de bedoeling van § 78 is ook geen andere, dan om op de mogelijkheid van zulk een invloed te wijzen.

30* bl. 67.) Vgl. de latere aantekeningen van prof. Pijnappel in de Bijdragen van het Kon. Inst. (III. 5. bl. 36).

31 bl. 68). Wij zagen boven reeds, dat de Orang Kling nog steeds in menigte in den archipel aanwezig zijn, zoodat het verkeer tusschen het vasteland en de O. I. eilanden eigenlijk nog altijd voortduurt en er tengevolge daarvan een aantal woorden uit hun taal in de Maleische is voorgegaan: dat aantal is evenwel niet van belang. Tusschen den archipel en de westkust van Vóór-Indië en wel bepaaldelijk het noorden, Goezerate, moet echter ook verkeer hebben plaats gehad. Ook overdit onderwerp blijft nog veel te onderzoeken over. Wat nu reeds blijkt is het volgende:

In het „Précis de jurisprudence musulmane selon le rite Châfêite, par Abou Chodjâ," uitgegeven door Mr. S. Keyser, Leyde 1859, komt op bl. XXIII der inleiding dit voor: „Chose bien remarquable, l'Archipel ou du moins l'île de Java, se trouve couvert, si je puis m'exprimer ainsi, d'une double couche de mahométanisme. Je ne parlerai pas de la couche ancienne, qui probablement était de nature Hanafite; mais je m'enoncerai brièvement sur la couche plus récente, qui parait, suivant plusieurs indications, provenir de Caïro; parmi ces indications il importe surtout de signaler le fait

que, dans la grande mosquée, l'Azhar, à Cairo, c'est en effet du Précis d'Abou Chodja et de plusieurs de ses commentaires qu'on se sert à l'école des hommes de la loi de la secte Châféite." Dit is, naar het mij voorkomt, onjuist. De Hanafiten in Nederlandsch Indië staan zeker met die in Engelsch Indië, alwaar die secte de heerschende is, in verband. Maar de Sjafeyten komen uit Malabar: hier hadden zich reeds in de 9de eeuw Sjafeytische mohammedanen, die van Guzerate kwamen, neergezet. Van hier uit is de archipel geïslamiseerd. In de Maleische overleveringen schijnt de herinnering hieraan bewaard te zijn, daar zij als eersten verkondiger van den Islam op Sumatra eenen vorst van Matabar noemen, dien een Arabisch schip uit Mekka onderweg zou opgenomen hebben. Voor dat Matabar, dat onbekend is, lees ik Malabar.

31* bl. 72.) Over den primitieven vorm van het huwelijk vergelijke men de scherpzinnige voorstelling van G. A. Wilken in de Indische Gids van October 1880 en vg.

32 bl. 80). Ontwikkeling der kusten noem ik de verhouding tusschen de minst mogelijke kustlengte en de bestaande. Die eerste is de omtrek van een cirkel van gelijke oppervlakte als het land, welks kustenontwikkeling te bepalen is.

32* bl. 79.) Reeds het Jabadiu van Ptolemeus, het Jawa-dwipa, het Gierstland der oude Hindoes, had zeker een veel ruimer beteekenis dan Java alleen. Marco Polo e. a. noemen Sumatra uitdrukkelijk Klein Java; Ibn-Batotea noemt een rijk Moel-Djawa, dat bezwaarlijk tot Java beperkt geweest kan zijn; en op oude kaarten vinden wij den naam van Klein-Java nu eens op Bali dan weer op Borneo toegepast, gelijk dien van Groot-Java, ook wel op Australië. Zie o.a. de reproductie der kaart van den dauphin bij Major, The life of Prince Henry of Portugal, p. 448.

35 bl. 111.) Daar 't hier slechts te doen is om hoofdzaken, komen die spaarzame overblijfsels van vroegere bevolking of andere geïsoleerde gedeelten der bevolking, zooals men die ook elders aantreft of zal leeren kennen, maar waarvan er op Sumatra reeds enkele ontdekt zijn, hier niet in aanmerking. Men vindt ze op dit eiland in verschillende streken, zoowel in de binnenlanden der westkust (zie b.v. § 112), als in die der oostkust, in Palembang en Siak. Men noemt ze ook wel Koeboe's. Zij worden door het meer beschaafde deel der bevolking gewoonlijk als niet veel beter dan wilden beschouwd.

36 bl. 115). *Kotta* zou eigenlijk *Koeta* (d. i. een versterkt dorp) behooren te zijn. Dergelijke woorden te veranderen zou wel iets hebben van de verzenen tegen de prikkels te slaan. Het gebruik is machtiger dan een hoopje

geleerden, wanneer het eenmaal algemeen is geworden. Sumatra, Bantam, Ceram, Makassar, Riouw, moet men, dunkt mij, zóó geschreven laten en niet meer in Soematra, Bantan of Bantan, Séran, Mangkasar en Rijau veranderen; waartoe zou het ook dienen, waanneer ieder die woorden op de eerste manier schrijft en zij dus volkomen hunne bestemming vervullen, dat namelijk ieder terstond weet wat er mede bedoeld wordt? Ook moet men wel in het oog houden, dat zoodra namen in een bepaalden vorm een kosmopolitisch karakter hebben gekregen, het maar niet meer zoo aangaat om die vormen te veranderen, en althans niet, wanneer eene verandering van dien vorm ook eene zeer merkbare verandering in de uitspraak zou medebrengen. Soms zelfs zou men erg in verlegenheid kunnen geraken, bijvoorbeeld wanneer men den naam Celebes in oorspronkelijken vorm herstellen wilde. Doch waar het algemeen gebruik nog niet zulk een prikkel is, die ons voortdrijft op een weg, dien wij puristen liever niet zouden willen inslaan, is de zuivere vorm der woorden wel altijd te verkiezen boven den verbasterden. Maar ook hier stuiten wij zoo dikwijls op moeilijkheden. Meestal zijn plaatsnamen ons met incorrecte spelling of uitspraak overgeleverd en zijn conjecturen, om er iets beters voor in de plaats te stellen, niet mogelijk noch raadzaam. Zelfs wanneer de oorspronkelijke spelling bekend is, kunnen zich moeilijkheden opdoen. Zoo is daar bijv. de naam Cheribon. De Engelsche *ch* wordt daarin terecht veranderd in een Hollandschen medeklinker; Valentijn schreef een *tsj*; voor het gemak is *tj* verkieslijk, mits men dien samengestelden medeklinker dan maar evenzoo uitspreke. De *ch* heeft, behalve de uitspraak Cheribon, zelfs al Geribon in de wereld gebracht; voor Keribon zijn wij nog bewaard gebleven, voor zoover ik weet. Maar, volgens de Javaansche schrijfwijze ten minste, zou men nu verder Tjarebon moeten spellen en dit gaat toch niet aan bij de geijkte uitspraak der klinkers in dat woord, waarbij de *i* reeds wat meer gewicht gekregen heeft dan haar toekomst, en de *a*, eerst in de toonlooze *e* veranderd, die echter in de gewone spelling niet van de gewone *e* te onderscheiden is, door den klemtoon den vollen éklank gekregen heeft. Ik maak van deze gelegenheid gebruik om hen die het niet weten mochten, te zeggen, dat de klemtoon in Javaansche en Maleische woorden op de voorlaatste lettergreep valt, wanneer deze niet toonloos is, geen *e* heeft, zooals dat bovengenoemde Tjeribon, gelijk ik het spel, maar waar de *i* in de plaats van de *e* is gekomen en ook nu den klemtoon niet hebben mag. Dus Samarang en niet Samarang, Sumátra, Celébes, maar in Borneo moet de klemtoon op de eerste lettergreep vallen, dus Bórneo, niet Bornéo, omdat de *eo* uit de Portugeesche schrijfwijze van Borne of Braune ontstaan is.

87 bl. 121). De Bataks noemen het eenvoudig *Taho*, „het meer”, waaruit Junghuhn (Battaländer I, p. 270) *Daho* zal verstaan hebben.

38 bl. 123). Ik noem Marco Polo hier, omdat Junghuhn in zijn werk *Die Battaländer auf Sumatra*, II, p. 162, na op eenige gewaagde praemissen de conclusie te hebben gegrond, dat het ontstaan van het kanibalisme bij de Bataks op ongeveer het jaar 1630 te stellen is, de vraag oppert, of Marco Polo of anderen reeds van die gewoonte gewag gemaakt hebben, zeer juist besluitende, dat, wanneer zij dit niet doen, de waarschijnlijkheid vrij groot is, dat dit afgrijselijk gebruik in hun tijd nog niet bestond, aangezien zij het anders niet met stilzwijgen zoude voorbijgegaan zijn. Marco Polo, ofschoon hij den naam Batak niet kent, spreekt echter van het menscheneten als eene gewoonte der inboorlingen in drie rijken op Sumatra, die hij beschrijft (ed. Bürck. 1845, p. 524, 528 en 530).

38* bl. 124). Aangaande het Toba-meer verzamelde de heer E. J. Sillem de verschillende berichten in het Tijdschrift van het Aardrijksk. Gen. III bl. 82. Het Aardrijkskundig Genootschap bezit een album fotografieën van het Toba-meer, een geschenk van den directeur der Deli-maatschappij.

Zie verder over de Bataks de dissertatie van A. Schreiber: „Die Batta's in ihrem Verhältniss zu den Malaien von Sumatra" (Barmen, 1874).

39 bl. 125). Vele kaarten van den grooten atlas van Melvill-Versteeg munten niet uit door nauwkeurigheid of andere deugden, die men in kaarten verlangt, en ontleenen hare waarde vooral aan de omstandigheid, dat zij geen mededingers hebben (zie ook noot 41). Op de kaart van Palembang breken een aantal rivieren door den Boekit Barisan heen, op die van Bengkoelen doen zij dit niet. Ik geloof dat dit laatste juister is. Een duidelijk overzicht van de verdeeling en de hoofdplaatsen der verschillende afdeelingen en gewesten mist men op de kaart van Palembang insgelijks, daar alle verschillende gewesten er als afdeelingen op staan aangegeven en alle hoofdkampongs (hier in den zin van voorname kampongs) er op dezelfde wijs zijn aangeduid. — In de Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen, VIII, bl. 331, vind ik in een stukje van den Heer Schneither, Meteorol. waarnemingen te Lahat, van de vulkanen Dempo en Seville (of Serillo?) melding gemaakt, Welke is de laatstgenoemde? De kaart heeft geen naam, die ook maar in de verte aan dat woord gelijkt: kan de G. Ringgit bedoeld zijn onder den naam van G. Semendo, het gewest waarin hij gelegen is? — Mijne voorstelling van de Lampongsche gebergten wijkt af van die van Zollinger in zijne Beschrijving van die districten in den 9ten jaargang van het Tijdschr. v. Ned. Indië.

40 bl. 155). In de eerste uitgaaf van dit werk heb ik die rivier de Walanae of rivier van Tjenrana genoemd, maar nu blijkt uit de beschrijving van „het leenvorstendom Boni" door J. A. Bakkers, in het 15de deel van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, bl. 13, dat deze beide

namen niet alleen aan verschillende rivieren toekomen, maar er schijnt daaruit tevens te blijken, dat de eene noch de andere iets met dat meer te maken heeft, zoodat ik niet eens meer voor de waarheid der in den tekst gegeven, hoezeer reeds verbeterde voorstelling durf in te staan.

*) Deze moeilijkheid is thans door de mededeelingen van den heer B. T. Matthes opgeheven en de tekst dienovereenkomstig gewijzigd. De Tjenranarivier ontspringt uit het meer van Tempe, doch vereenigt zich bij Tempe met de Bila-rivier, die uit het gebergte van Bila in het Latibadjongsche komt. Tusschen Tempe en Sengkang neemt de Tjenrana ook de Walannae (een naam die niets anders dan „de groote rivier” beteekent) op, die uit het zuiden uit het gebergte van Bantaeng komt. Wegens de samenkomst of ontmoeting dezer drie groote rivieren heet de Tjenrana van Tempe tot Sengkang de La-Padodppa of „ontmoeter.” Zie Tijdschrift v. h. Aardr. Gen. II. bl. 372.

41 bl. 164). Ik heb voor de Minahasa naar eigen berekening en gissing eene geographische schets moeten ontwerpen: de kaart van Melvill geeft mij zelfs in de verte niet wat ik van die kaart had meenen te mogen verwachten. Geïsoleerde bergen vind ik er op, maar van algemeene verheffing of daling van het terrein geen zweem. Uit eene opgaaf van verschillende hoogten, die er bijgevoegd is, kan men gelukkig nog de gevolgtrekking maken, dat het wit van de kaart ten minste geene uitgestrekte vlakke is.

*) Sinds Prof. Pijnappel dit schreef, hebben wij van Mr. S. C. J. W. van Musschenbroek in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, dl. IV, eene uitruimende kaart van Tomini of Gorontalo met bijgevoegde „toelichtingen”, die voor de producten in het oostelijk deel van den archipel nog worden aangevuld door de „Mededeelingen omtrent grondstoffen uit het oostelijk deel van onzen Indischen Archipel, die, meer algemeen bekend, bij ons ruimere toepassing zouden kunnen vinden, voor onzen handel en nijverheid van meer belang zouden kunnen worden” van denzelfden schrijver (Leiden, E. J. Brill).

42* bl. 166.) Selajar met de omliggende eilanden is in den laatsten tijd het onderwerp geweest van eene uitvoerige studie (met kaart) door prof. P. J. Veth in Guido Cora's *Cosmos*, VI. 2.

43* bl. 169.) Verg. van Musschenbroek's bovenaangehaalde „Mededeelingen” bl. 5. Reeds Valentijn trouwens stelt de juiste beteekenis van den naam Molukken in 't licht.

43 bl. 173.) Dat *Papoea* geen Maleisch woord is, dat „kroesharig” beteekent, zooals men nog steeds opgeeft, maar de eigennaam van het volk, die, omdat het kroeze haar een in 't ooglopend kenmerk daarvan is, ook

als bijvoeglijk naamwoord met die beteekenis is gaan gebruikt worden, heb ik reeds in de Bijdragen van het Kon. Inst. v. Ned. Indië, II, pag. 351, trachten waarschijnlijk te maken. Dat echter die naam van Indisch-Javaanschen oorsprong is en eenvoudig „oosterlingen” zal beteekenen, was mij toen niet in de gedachte gekomen.

44 bl. 173.) De uitdrukking *Radja ampat*, d. i. de vier vorsten, die ik bij Van der Crab, „De Moluksche eilanden”, bl. 320, vind, en waarmede de radja's van „Misole, Waigioe, Salawati en Waigamme” bedoeld worden, doet vermoeden, dat van die zes radja's op Waigioe er een, althans in naam, het opperhoofd zal wezen.

45* bl. 174.) Ambon en meer bepaaldelijk de Ocliasers geschetst door G. W. W. C. Baron van Hoëvell. Dordrecht, 1875.

46* bl. 177.) Banda en zijne bewoners door Mr. Herman Otto van der Linden. Dordrecht, 1873.

47* bl. 187.) Vg. de aant. bij Wallace, Insulinde (vert.-Veth) I. bl. 10: Op Timor zijn de meest gewone boomen Eucalypti, die anders zoozeer als het eigenaardig kenmerk van Australië beschouwd worden. Vooral is op Timor *Eucalyptus alba* menigvuldig. Hij wordt hier kajoe poetih genoemd en moet niet verward worden met den kajoe-poetihboom van Boeroe, *Melaleuca Cajuputi*, waarmede hij niets gemeen heeft. In den drogen moeson staan de *Eucalyptus*boschjes met hun witte stammen schier geheel bladerloos en wekken de herinnering aan een winterlandschap.

48* bl. 188.) K. Martin, Sedimente Timors, in de Beiträge zur Geologie Ost-Asiens und Australiens.

49* bl. 201.) Bij deze cijfers, die sterk afwijken van de in den vorigen druk opgegevene, gelijk verder bij de wijzigingen, hier aangebracht, volg ik F. Jagor's „Reisen in den Philippinen”. (Berlin, 1873.)